

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. Загальна характеристика сфери освіти та суб'єктів господарювання у ній	8
1.1. Поняття освіти, навчальних закладів та надання послуг у сфері освіти	8
1.2. Історія правового регулювання надання послуг у сфері освіти	33
1.3. Законодавство, що регулює діяльність з надання послуг у сфері освіти	81
РОЗДІЛ 2. Види, утворення та засоби легітимації суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги	95
2.1. Суб'єкти господарювання, які надають послуги у сфері освіти	95
2.2. Обрання організаційно-правової форми та порядок утворення суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері освіти	135
2.3. Легітимація діяльності суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері освіти	150
РОЗДІЛ 3. Господарська компетенція навчальних закладів, їх фінансова, майнова та управлінська основа господарювання	176
3.1. Господарська компетенція навчальних закладів	176
3.2. Фінансова основа господарювання навчальних закладів	197
3.3. Майнова основа господарювання навчальних закладів	212
3.4. Управлінська основа господарювання навчальних закладів	226
ПІСЛЯМОВА	242
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	251
ДОДАТОК	281

ПЕРЕДМОВА:

Надання освітніх послуг є важливим видом діяльності як для соціальної сфери, так і для економіки. Освітні послуги є одними із найбільш затребуваних у кожній розвиненій країні світу. Надання якісних освітніх послуг є запорукою розвитку держави. Для України надання освітніх послуг на комерційній основі іноземним громадянам є важливим джерелом надходжень іноземної валюти. Надання якісних освітніх послуг громадянам України є запорукою розвитку усіх без винятку галузей та сфер економіки. А для надання якісних освітніх послуг ця діяльність повинна здійснюватися на професійній основі спеціалізованими суб'єктами господарювання. Для забезпечення ефективної роботи таких суб'єктів господарювання та їх захисту від недобросовісних конкурентів на перший план виходить господарсько-правове регулювання діяльності у сфері надання освітніх послуг.

Сучасне законодавство про надання освітніх послуг більшою мірою сконцентроване на регулюванні надання послуг ВНЗ. Питання надання освітніх послуг іншими суб'єктами господарювання у більшій мірі залишаються поза увагою законодавця. Правовий статус НЗ нижчого рівня акредитації (школи, коледжі, ліцеї, технікуми тощо) законодавством визначено менш ретельно. А про можливість надання освітніх послуг громадянами-суб'єктами підприємницької діяльності як правило згадується у податковому законодавстві та законодавстві з питань ліцензування. При цьому визначення вихідних понять, прогноз розвитку освітнього законодавства, види суб'єктів господарювання у сфері освіти, визначення порядку обрання ними організаційно-правової форми, проходження процедур легітимації (державної реєстрації, ліцензування, акредитації, атестації працівників), встановлення обсягів господарської компетенції у відносинах зі споживачами, контрагентами, органами господарського

керівництва, фінансова та майнова основа господарювання, компетенція органів управління потребують свого закріплення у законодавстві.

Незадовільним на сьогодні є той факт, що правове регулювання надання послуг, які ефективно експортуються, та правовий статус суб'єктів, які їх надають, здійснюється у більшій мірі різним (цивільним, адміністративним) але не господарським законодавством. Це невірно, оскільки НЗ є повноцінними суб'єктами господарювання (частина – комерційними, а частина неприбутковими). Тому їх діяльність повинна регулюватися на засадах господарсько-правового регулювання. І загальні із цих засад у застосуванні до суб'єктів господарювання у сфері освіти повинні знайти своє місце у Господарському кодексі України (далі – ГК України) [1].

Теоретична проблема полягає у тому, що наукове дослідження правового регулювання надання освітніх послуг та правового статусу суб'єктів господарювання у сфері освіти здійснювалося більшою мірою у межах науки адміністративного права або державного управління. Крізь призму цих наук більшою мірою було проведено дослідження особливостей управління діяльністю НЗ з боку державних органів. З іншого боку, певну кількість наукових досліджень було проведено у межах цивільно-правової науки. Тут більше уваги приділялося правовідносинам, що виникають із договорів про надання освітніх послуг між НЗ та безпосереднім споживачем - учнем, студентом, аспірантом. В обох випадках інтереси самого НЗ було відсунуто на другий план: у першому випадку на перше місце виводилися інтереси держави, у другому – громадянина цієї або іншої держави чи особи без громадянства. Інтереси НЗ як суб'єкта господарювання залишилися за межами досліджень.

Крім цього, проведені дослідження в основному стосувалися розгляду правовідносин між ВНЗ та їхніми органами державного управління або споживачами їхніх послуг. Натомість інтереси

інших НЗ, як правило, не досліджувалися. Протягом радянських часів та на початку 1990-х загальні правові положення щодо надання послуг взагалі та послуг у сфері освіти досліджувалися великою кількістю вчених, серед яких Г.А. Дорохова, О.Ю. Кабалкін, Ю.Х. Калмиков, М.В. Кротов, А.І. Потеряйко, Е.Д. Шешенін та інші. Зараз питання правового регулювання діяльності НЗ є предметом досліджень таких вчених, як О.М. Бандурка, В.М. Бесчастний, Т.М. Боголіб, Є.В. Булатов, С.М. Домбровська, В.С. Журавський, С.А. Загородній, Ю.А. Задорожний, В.К. Колпаков, О.А. Кратт, М.Н. Курко, О.В. Куцурубова-Шевченко, О.Ф. Мельничук, А.А. Мірзоян, А.О. Монаєнко, П.В. Нестеренко, С.М. Ніколаєнко, Є.А. Огаренко, В.О. Огнев'юк, Г.А. Осетинська, І.М. Острівний, Г.О. Пономаренко, В.В. Рєзнікова, В.Є. Сафонова, В.Я. Тацій, А.А. Телестакова, М.О. Тимошенко, В.Г. Чорна, Р.В. Шаповал, Р.Р. Шульга, О.Х. Юлдашев та інші. Проте ці питання названими вченими в основному розглядаються крізь призму дослідження питань адміністративно-правового та цивільно-правового регулювання, а комплексне всебічне предметне господарсько-правове дослідження не проводиться.

Визначенню загальнотеоретичних положень про господарські правовідносини та суб'єкти господарського права значну увагу приділяли О.П. Віхров, О.Р. Зельдіна, С.Е. Жилінський, В.К. Мамутов, В.С. Мілаш, Н.О. Саніахметова, В.С. Щербина та інші. Ці положення будуть предметом розгляду у роботі. На їх основі буде зроблено спробу розкрити правовий статус суб'єктів господарювання у сфері освіти.

Отже, викладене свідчить про необхідність проведення комплексного дослідження господарсько-правового регулювання надання освітніх послуг, оскільки правовідносини, що знаходяться на межі між захистом приватних та публічних інтересів комплексному дослідженню не піддавалися. Питання легітимації діяльності суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги,

потребують додаткових досліджень. Окремого дослідження вимагають правовідносини, пов'язані із наданням НЗ та іншими суб'єктами різних видів освітніх послуг, державного регулювання створення та діяльності НЗ, їх легітимації, забезпеченням і раціональним використанням фінансової основи та формуванням майнової основи господарювання НЗ, визначенням їх господарської компетенції, організацією управління НЗ.

Особливістю цієї монографії є те, що у ній з різних сторін розглядається правовий статус суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги. У роботі надано пропозиції до удосконалення теорії і законодавства, рекомендації суб'єктам господарювання.

У роботі аналізуються проекти закону України «Про вищу освіту». Один із найбільш ґрунтовних та цікавих, на нашу думку, – проект закону «Про вищу освіту» № 7486-1, внесений народними депутатами України О.С. Єфремовим, О.О. Зарубінським, С.В. Ківаловим, О.С. Логвиненком, М.Г. Луцьким, К.С. Самойлик, І.Ф. Шаровим (законопроектom МОНмолодьспорт) винесено у додаток до роботи.

Автор висловлює щиру подяку доктору педагогічних наук О.Г. Кучерявому, доктору юридичних наук О.В. Шаповаловій та доктору юридичних наук М.Л. Шелухіну за приділену увагу, якісне рецензування та висловлені критичні зауваження.

РОЗДІЛ 1.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СФЕРИ ОСВІТИ ТА СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У НІЙ

1.1. Поняття освіти, навчальних закладів та надання послуг у сфері освіти

Постійне реформування усіх сфер та галузей економіки автоматично тягне за собою зміни в організації надання послуг у сфері освіти. Щоб ці зміни були ефективними необхідно визначитися із тим, що саме слід розуміти під освітою, НЗ та наданням послуг у сфері освіти. Такі визначення також повинні надати можливість установити особливості освітньої діяльності та правовий статус суб'єктів господарювання, які надають освітні й інші послуги. Слід сказати, що питанням правового регулювання освітньої діяльності із позицій цивільного, господарського та адміністративного права, так само як і визначенню природи послуг взагалі як правової категорії присвячувала увагу велика кількість вітчизняних і зарубіжних вчених. Проте правовому регулюванню надання саме послуг у сфері освіти приділялося менше уваги вчених.

Однією з останніх ґрунтовному аналізу концепцій сутності категорії «послуга» піддавала В.В. Резнікова. Нею були систематизовані 9 груп концепцій: 1) концепція, прибічники якої (Ю.Х. Калмиков, С. Ємельянчик, Д. Степанов) визначають сутність послуги через діяльність (дію); 2) концепція, прибічники якої (Е.Н. Романова, С.С. Алексєєв, Н.П. Індюков, М.В. Кротова, О. Красавчиков та ін.), підтримуючи у цілому першу концепцію, визначають послугу як результат діяльності або ж розкривають її сутність через результат діяльності; 3) концепція, за якою сутність послуги виводиться через сукупність (нерозривну єдність) діяльності та її результату (Т.Л. Левшина, Ю.В. Романець та ін.); 4) концепція, за якою послуга визначається як діяльність, що не має уречевленого результату (О.С. Іоффе, Є.Д. Шешенін та ін.);

5) концепція, за якою послуги протиставляються роботам за критерієм відсутності уречевленого результату; 6) концепція, що визначає сутність послуги через аналіз сутності потреби та блага; 7) концепція, за якою послуги визначаються як будь-які функції, пов'язані безпосередньо або опосередковано із задоволенням особистісних потреб, але безпосередньо не спрямовані на виробництво будь-яких предметів; 8) концепція, за якою сутність послуги розкривається через поняття економічних відносин та/або правовідносин; 9) концепція, за якою сутність послуги розглядається через тлумачення її як зміни у стані інституціональної одиниці [2; 3].

Незважаючи на достатньо ґрунтовний аналіз концепцій категорії «послуга» особливої уваги потребує дослідження саме освітніх послуг та послуг, що надаються у сфері освіти. А тому поняття надання послуг у сфері освіти потребує свого визначення.

Визначити досліджувані поняття можна на основі розгляду довідкових джерел, результатів наукових досліджень, а також нормативно-правових актів (далі – НПА).

У статті 1 Закону України «Про вищу освіту» визначено, що освітня діяльність – діяльність, пов'язана з наданням послуг для здобуття вищої освіти, з видачею відповідного документа [4]. У цій же статті дається поняття вищої освіти – «рівень освіти, який здобувається особою у ВНЗ в результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння змісту навчання, який ґрунтується на повній загальній середній освіті й завершується здобуттям певної кваліфікації за підсумками державної атестації»; а також змісту вищої освіти – «обумовлена цілями та потребами суспільства система знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей, що має бути сформована в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури та мистецтва» [4].

Слово «освіта» означає: 1) сукупність знань, здобутих у процесі навчання. Рівень, ступінь знань, здобутих у процесі навчання; 2) піднесення рівня знань; навчання. Процес засвоєння знань; 3) Загальний рівень знань (у суспільстві, державі і т. ін.). Система навчально-виховних заходів. Система закладів і установ,

через які здійснюються ці заходи [5, с. 857; 6, с. 138]. Усі три значення слова «освіта» у різній мірі та з різних боків характеризують предмет дослідження.

У зв'язку із цим прикметник «освітній» означає – той, що поширює освіту, знання. Освітній ценз – рівень освіти, що визначається закінченням якого-небудь НЗ, а також права, які він дає [5, с. 857].

У філософському розумінні освіта є багатозначним поняттям, що означає і сферу соціально-культурної практики, і галузеву систему, і спеціально організований процес, і визначений результат діяльності. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями, зацікавлення людини культурними цінностями науки, мистецтва, моральності, права, перетворення природної людини в культурну, освічену особистість [7, с. 240].

Окремі дослідники надають слову «освіта» політичного та надпублічного значення. Так, М.Н. Курко зазначає, що в сучасних умовах освіта є могутнім чинником розвитку духовної культури українського народу, відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, запорукою громадянського миру і майбутніх успіхів у зміцненні й утвердженні авторитету України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави – повноправного члена європейської та світової спільноти [8, с. 535].

Проте потреба в освіті має і значну частину приватних інтересів. Якщо перенести теорію потреб Ф. Котлера у сферу освітніх послуг, отримаємо наступні типи потреб:

1. Заявлена потреба – абітурієнт хоче вступити до ВНЗ, щоб здобути вищу освіту;
2. Дійсна потреба – абітурієнт хоче вступити до престижного ВНЗ на конкретний напрям підготовки конкретної форми навчання;

3. Незаявлена потреба – абітурієнт очікує набуття всіх необхідних знань та практичних навичок у процесі навчання в університеті;
4. Потреба в захопленні – абітурієнт хоче вступити до кращого ВНЗ регіону (країни) на престижний напрям підготовки, щоб відчувати самоповагу та захоплення друзів;
5. Таємна потреба – абітурієнт хоче отримати диплом ВНЗ, щоб успішно працевлаштуватися, почати кар'єру і забезпечити собі матеріально незалежне життя [9, с. 142].

Слово «освіта» може мати кілька значень і застосовуватися на позначення наявного обсягу знань, процесу набуття знань або певної галузі чи сфери суспільного життя, у якій відбувається передача та набуття знань. Для досягнення мети роботи слово «освіта» буде застосовуватися в останньому значенні.

Хоча кінцевими споживачами освітніх послуг є люди – вихованці, учні, студенти, аспіранти, докторанти тощо, проте зацікавленими у результаті цих послуг, наступними споживачами знань цих людей будуть інші підприємства, установи, організації – роботодавці, та держава. А надавати ці послуги найчастіше будуть НЗ.

Формування поняття освітньої установи або НЗ здійснювалося на території України, як і в Російській імперії загалом, виходячи з традиційного ідеалу сильної централізованої держави, здатної забезпечити необхідний порядок. Тому саме установа виявилася ефективною формою реалізації державою своїх функцій, у т.ч. й освітньої. Сказаним обумовлювалося те, що заклади освіти періоду Російської імперії створювалися у переважній більшості у формі державних установ. Вища школа знаходилася під опікою держави і слугувала державним цілям. Вона виникла і створювалася, перш за все, як школа професійна, яка переслідувала «одну виучку» в галузі тих чи інших знань, які були потрібні тодішній державі.

Під словом «навчати» розуміється: 1) передавати кому-небудь знання, уміння, досвід. // Виховувати, прищеплювати, виробляти які-небудь якості, навички і т.ін. // Збагачувати досвідом, знаннями, розумінням чого-небудь; 2) давати поради, вказівки, наставляти [5, с. 706; 10, с. 727].

Відповідно, прикметник «навчальний» означає: 1) що стосується навчання, пов'язаний з ним. // який займається питаннями освіти, навчання; 2) призначений для навчання // метою якого є навчання, тренування, підготовка до чого-небудь // пристосований до навчання, тренування [5, с. 706].

Слово «заклад» у тлумачних словниках визначається як установа з певним штатом службовців і адміністрацією, що працюють в якій-небудь галузі освіти, науки, культури і т.ін. [5, с. 395; 10, с. 65].

Освітні правовідносини, як і всі інші, виникають за наявності зобов'язаної сторони, якою є НЗ (суб'єкт господарювання). Закон України «Про освіту» не містить узагальненого поняття цього суб'єкта освітніх правовідносин. В Енциклопедії освіти НЗ визначається як заклад, який надає освітні (освітньо-виховні) послуги [11, с. 538].

Вважаємо, що таке визначення не дає можливості змістовно розкрити сутність НЗ. По-перше, поняття освітніх послуг наразі є дискусійним та нормативно невизначеним, а тим більше воно ускладнюється ще й таким терміном, як «освітньо-виховні». По-друге, аналізуючи поняття освітньої послуги, науковці виділяють таку її ознаку, як корисність для замовника (студента) [12, с. 6]. Якщо, навіть, взяти до уваги, доктринальні визначення освітньої послуги, то, на нашу думку, їх не зовсім доречно застосовувати до поняття НЗ, оскільки завдання останнього не можна звести до надання освітніх послуг окремій особі – вони глибші та глобальніші за своєю суттю. НЗ не лише надає освітні послуги особі, яка в ньому навчається. Він, здійснюючи освітню діяльність, створює неоціненну послугу всьому суспільству, державі [13, с. 52].

Слід погодитися з О.Ф. Мельничук: заслуговує на увагу визначення НЗ, дане у Юридичній енциклопедії, під яким розуміється «установа, що безпосередньо реалізує державну політику в галузі освіти, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки та виховування громадян, створює умови та задовольняє потреби особи у здобутті освіти» [13, с. 52].

Слід сказати, що прямі легальні визначення досліджуваних понять у Законі України «Про освіту» від 23 травня 1991 року

№ 1060-XII відсутні. Але їх поняття можна вивести через надані визначення окремих характеристик. Зокрема, статтею 28 названого Закону визначено систему освіти, що складається із НЗ, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти; статтею 29 визначено, що структура освіти включає: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту [14]. В окремих нормах статей 33; 35; 38; 40; 42 визначено поняття названих вище видів освіти.

НЗ будемо вважати суб'єкт господарювання незалежно від форми власності, який на професійній основі надає громадянам та суб'єктам господарювання різні послуги, основними з яких є освітні послуги, має виключну компетенцію, що обмежена законодавством та спеціальними дозволами. Єдиного визначення НЗ на сьогодні у законодавстві немає скоріше за все через велику кількість видів НЗ та значні відмінності в їх компетенції. Ці відмінності також простежуються і в переліку послуг, які вони можуть надавати. Крім власне освітніх вони можуть надавати значну кількість інших послуг. Тому об'єднуючим поняттям надання цих послуг буде «надання послуг у сфері освіти». Проте спочатку необхідно дати визначення саме поняттю «надання освітніх послуг».

Слово «надання» означає дію за значенням дієслова «надати». А дієслова «надати» і «надавати» означають: 1) давати можливість мати щось, користуватися чимось і т. ін.; 2) додавати, добавляти яку-небудь якість, властивість і т. ін.; 3) наділяти якими-небудь рисами, робити якимсь на вигляд; 4) примушувати кого-, що-небудь здійснювати якийсь рух чи переходити до якогось стану [5, с. 709]. Перше значення передбачає можливість користуватися чимось матеріальним. У нашому випадку воно може передбачати можливість користуватися фондами та ресурсами того, хто надає освітні послуги. Друге та третє визначення у нашому випадку можуть означати «надавати якусь рису – знання, тобто робити когось більш розумним та освіченим». Четверте визначення

знаходиться скоріше у площині фізики і далеке від нашого дослідження.

Дієслово «надавати» може мати й інші значення: 1) дати щонебудь у якійсь кількості або в кілька заходів; 2) побити когонебудь; 3) відправляти, надсилати щось кому-небудь [5, с. 709]. Перше визначення може підійти з огляду на те, що знання передаються поступово від одного навчального заняття до іншого, від одного дня до іншого, від одного семестру до іншого, від одного року (курсу) до іншого, від одного освітньо-кваліфікаційного рівня до іншого. Або ж можуть передаватися постійно (освіта впродовж життя).

Зрозуміло, що надавати «щось» – матеріальне або нематеріальне благо повинен «хтось» «комусь». «Надавачами» у випадку із наданням освітніх послуг можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни-суб'єкти підприємницької діяльності (далі – СПД), які професійно займаються цією справою, а тому є комерційними або некомерційними суб'єктами господарювання, та інші особи – викладачі, майстри, тренери, вихователі тощо. У випадку з наданням освітніх послуг кінцевими споживачами повинні бути люди (фізичні особи) – учні, вихованці, студенти, аспіранти, докторанти тощо.

Наведені визначення слів «надання» та «освіта» в цілому є зрозумілими і не викликають жодних питань. Проте дослідженню значення поняття «послуга» присвячувалися окремі роботи, які здійснювалися у межах різних галузей права. Перед їх розглядом необхідно дослідити походження цього слова та його законодавче тлумачення.

Надання послуг є одним із видів суспільно корисної діяльності. У сучасній державі існує велика кількість послуг. Це послуги зв'язку та інформації, медичні послуги та послуги соціального характеру, аудиторські, правові, туристсько-екскурсійні, готельні, комунальні, спортивно-оздоровчі, санаторно-курортні та багато інших. Сфера послуг сьогодні – це одна з найперспективніших галузей економіки, яка швидко розвивається. Термін «послуга» міститься у законодавчих та підзаконних правових актах, зокрема з питань освіти [15, с. 9].

Якщо звернутися до походження і визначення слова, то під послугою необхідно розуміти: 1) дію, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; 2) діяльність підприємств, організацій та окремих осіб, виконувану для задоволення чийхось потреб; обслуговування [16, с. 894]; люб'язний вчинок, служіння, слугування [17, с. 305]; 1) дію, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; 2) діяльність підприємств, організацій та окремих осіб, виконувану для задоволення чийх-небудь потреб; обслуговування [5, с. 1080; 6, с. 612-613]; або роботу, виконувану для задоволення чийх-небудь потреб; обслуговування [6, с. 612-613].

Наведені визначення вказують на активну діяльність певних осіб або суб'єктів господарювання. Виходить, що дієслово «надавати» кореспондує із віддієслівним іменником, що позначає активну дію або вчинок. Це є важливим, оскільки дозволяє відділити результат послуги від матеріального товару. На сьогодні в Україні одночасно застосовуються терміни «надання послуг» і «торгівля послугами». При цьому другим терміном визначається і надання оплатних послуг, і виконання робіт. У ГК України частиною 1 статті 3 визначення господарської діяльності дано у т.ч. і через надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. У статті 139 ГК України частиною 6 виконані роботи та послуги визнано товарами у складі майна суб'єктів господарювання [1].

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) визначає послуги як самотійний об'єкт цивільних прав (ст. 177 ЦК України), хоча на відміну від інших об'єктів (наприклад, речей – ст. 179 ЦК України, інформації – ст. 200 ЦК України), не містить їх легального визначення. Немає його й у главі 63 ЦК України «Послуги. Загальні положення» [18].

Стосовно цивільно-правового регулювання надання освітніх послуг російський вчений вказує, що в освітніх відносинах відсутні основоположні риси цивільного правовідношення – свобода волі і рівність сторін. Єдина умова, яка «гіпнотизує» авторів погляду на освітні відносини як на різновид послуги і яка дійсно присутня їм з цивільно-правовими відносинами, – це оплатний майновий характер освітніх відносин, що виникли в силу оплати вартості

освіти самим учнем або його батьками [19, с. 73-74]. У РФ згідно з пунктом 3 статті 2 ЦК РФ до майнових відносин, заснованих на адміністративному або владному підпорядкуванні однієї сторони іншою, у т.ч. до податкових або інших фінансових та адміністративних відносин, цивільне право не застосовується, якщо інше не передбачено законодавством. Це ж положення у повній мірі поширюється і на освітні відносини [19, с. 74]. У нас окремі автори не тільки виділяють господарські відносини у сфері освіти, але й відокремлюють їх за формою власності. Так, М.О. Тимошенко визначивши особливості господарських відносин приватних ВНЗ, зазначає, що вони являють собою самостійний різновид господарських правовідносин, які формуються за участю приватних ВНЗ, і змістом яких є надання освітніх послуг у сфері вищої освіти із видачею відповідного документа про освіту та/або забезпечення надання вказаних послуг [20, с. 217].

Легальне визначення поняття «послуга» міститься у нормах статті 14 Податкового кодексу України. Проте там є поняття «послуга з надання персоналу» та «постачання послуг»:

«14.1.183. послуга з надання персоналу – господарська або цивільно-правова угода, відповідно до якої особа, що надає послугу (резидент або нерезидент), направляє у розпорядження іншої особи (резидента або нерезидента) одну або декількох фізичних осіб для виконання визначених цією угодою функцій. Угода про надання персоналу може передбачати укладання зазначеними фізичними особами трудової угоди або трудового контракту із особою, у розпорядження якої вони направлені. Інші умови надання персоналу (у т.ч. винагорода особи, що надає послугу) визначаються угодою сторін;

14.1.185. постачання послуг – будь-яка операція, що не є постачанням товарів, чи інша операція з передачі права на об'єкти права інтелектуальної власності та інші нематеріальні активи чи надання інших майнових прав стосовно таких об'єктів права інтелектуальної власності, а також надання послуг, що споживаються в процесі вчинення певної дії або провадження певної діяльності» [21].

В.С. Мілаш вказує, що у послужі вбачають: а) тип економічних відносин фази обміну; б) форму результату трудової діяльності, з приводу якого виникають виробничі відносини (форму споживчої вартості); в) товар, об'єкт цивільних прав; г) діяльність, яка не пов'язується зі створенням речі (її відновлення, ремонт), однак породжує відповідне благо, що має споживчу вартість. Неможливість сформулювати єдиний правовий термін «послуга», який охоплював би всі її змістові елементи, зумовила визначення в межах ВТО Класифікатора видів діяльності, які можуть розглядатися як послуги. Означений Класифікатор наводить перелік 160 узагальнених видів послуг, поділених на низку розділів (ділові, телекомунікаційні, будівельні та інжинірингові, дистриб'юторські, освітні, фінансові, щодо захисту довкілля та здоров'я людей, туризм, спорт, транспортні послуги тощо) [22, с. 73].

Г.Д. Джумагельдієва вказує, що залежно від того, що є предметом договору – товар чи послуга, – обирається принцип ціноутворення. Так, якщо предметом договору є товар, ціну договору визначають з розрахунку ціни на одиницю товару. Якщо предметом договору є послуга, подібне визначення ціни уявляється неможливим з приводу нематеріальної природи послуги. У такому разі грошове вираження вартості послуги відображається у тарифі. Отже, якщо послуга є різновидом товару, то, безумовно, і тариф можна уявити як різновид ціни [23, с. 14].

Проте не всі вчені дотримуються такої точки зору. Для підтвердження неможливості визнання послуги товаром проведемо аналіз аргументів різних учених.

Слід сказати, що єдність поглядів на сьогодні відсутня й у представників цивільно-правової науки. Яскравим підтвердженням цього є те, що А.Ю. Кабалкін спочатку вважав неможливим застосовувати конструкцію «договору послуг» [24, с. 44-45, 48]; потім указував, що вони «не можуть бути самостійним типом цивільно-правового зобов'язання» [25, с. 38]. Крім того, він навіть не розглядав їх як самостійний інститут: «Неможливо погодитися в даний час з визнанням цих зобов'язань своєрідним правовим інститутом, особливо в умовах, коли в цивільному законодавстві

були відсутні норми, що регулювали відношення по наданню послуг як таких».

М.В. Кротов вважав, що зобов'язання з надання послуг є самостійним інститутом зобов'язального права [26, с. 89].

Основою системи договорів про надання послуг в цивільному праві України є те, що об'єктом їх є послуги нематеріального характеру. У цьому і полягає їх основна відмінність від інших договорів і саме нематеріальний об'єкт результату послуг повинен бути покладений в основу системи договорів про надання послуг [27, с. 230].

Ю.Х. Калмиков, зокрема, не підтримує таку точку зору і вважає, що «... у зобов'язаннях з надання послуг визначальним фактором є специфіка самих дій як послуг, а не результати цих дій», «... послуга – це діяльність, спрямована на створення зручностей чи надання пільг контрагенту у зобов'язальних правовідносинах» [28, с. 33; 27, с. 229]. Думки цих авторів є більш переконливими, оскільки основним при наданні послуг є дія, а не результат дії.

Достатньо поширеною є точка зору, відповідно до якої послуги нарівні з товарами є результатами виробництва. Згідно з нею товарами вважають результат, що має натурально-уречевлену форму, а послугами – що не має її [29, с. 24; 30, с. 16; 31, с. 977]. Під послугою розуміється результат безпосередньої взаємодії виконавця і споживача, а також власної діяльності виконавця із задоволення потреби споживача. Послугу можна розглядати як конкретний результат економічно корисної діяльності. Економічна корисність робить послуги предметом торгівлі [32, с. 67-68].

Договори, результатом яких є нематеріальні (невиробничі) послуги, на думку М.О. Барінова, з якою також слід погодитися, знаходяться поза межами договору підряду [33, с. 14]. Пропонується вважати матеріальний результат послуги об'єктом зобов'язальних підрядних відносин, що регламентують певні економічні відносини з надання послуг. Щодо нематеріальних послуг, то останні за цією класифікацією належать до об'єкта окремого виду зобов'язань з надання послуг [34, с. 83].

В.С. Мілаш наводить правові ознаки послуги, за допомогою яких буде легше визначити її сутність: 1) послуга є діяльністю особи, яка її надає; 2) надання послуг не створює уречевленого (упредметненого) результату; 3) корисний ефект послуги споживається у процесі її надання, а споживча вартість зникає; 4) послуга є невіддільною від джерела; 5) прийняття послуги замовником і процес її надання виконавцем відбуваються одночасно; 6) неможливість її зберігання; 7) невичерпність (скільки б не надавали послугу, її кількісні характеристики не зменшуються); 8) предмет послуги – відповідні дії, а не їх кінцевий результат (оскільки результат праці не отримує речової форми, він завжди існує у вигляді самої діяльності) [22, с. 73].

У приватноправовому розумінні послуга розглядається як вид об'єктів цивільних правовідносин, виділених за цільовим призначенням та правовим режимом. При цьому одна група вчених вважає, що об'єктом правовідносин з надання послуг є результат дій зобов'язаної особи, який може і не мати матеріальної форми [35, с. 189]. Це, на думку більшості цивілістів, відрізняє послугу від іншого об'єкта цивільного права – майна (товару).

І.В. Жилінкова під послугою розуміє «певне нематеріальне благо, яке надається однією особою (виконавцем) і споживається іншою особою (замовником) у процесі вчинення виконавцем певних дій або здійснення певної діяльності» [36, с. 267].

Схожу думку висловлюють і інші автори, які вважають, що об'єктом правовідносин з надання послуг є діяльність, яка здійснюється з метою виконання цивільного обов'язку і не пов'язана зі створенням матеріального блага [37]. У зв'язку з цим підкреслюється, що продається не результат послуги, а дії, що призвели до нього, тобто діяльність і результат діяльності складають одне ціле [31, с. 978]. Слід погодитися із єдністю діяльності та її результату, проте заявити більш категорично: послуга майже ніколи не має матеріального характеру. Якщо в результаті надання послуги з'являється матеріальний об'єкт, – можна вважати, що виконувався інший договір, ніж договір про надання послуг (у т.ч. й освітніх).

На думку А.П. Рум'янцева та Ю.О. Коваленко, послуги – це вид діяльності, робіт, у процесі виконання яких не створюється новий матеріально-уречевлений продукт, який раніше не існував, але змінюється якість вже створеного продукту. Крім того, на їх думку, послугу можна визначити як вид діяльності, який задовольняє певну людську потребу, може мати або не мати матеріальної форми, тісно пов'язаний з виробництвом товарів або повністю самостійно оформлений [38, с. 13; 31, с. 977]. Стосовно задоволення певної людської потреби слід навести міркування вітчизняних вчених: сам споживач не в змозі свідомо оцінити якість отриманої ним освітньої послуги. Це пов'язано з такою властивістю послуг вищої школи, яку О.А. Кратт називає «менша швидкість настання ефекту від споживання». Наприклад, послуги в галузі культури можуть бути оцінені споживачем залежно від того, наскільки він залишився задоволений виставою або кінофільмом. Послуги охорони здоров'я може бути оцінено споживачем відповідно до ступеня його самопочуття. Значно складніше обстоїть справа з послугами ВНЗ, оскільки період споживання їх більш тривалий. Але навіть по його закінченню складно відразу відчутти й оцінити ефект від споживання послуги. Тільки через багато років після закінчення ВНЗ, попрацювавши за фахом, споживач може усвідомити, якою мірою надана освітня послуга задовольнила його потреби [39, с. 82; 40, с. 38].

А.А. Телестакова стверджує, що послуга як процес праці (обслуговування) виступає в якості об'єкта трудових правовідносин, під яким розуміється виконання працівником певної трудової функції відповідно до його спеціальності, кваліфікації й посади. Тоді як продукт праці – послуга є об'єктом цивільних правовідносин, під яким розуміється певне благо – результат діяльності, що має властивості товару [41, с. 69]. З таким твердженням слід частково не погодитися.

В.С. Мілаш вказує на неможливість сформулювати єдиний правовий термін «послуга», який охоплював би всі її змістові елементи. Цим на її думку зумовлено визначення 160 узагальнених видів послуг, поділених на низку розділів. А взагалі В.С. Мілаш вважає, що послуга може містити у собі як тип економічних

відносин фази обміну; форму результату трудової діяльності, з приводу якого виникають виробничі відносини (форму споживчої вартості); діяльність, яка не пов'язується зі створенням речі (її відновлення, ремонт), однак породжує відповідне благо, що має споживчу вартість; так і товар, об'єкт цивільних прав [22, с. 73].

Вважаємо невірним ототожнювати послугу з товаром.

Щоб заповнити прогалину у цивільно-правовій науці, іншим сучасним дослідником пропонується наступне доктринальне визначення поняття послуга: «об'єкт цивільних прав, продукт корисної дії або діяльності, що не має майнового вираження, результат якої не має юридичного значення і не може бути гарантованим, яка надається за завданням замовника і передбачає її надання особисто виконавцем і є невіддільним від нього (виконавця)» [41, с. 69]. Із визначенням у такому вигляді слід частково не погодитися. По-перше, не можна розглядати послугу як об'єкт лише цивільних прав; по-друге, формулювання «що не має майнового вираження» є як мінімум суперечливим; формулювання «результат якої не має юридичного значення» не можна застосовувати в усіх випадках надання послуг (у т.ч. й освітніх).

Є.Д. Шешенін іще в середині ХХ століття проаналізував економічну сутність відносин при наданні різноманітних послуг і на основі цього зробив висновок, що послуга як предмет договірної зобов'язання має наступні ознаки: 1) є діяльністю особи, яка її надає; 2) її надання не створює речового результату; 3) корисний ефект послуги (діяльності) у процесі надання послуги споживається, а споживча вартість послуги зникає [42, с. 177]. Внаслідок цього ним було запропоновано визначити послугу як діяльність тієї або іншої організації, корисний ефект якої не має речового результату і споживається у процесі надання послуги [42, с. 182]. Термін «послуга» вживається крім економічного, також і в правовому розумінні, коли під послугою слід розуміти діяльність, що здійснюється на виконання цивільного обов'язку і не пов'язана зі створенням уречевленого блага [43, с. 357].

Оскільки торкнулися цього питання, то слід розкрити економічну сутність поняття «послуга».

У класичному економічному розумінні послуга розглядалася як особлива споживча вартість праці, що надає послуги не як річ, а як діяльність [44, с. 413].

Також в економічному розумінні послугу визначають і як специфічний [45, с. 7], особливий [46] різновид товару, який має мінову вартість і ряд інших характеристик, які відрізняють послуги від матеріальних товарів [31, с. 977]. Як бачимо, погляди окремих вчених містять протиріччя. Так, послуги відносять до різновидів товару. Проте при цьому їх відділяють від товару матеріального.

Більш точно послугу з економічної точки зору визначає В.С. Мілаш: послуга є благом, яке становить діалектичну єдність діяльності та результату, що досягається в процесі такої діяльності. На відміну від результатів робіт, результати послуг є невідчутними у матеріальному сенсі: вони дістають вияв у встановленні, збереженні активів замовника послуг, відтворенні або покращенні його економічного стану, рівня конкурентоспроможності на певному ринковому сегменті (фінансові послуги, довірче управління майном, консалтингові послуги, послуги з аудиту, зі створення та поширення реклами) або в «обслуговуванні» особистих немайнових благ замовника (медичні, соціальні, освітні послуги тощо) [22, с. 74-75].

З приводу економічної сутності послуги В.В. Рєзнікова зазначає, що складність розробки поняття «послуга» полягає, передусім, у відсутності єдиного розуміння економічної сутності даного явища. В економічній науці послуги визначаються як дії, діяльність, економічне благо, функції, економічні відносини, зміна інституціональної одиниці тощо. А тому можна припустити, що кожне з цих економічних значень послуги опосередковується адекватною правовою формою. Відповідно, можливість вироблення єдиного поняття послуги через поєднання у визначенні всіх його значень видається сумнівною, зокрема, через те, що: до послуг відносять всі економічні блага, які не можна віднести до сільського господарства та промислового виробництва (залишковий принцип формування сектору послуг вплинув на неконкретність та абстрактність економічного розуміння послуги); до послуг відносять численні та різноманітні дії, спрямовані на різноманітні

об'єкти; ці численні та різноманітні дії відносяться існуючою офіційною статистикою до одного класу економічних благ; послуга – це гнучкий об'єкт, межі якого не є стабільними, сталими і легко змінюються під впливом об'єктивних економічних умов конкретної сфери господарювання. Цим пояснюються численні невдачі науковців при формулюванні доктринального визначення поняття «послуги» як економіко-правової категорії [2; 3].

Що послуга в економічному розумінні є більш широкою категорією не лише порівняно з її юридичним розумінням, а й з поняттям обслуговування, відзначають вітчизняні автори. На обґрунтування думки ними зазначається, що в економічній літературі прийнято поділяти послуги на дві категорії – послуги, що надаються усьому суспільству, та послуги, що надаються безпосередньо індивідууму для задоволення його специфічних потреб [34, с. 82].

За визначенням Н.А. Барінова, сфера послуг – це сфера, де виробляють послуги, а сфера обслуговування – це сфера, де, окрім виробництва здійснюється також доведення вироблених послуг до споживача, де задовольняються потреби споживачів у послугах [33, с. 36]. Однак дане визначення не відповідає уявленням, що традиційно панують у сучасній економіко-правовій науці. Так, у якості однієї з ознак послуги вказується на нерозривність процесів її вироблення та споживання [47, с. 108].

Іншими словами, «обслуговування» розглядається як поняття більш широке ніж «надання послуг». Розрізняє зобов'язання з обслуговування від зобов'язань з надання послуг і М.В. Кротов, стверджуючи, що зобов'язання з обслуговування громадян виникають між спеціалізованими організаціями та громадянами, а зобов'язання з надання послуг між будь-якими суб'єктами. Оскільки зобов'язання з обслуговування являє собою вторинне утворення, то зобов'язання з надання послуг, укладене між спеціалізованою організацією та громадянином, буде виступати як один із різновидів зобов'язання з обслуговування [26, с. 53-61; 47, с. 108].

Зазвичай, під обслуговуванням розуміють господарську діяльність, спрямовану на задоволення потреб споживачів. Для

опосередковування цієї господарської діяльності пропонується використовувати різноманітні правові форми з обслуговування споживачів, не обмежуючись договорами підряду, договорами про оплатне надання послуг, оскільки пропонується до них відносити договори прокату, роздрібної купівлі-продажу, а також непоіменовані договори. Водночас надто широка трактовка поняття обслуговування «розмиває» його, позбавляє конкретності, визначеності. Оскільки будь-яке договірне зобов'язання в кінцевому рахунку є спрямованим на задоволення потреб та інтересів кредитора [47, с. 109].

Розмірковуючи над економічною та правовою природою послуги, Р.Р. Шульга вважає, що якщо розглядати послугу як вид діяльності не враховуючи результат самої діяльності як складову послуги, то виходить, що з економічної точки зору будь-яку корисну діяльність однієї особи для іншої особи, незалежно від характеру результату цієї діяльності, можна називати послугою. Звідси більшість договірних зобов'язань можна віднести до зобов'язань з надання послуг.

У законодавстві економічно розвинених зарубіжних держав (Франції, ФРН, Швейцарії, Великої Британії, США) договір підряду віднесено до різновиду договору про надання послуг [31, с. 979]. Такий склад речей слід підтримати, адже дійсно категорія «послуга» є ширшою від категорії «робота». Робота повинна знаходитися десь у середині, у процесі надання послуги.

На підтримку цього наведемо думку В.С. Мілаш, яка вважає, що основним критерієм як при поділі послуг на матеріальні та нематеріальні, так і при розмежуванні послуг від робіт є природа отриманого результату (матеріального чи нематеріального) внаслідок здійснення відповідних дій. Для уникнення безплідних теоретичних дискусій слід відмовитися від позначення на нормативному рівні діяльності, спрямованої на створення уречевленого результату, поняттям «послуга» та використовувати щодо неї виключно поняття «робота» [22, с. 74].

На думку В.В. Резнікової «послуга» у широкому розумінні – це будь-яка діяльність, спрямована на створення корисного ефекту, який може знаходити своє втілення в об'єктах матеріального світу,

а також бути необ'єктивізованим, полягати у здійсненні певної діяльності. Послуга у вузькому розумінні полягає у здійсненні діяльності, в результаті якої створюється корисний ефект, що не знаходить свого об'єктивізованого втілення у матеріальному світі. Матеріальна послуга отримала назву роботи [48, с. 80; 47, с. 113].

Неможливо здійснити повну заміну терміна «робота» терміном «послуга» навіть з огляду на прийняту в міжнародних договорах термінологію, пов'язану з використанням єдиного терміна «послуга» для позначення і робіт, і послуг [31, с. 979]. За основний критерій відмінності роботи від послуги згадувана В.В. Рєзнікова визнає майновий результат роботи і відсутність такого у послуги. В літературі відмічаються різні підходи до констатації відсутності у послуги майнового результату:

- послуга не призводить до задоволення будь-чим;
- послуга не має такого результату, що упередметнюється;
- послуга не має матеріального результату, матеріального вираження [47, с. 106].

Т.М. Боголіб вказує, що послуга як економічна категорія – це споживання не просто корисних властивостей споживчої вартості, а й корисної дії. При споживанні послуги споживача цікавить не сам предмет, якщо він навіть і має місце, а його корисна дія. Послуги у сфері освітньої діяльності є наслідком праці, спрямованої на споживання. Ці види праці, з одного боку, збільшують частку духовних споживацьких благ у суспільстві, з іншого – самі є об'єктом споживання. Однак вони не можуть бути використані з метою розширення виробництва. Отже, освітня послуга – це не матеріальна, а соціальна цінність [49, с. 57].

Розкрити сутність послуги можна розглядаючи її (послугу) в двох аспектах – як економічну та правову категорію. Причому послугу як економічну категорію слід розглядати як єдність процесу та результату праці, а в правовому розумінні як певний вид суспільних відносин, економічна сутність яких полягає в наданні послуг (здійсненні дій (діяльності), що спрямовані на створення або зміну стану блага) та як об'єкт цих відносин – певне благо, що досягається в результаті здійснення таких дій (діяльності) і має властивості товару [31, с. 979].

Крім цивільно-правового та економічного погляду на природу послуги необхідно розглянути погляд на неї законодавця.

Згадувана А.А. Телестакова причинами відсутності поняття «послуга» у радянському цивільному законодавстві визнає різноманіття договорів про надання послуг та відсутність комплексного дослідження цієї групи договорів [41, с. 67-68].

За цивільним законодавством, послуга – це продукт діяльності, призначений для реалізації, тобто господарської операції СПД, що передбачає передачу права власності на послуги іншому СПД в обмін на еквівалентну суму коштів або боргових зобов'язань [41, с. 68].

У статті 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» товар визначається як будь-яка продукція, послуги, роботи, права інтелектуальної власності та інші немайнові права, призначені для продажу (оплатної передачі) [50]. Майже аналогічна норма міститься у статті 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції»: «товар – будь-який предмет господарського обороту, в т.ч. продукція, роботи, послуги, документи, що підтверджують зобов'язання та права (зокрема цінні папери)» [51].

Як бачимо, тут законодавець послугу вважає різновидом товару. Це можна виправдати необхідністю забезпечення єдності термінології у конкретних правовідносинах (зокрема із здійснення зовнішньоекономічної діяльності та захисту економічної конкуренції).

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності» від 1 грудня 2005 року послугою є результат економічної діяльності, яка не створює товар, але продається та купується під час торговельних операцій [52]. Тут законодавець відокремив послуги від товарів і визначив послугу як результат економічної діяльності, що необхідно підтримати.

На сьогодні термін «надання послуг» у більшій мірі використовується у законодавстві країн континентальної правової системи, а термін «торгівля послугами» (services trade) – в законодавстві країн англо-саксонської системи. Ініціатива формування Генеральної угоди про торгівлю послугами (ГАТС)

виходила від США, – тому у міжнародній практиці застосовується термін «торгівля послугами». На підставі проведеного дослідження Р.Р. Шульга доходить висновку, що згідно зі статтями 179 та 190 ЦК України товаром може бути тільки матеріальне благо [31, с. 977; 18]. І з цим слід беззаперечно погодитися.

Дослідники проблем адміністративного права виводять особливу категорію державних (управлінських) послуг і вважають, що їх треба легалізувати в адміністративному законодавстві. Ці послуги як вид державних послуг закріплюють відмінну від традиційної ієрархію цінностей у стосунках між громадянами і виконавчою владою, згідно з якою права і свободи громадян користуються пріоритетом [53, с. 97]. При цьому пропонується визначити державні управлінські послуги як діяльність органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування (їх посадових осіб), пов'язану зі створенням організаційних умов або забезпеченням реалізації суб'єктивних обов'язків фізичними або юридичними особами, яка здійснюється за зверненнями цих осіб, і офіційним результатом є адміністративний (індивідуальний) акт [53, с. 98]. Є.О. Легеза пропонує визначити адміністративну послугу як державну послугу, яка є результатом здійснення суб'єктом повноважень щодо прийняття згідно з НПА на звернення фізичної або юридичної особи адміністративного акта, спрямованого на реалізацію та захист її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків (отримання дозволу (ліцензії), сертифікату, посвідчення та інших документів, реєстрація тощо) [54, с. 207].

Інші вчені - адміністративісти І.Б. Коліушко та В.П. Тимощук ідуть далі і крім аналогічного щойно наведеному пропонують визнати в адміністративно-правовій науці ще й категорію «муніципальні послуги», що надаються органами місцевого самоврядування і муніципальними (комунальними) установами та організаціями. При цьому узагальнюючим критерієм для державних і муніципальних послуг пропонується визнати їх публічний характер. Разом ці послуги пропонується назвати «публічними послугами», а вже з останніх виділити управлінські послуги (надаються органами виконавчої влади та органами

місцевого самоврядування) та послуги, що надаються державними і муніципальними організаціями (тобто «не управлінські публічні послуги») [55; 56]. Слід сказати, що адміністративно-правові, господарсько-правові та цивільно-правові послуги відрізняються рівнем публічності. На думку відомого російського юриста освітні відносини, пов'язані з отриманням документа державного зразка про загальну або професійну освіту, цивільним правом не регулюються і регулюватися не можуть, оскільки є різновидом публічних правових відносин [19, с. 70-71].

Знаходження освітніх відносин за межами цивільного права визнає і російський законодавець. Що логічно випливає зі змісту статті 779 ЦК РФ, яка передбачає додаткове регулювання договорів, пов'язаних із наданням послуг, якщо ці договори мають складний зміст. Згідно з пунктом 2 статті 779 ЦК РФ глави 39 «Оплатне надання послуг» даного Кодексу не застосовуються до договорів перевезення, транспортної експедиції, банківського внеску, банківського рахунку, зберігання, отримання та ін., які регулюються спеціальними нормами ЦК РФ. Складний зміст мають і освітні відносини. Відповідно, якби законодавець визнавав освітні відносини цивільно-правовими, то їх регулювання у ЦК РФ належало б конкретизувати як мінімум окремим інститутом. Між тим у ЦК РФ немає не тільки спеціального інституту, але навіть спеціальної норми. Законодавець чітко і послідовно виніс освітні відносини за межі цивільного права, йому і в голову не приходила версія, яку зуміла розвинути В.В. Кваніна та інші її послідовники [19, с. 71].

Завдяки надвисокому рівню публічності в адміністративно-правовій доктрині та науці державного управління окремі вчені проводять паралелі між послугою та функцією. Під функцією розуміється діяльність, пов'язана з отриманням чітко визначеного кінцевого результату (продукту), який прямо відображає досягнення загальних цілей і завдань конкретного суб'єкта управління – органу, структурного підрозділу, посадової особи [57, с. 22]. Для розуміння трансформації функцій у послуги наведене вище поняття функції, на погляд цих вчених, вдало доповнює визначення функцій державного управління як

специфічних за предметом, змістом і засобом забезпечення керуючих впливів держави, та управлінських функцій державних органів як юридично виражених дій щодо спрямування окремих державних органів, які мають право й зобов'язані виконати ці дії стосовно певних об'єктів управління або компонентів певних структур. Фактично для послуги важливою є наявність попиту, конкретного продукту й форм прояву (форм надання послуги) [57, с. 21].

Проте, напевно чи доцільно застосовувати на позначення цих послуг терміну «публічні», оскільки це може викликати неоднозначність тлумачення юридичних понять. Для наочності сказаного наведемо тезу, яку висловлює О.В. Плющ: «Відмінність між публічними послугами та послугами приватного сектору полягає в тому, що приватний сектор намагається максимально розширити асортимент, а номенклатура публічних послуг має ґрунтуватися на принципі: держава робить тільки те, що не може або не повинен робити приватний сектор» [53, с. 99]. В цілому із наведеними характеристиками можна погодитися. Проте слід уточнити самі визначення. Публічними послугами є не тільки послуги, які надають державні органи, як вважає автор. Публічними є послуги, які згідно із ЦК України та ГК України повинні надаватися будь-кому із споживачів. Приватні НЗ так само можуть надавати і надають публічні послуги. На відміну від державних вони навіть більше вмотивовані, мають об'єктивно більшу зацікавленість у результаті, а тому збільшують свій асортимент послуг відповідно до потреб та кон'юнктури ринку.

Аналогічної неточності при визначенні сутності медичної послуги припускається А.А. Сіроткіна. Вона вважає, що медична послуга характеризується як публічний договір. При цьому уточнює, що це не означає одержавлення відносин з надання послуг, але діяльність з надання медичних послуг за своєю природою вимагає особливої уваги з боку держави. Здійснення дій з надання послуг задовольняє не тільки приватний інтерес окремої особи, але й інтерес публічний [58].

Стосовно медичних послуг (у певному сенсі аналог освітніх) С.Б. Булеца застосовує характеристику «дія (діяльність)»: дії

(діяльність) медичної установи (індивідуального підприємця), що має відповідний дозвіл (ліцензію), направлені на дослідження, зміцнення, збереження, відновлення організму людини і його органів і тканин [59, с. 222]; сукупність необхідних професійних дій виконавця медичної послуги, спрямованих на задоволення потреб пацієнта (споживача послуги) у підтримці здоров'я, лікуванні захворювань, їх профілактиці, діагностиці відповідно до згоди пацієнта [59, с. 223].

М.М. Баймуратов у контексті дослідження компетенції місцевого самоврядування надає визначення поняття муніципальної публічної послуги, під якою пропонує розуміти сукупність процесу та результатів телеологічної (цільової) діяльності органів місцевого самоврядування і суб'єктів господарювання, що функціонують на території територіальної громади з метою задоволення конкретної соціальної потреби мешканців – членів зазначеної громади, а також супутні товари, роботи, послуги, без використання яких неможливо належне виробництво муніципальної публічної послуги [60].

Стосовно характеристики публічності адміністративних послуг крапки над «і» розставив В.К. Колпаков. Вчений зазначив, що після 1917 року категорію «послуга» було використано у роботах Г.І. Петрова (у 1959 та 1972 роках), І.М. Пахомова (у 1962 році), Ю.М. Козлова (у 1962 та 1971 роках) та інших, але це поняття розкрито зовсім в іншому вимірі, що не наблизило його до праць фахівців дожовтневого періоду. Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади під такою послугою розуміє результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними, юридичними або іншими колективними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо).

Концепція також сформулювала основні принципи, за якими має розвиватися система надання адміністративних послуг, і встановила підстави розмежування послуг на державні й муніципальні. Серед таких принципів визначено: а) доступність послуг для всіх фізичних і юридичних осіб; б) дотримання

стандартів надання послуг; в) відповідність розміру плати за послуги економічно обґрунтованим витратам, пов'язаним із їх наданням; г) відкритість. Державними є послуги, які надають органи державної влади (переважно виконавчої) та державні підприємства, установи, організації; а також органи місцевого самоврядування в порядку виконання делегованих державою повноважень за рахунок коштів державного бюджету. Муніципальними – послуги, що надають органи місцевого самоврядування, а також органи виконавчої влади та підприємства, установи, організації в порядку виконання делегованих органами місцевого самоврядування повноважень за рахунок коштів місцевого бюджету [61, с. 27-28]. Тобто провідний вчений серед головних критеріїв публічності адміністративних послуг виділяє не суб'єктів, що їх надають, а доступність послуг для всіх та відкритість.

Г.О. Пономаренко пропонує визначити освітні послуги, що надаються державними ВНЗ, як освітню діяльність, яка фінансується з державного бюджету та за рахунок додаткових джерел фінансування, пов'язана із забезпеченням реалізації конституційних прав людини і громадянина на отримання вищої освіти на платній чи безоплатній основі і яка здатна задовольнити потреби особи, суспільства та держави [15, с. 13]. Як бачимо, поняття дається крізь призму фінансування та конституційних прав споживача. При цьому визначення прив'язується статусом суб'єкта, який ці послуги надає. Нас же цікавить не просто визначення освітньої послуги, а визначення поняття «надання освітніх послуг», і не лише державним, а будь-яким НЗ, науковою установою чи громадянином - СПД (наприклад, репетитором). Також у наведеному визначенні цікавим є вказівка на отримання вищої освіти на платній чи безоплатній основі. Тут враховується суб'єктний характер. З точки зору отримувача послуг вони можуть надаватися за плату або безоплатно. Однак професійні педагоги за свою роботу отримують заробітну платню. Крім цього, у випадку отримання освітніх послуг споживачем безоплатно, їхня вартість оплачується з державного чи місцевого бюджету, за рахунок коштів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади,

суб'єктів господарювання та інших громадян. Тому освітня послуга завжди має цінову визначеність.

На підтвердження оплатності послуг у сфері освіти можна навести міркування В.В. Рєзнікової: «За критерієм оплатності оплатними іменують послуги, що оплачуються безпосередньо споживачем, а безоплатні послуги оплачуються їх безпосереднім споживачем опосередковано. Однак безоплатність послуги для споживача є лише видимою, оскільки послугу завжди хтось оплачує: або держава, або якась організація, або ж оплата послуги закладається у витрати (собівартість) та ціну товару. Відповідно, при отриманні «безоплатної» послуги безпосередній споживач оплачує її опосередковано через податки, доплату до основної заробітної платні, ціни на основний товар чи послугу. Слід зазначити, що наведена класифікація видається некоректною її критикам з точки зору економічної теорії, оскільки в дійсності безоплатних послуг у економіці не буває з тієї причини, що на їх надання витрачаються ресурси і будь-яка діяльність вимагає витрат на попередню професійну підготовку працівника» [47, с. 111]. Таким чином, послуги у сфері освіти однозначно є оплатними, мають вартісний характер та цінову визначеність.

Отже, проведений аналіз дозволяє надати доктринальне визначення поняттю «надання освітніх послуг»:

діяльність підприємств, установ, організацій, громадян - СПД (суб'єктів господарювання) та окремих осіб (викладачів, майстрів, тренерів, вихователів, репетиторів тощо), виконувана для задоволення потреб людей (учнів, вихованців, студентів, аспірантів, докторантів та ін.), роботодавців та держави, з передачі протягом певного часу або постійно сукупності знань, умінь та навичок, що визначають певний їх рівень або ступінь, не має матеріальної форми, не залежить від характеру результату, на платній чи безоплатній основі, що має цінову визначеність.

Поняття «надання послуг у сфері освіти» буде спиратися на попереднє поняття. Проте воно буде ширшим за попереднє і поглине його. Крім освітніх послуг (основних та додаткових) НЗ можуть надавати й інші послуги. Проте діяльність із надання НЗ неосвітніх послуг також буде знаходитися у сфері освіти.

У другому понятті крім названих споживачів необхідно буде додати ще інших громадян та суб'єкти господарювання. Крім знань, вмінь та навичок при наданні НЗ неосвітніх послуг у сфері освіти можуть передаватися певні права (наприклад, право користування майном НЗ). Неосвітні послуги надаються НЗ, як правило, тільки на оплатній основі, а тому однозначно мають цінову визначеність.

Поняття «надання послуг у сфері освіти» можна визначити наступним чином:

діяльність підприємств, установ, організацій, громадян - СПД (суб'єктів господарювання) та окремих осіб (викладачів, майстрів, тренерів, вихователів, репетиторів тощо), виконувана для задоволення потреб людей (учнів, вихованців, студентів, аспірантів, докторантів та ін.), роботодавців та держави, інших громадян та суб'єктів господарювання з передачі протягом певного часу або постійно сукупності знань, умінь та навичок, що визначають певний їх рівень або ступінь, інших прав, належних НЗ, не має матеріальної форми, не залежить від характеру результату, на платній чи безоплатній основі, що має цінову визначеність.

Запропоновані поняття будуть фундаментом для досліджень правового статусу суб'єктів, що надають освітні послуги та послуги у сфері освіти, їх господарської компетенції, визначення основних і додаткових освітніх послуг, засад державного і договірної регулювання такої діяльності. Проте дослідження цих питань необхідно проводити після історичного аналізу становлення господарсько-правового регулювання надання послуг у сфері освіти.

1.2. Історія правового регулювання надання послуг у сфері освіти

Визначення правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти та правового статусу суб'єктів, що надають освітні послуги і мають публічно-приватні інтереси, неможливе без

ретроспективного аналізу правового регулювання надання послуг у сфері освіти.

Формування правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти і правового статусу суб'єктів господарювання як в європейських країнах, так і в Україні відбувалося впродовж кількох століть. Активізувалися і прискорилися ці процеси у ХХ столітті. А сучасні надшвидкі зміни правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти і статусу суб'єктів господарювання, що ці послуги надають, проходять з кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Тому виглядає логічним розгляд генезису правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти та статусу суб'єктів господарювання, що їх надають, від давніх часів до початку ХХ століття (у час первинного становлення); розгляд формування правового статусу цих суб'єктів від початку до кінця ХХ століття (у час розвиненого імперіалізму); розгляд новітніх тенденцій у правовому статусі суб'єктів з надання послуг у сфері освіти з кінця ХХ – початку ХХІ століття (у час глобалізації).

Отже, необхідно виявити основні елементи правового статусу суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти, від появи таких суб'єктів до їх діяльності на початку ХХІ століття, а також визначити основні історико-правові етапи процесу формування правового статусу суб'єктів з надання послуг у сфері освіти.

Слід сказати, що особливість розгляду буде полягати у тому, що сучасні українські землі протягом багатьох років знаходилися у складі різних держав, де по різному відбувалося становлення сфери освіти. Тому історичний розгляд досліджуваних процесів буде проводитися із застосуванням територіального критерію (НЗ у східній та західній частині України). Крім цього, розвиток сфери освіти часто проходив під впливом різних релігійних конфесій та течій, а також під впливом поглядів представників різних народів та національностей, які проживали або колонізували сучасні українські землі й утворювали власні НЗ, що також треба враховувати при розгляді (т.зв. «релігійний (церковний) критерій» та «національний критерій»). Сфера освіти спрямовувалася на підготовку фахівців для певних галузей та сфер господарства

(спеціалізований (професійний) критерій). За допомогою застосування цих критеріїв проведемо діалектичний аналіз становлення та розвитку сфери освіти та її правового забезпечення.

У літописі «Повість минулих літ» (XII століття) неподільні симпатії Літописець Нестор засвідчує до Володимира Великого, який охрестив Русь та перший «звелів будувати церкви», «і людей приводити на хрещення по всіх городах і селах», і «почав посилати забирать дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на учення книжне» [62, с. 43; 63, с. 593]. Тому на сучасних українських землях публічні НЗ почали з'являтися при перших християнських церквах. Навчання здійснювалося переважно з поглибленим вивченням церковних вчень.

Дещо схожі на сучасні суб'єкти господарювання з надання послуг у сфері освіти з'явилися при Я. Мудрому. У більшості своїй освітні послуги надавалися на безоплатній основі. Проте отримувачем цих послуг найчастіше могли бути або дуже заможні люди, або ті, хто відмовлявся від світського життя.

Розвиток освіти і науки був тісно пов'язаний із розвитком нації і держави. За часів Я. Мудрого було введено шкільну освіту для дітей «нарочистої чаді», а згодом вийшов перший звід законів В. Мономаха «Повчання дітям», засновані Острозький греко-слов'янський колегіум, братські школи [64, с. 76]. Я. Мудрий під час свого князювання у Новгороді наказав створити школи і навчити грамоті триста дітей.

При Києво-Печерському монастирі існувала школа вищого типу, де поряд з богослов'ям вивчалися філософія, риторика, граматики.

Відкрила школу й онука Я. Мудрого Анна (Ганка) Всеволодівна при Андріївському монастирі в Києві. Відвідували школу дівчата, які крім грамоти навчалися співу, шиттю, іншому рукоділлю, що для середньовічної Європи було новизною. Знала «княжне письмо» і сама писала книжки княжна Єфросіня Полоцька [62, с. 43].

У цей же час у Західній Європі поступово почалося викладання наук, забутих з часів Давньої Греції та Давнього Риму. Так, у кінці XI – початку XII століть у Західній Європі виникли

перші університети, в межах яких було розгорнуто широкомасштабне вивчення й опрацювання візантійських правових пам'яток – Дигест, Кодекса, Інституцій і Новел Юстиніана. З'явилася університетська юриспруденція [65, с. 15]. Тобто європейські суб'єкти господарювання в освітній сфері не лише надавали освітні й інші послуги, але і сприяли розвитку правової науки та формуванню правової свідомості у суспільстві. І це стосується не лише правової освіти, адже поступово розпочинається вивчення інших суспільних наук.

Розвиток науки та освіти у XII столітті набирає нових обертів у країнах Європи. Значною подією в освітній сфері було відкриття у 1150 році Паризького та в 1253 році Сорбонського університетів, створення та функціонування яких привнесло в організацію університетської освіти якісно нові елементи [66, с. 128].

Суб'єкти сфери освіти (найчастіше перші університети) мали високий рівень публічності, адже не тільки слугували джерелом отримання прибутків для їх власників або державних діячів, які розпоряджалися їх майном, але і формували суспільну думку, мораль, культуру. Саме вони визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку цілих держав.

У Західній Європі система освіти будувалася на базі латинської писемності і прошарок освічених людей писав і спілкувався латинською мовою. Правилom для Західної Європи було використання латині для запису юридичних текстів. Проте в окремих країнах, наприклад в Англії, для цього могла застосовуватися місцева писемна мова. У староруському суспільстві у цей час прошарок освічених людей писав і говорив руською та церковнослов'янською мовами. Візантійсько-руські угоди свідчать, що усі основні юридичні поняття могли бути виражені руською мовою [65, с. 16]. Слід сказати, що таке становище пов'язане із мовою передачі знань від викладачів студентам. Зворотній висновок можливо зробити відносно Русі, проте він не можливий для Європи, оскільки у європейських країнах мало хто (навіть із найосвіченіших людей) у побуті спілкувався латинською мовою.

Завдяки високому публічному значенню суб'єктів господарювання освітньої сфери з XII століття керівництво Римокатолицької церкви намагалось заборонити викладання в університетах римського права, яке протиставлялося праву канонічному [65, с. 19]. Взагалі церковна влада постійно вимагала від НЗ частину їх доходів від надання послуг.

В українських землях у цей час відбувалося становлення власної системи суб'єктів, що надавали послуги у сфері освіти. Можна виділити основні особливості української системи освіти у післякнязівську (козацьку) епоху. По-перше, на відміну від країн Західної Європи в українських землях діяли в основному не ВНЗ, а НЗ середнього типу. Це були так звані братські школи, які фінансувалися за рахунок коштів Війська Запорізького та особистих пожертв окремих козаків, шляхти та міщан. Освітні послуги надавалися безоплатно. Навчалися навіть дівчата (особливо це стосувалося доньок загиблих козаків). Також до тодішніх суб'єктів у сфері освіти можна віднести бурси, що підпорядковувалися церкві, проте надавали і світські знання та різні послуги. По-друге, на відміну від тодішнього Московського царства освіта на українських землях більшою мірою носила світський, а не суто теологічний характер. Вивчалися гуманітарні і точні науки, іноземні мови, правові науки. Останні передбачали вивчення звичаєвого козацького права, права міських громад, засад магдебурзького права (багато у чому попередник сучасного господарського права).

Значну роль у розвитку освіти в Україні відіграли козацтво та братства. Запорізькі школи поділялися на січові, монастирські і церковно-приходські. На справедливу думку Д. Яворницького, більшість січового війська за своєю грамотністю і начитаністю стояла так високо, що переважала у цьому відношенні середній, а, може, і вищий стан людей свого часу. З 1616 року Військо Запорізьке низове стає колективним членом Київського братства. Київська братська школа була створена у 1615 році. У 1619 році у Києві виникла Лаврська школа, заснована архімандритом Києво-Печерської лаври Петром Могилою [62, с. 44]. Ці школи були прикладом для інших, які виникали на території всієї України.

На рубежі XVII століття помітно зростає роль міст як вогнищ національної культури. Виявом цього також стала діяльність братств, які спиралися на підтримку народу і мали високе політичне значення. Вони були осередком поширення ідей гуманізму, протистояли їй об'єктивно підірвали всевладдя католицької церкви в галузі культури та ідеології.

Особливо важливу роль у збереженні й розвитку української культури відігравало Успенське братство у Львові. Продовжуючи традиції і справу першодрукаря Івана Федорова, воно розгорнуло як на той час широке книгодрукування й забезпечило поширення своїх видань в усій Україні і навіть за її межами, зокрема в Росії, Молдавії, Білорусії. У 1585 році братство заснувало школу, яку планувало згодом перетворити у ВНЗ. За прикладом львів'ян братські школи було створено у Луцьку, Галичі та інших містах України. Під їхнім впливом у містах і селах виникали початкові школи, які були опорними пунктами боротьби народу за розвиток національної культури, проти католицької й уніатської експансії [67, с. 64-65].

Предмети викладалися тогочасною українською мовою. Вивчалася слов'янська та грецька мови, а також «вільні науки». У 1586 році у школі Успенського братства у Львові було складено «Порядок шкільний», у якому зокрема викладено педагогічні вимоги до вчителя. На початку XVII століття в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл [62, с. 44].

У 1632 році відбулося об'єднання братських шкіл у Київський колегіум, пізніше – Київську Мазепинсько-Могилянську академію, потім – Києво-Могилянську академію.

Уперше статус Академії був закріплений Гадяцькою угодою 1658 року. У 1701 році, завдяки наполяганням І. Мазепи, Петро І підтвердив рівень Києво-Могилянської академії як найвищого НЗ. Тут було 8 класів, тривалість навчання – 12 років. В академії існувала демократична система виборів викладачів і ректора. Правління академією здійснювали ректор, префект, суперінтендант.

Цікаво, що знання студентів оцінювалися за 7 рівнями навчання: «доброго», «мірного», «старанного», «неслабкого», «слабкого», «худого», «безнадійного» [62, с. 44]. Варіативність та

розгалуженість оцінок на сьогодні визнана позитивною у Європі та США. Тому її наявність у наведеному вигляді у XVII-XVIII століттях в українських землях виглядає зайвим підтвердженням європейського рівня. Тут необхідно зробити обмовку, що починаючи з XVIII століття починається перехід до чотирибальної системи. Спочатку це була система словесних оцінок. У списку студентів Київської духовної академії (1737 рік) перша група відгуків означала дуже добрі успіхи: «вчення ґрунтового, надійного, доброго, чесного, гарного, похвального»; друга – середні: «учення посереднє, помірне, непогане»; третя – нижчі за середні успіхи: «учення слабке, підле, препогане, безнадійне, ліниве». Така словесна система оцінки існувала і на початку XIX століття у багатьох НЗ: «прекрасно, «відмінно», «мало старається», «дуже слабкий» [68, с. 233].

Високий рівень Києво-Могилянської академії підтверджують інші вчені, які вказують, що у період розвитку перших європейських університетів в епоху Середньовіччя і Відродження – до XVIII століття за рівнем культурного розвитку та вищої освіти Україна перебувала в загальноєвропейському середовищі. Поширенню ренесансної культури на українських землях сприяв насамперед розвиток освіти. У XV-XVI століттях зростає прошарок українців, що здобули освіту у провідних західноєвропейських університетах – Краківському, Празькому, Болонському та ін. Досить часто вихідці з України були провідниками загальноєвропейського Ренесансу. Перші ВНЗ в Україні – Острозька та Києво-Могилянська академії – за навчальними планами [69, с. 197-206; 70, с. 117] і за асортиментом навчальних програм, і за рівнем викладання мало чим різнилися від західноєвропейських ВНЗ того ж рівня та типу в Європі. Острозька академія проіснувала з 1576 до 1640 року. В її стінах навчалися провідні діячі того часу [71; 72, с. 94].

Києво-Могилянська академія за своєю структурою нагадувала західноєвропейські університети. Ректор мав необмежені права і розпоряджався всіма доходами та майном академії, слідкував за викладачами, «вершив суд та розправу». Кошти для академії надходили із декількох джерел: від монастирів, в якості

пожертвування духовних осіб, гетьманів, заможних козаків та міщан.

Пізніше за зразком Києво-Могилянської академії були засновані колегіуми в Чернігові (1700 рік), Харкові (1721 рік), Переяславі (1738 рік). Зокрема, Харківський колегіум став центром освіти у Слобідській Україні. У 1765 році тут почали викладати інженерну справу, артилерію, геодезію та географію [62, с. 45].

На території сучасної Західної України освіту вищого європейського стандарту забезпечували єзуїтські колегії (у кінці XVI століття їх в Україні було більше 20). Українці, які не мали рівноцінних православних шкіл, віддавали своїх дітей до цих колегій, де вони майже повністю втрачали усі ознаки національної ідентичності.

Ще у 1569 році єзуїти у Вільно відкрили свій колегіум, який у 1579 році було віднесено до рівня академії. У відповідь у 1580 році за активного сприяння князя Костянтина Острозького в його фамільному маєтку Острозі на базі діючої раніше школи було відкрито Острозький слов'яно-греко-латинський колегіум, що задумувався як майбутня православна академія [62, с. 43]. Таким чином, послуги у сфері освіти виходили далеко за межі комерційного інтересу власників НЗ. Завдяки ним велася боротьба за власну національну ідентичність і право нації на майбутнє.

Острозька академія протиставила польській експансії вітчизняну систему духовних цінностей. Академія, яку називали «трьохмовним ліцеєм», «храмом муз», «Острозькими Афінами», була НЗ нового типу – слов'яно-греко-латинською академією, за зразком якої відкривалися православні навчальні центри у Києві (1632 рік), Ясах (1640 рік), Москві (1687 рік). На відміну від кращих соборних шкіл, де навчання обмежувалося граматикою, риторикою і діалектикою, там викладалося «сім вільних наук» (ще арифметика, геометрія, астрономія і музика) та елементи філософії [62, с. 44]. Це був цілком світський, як для свого часу, НЗ.

Ще у 1658 році спостерігалася загострення бажання ордену єзуїтів мати власну академію у Львові. Цьому сприяла підписана

Гадяцька угода¹, яка, як здавалося, мала закінчити період козацьких війн і принести спокій на землю Речі Посполитої. Одна зі статей тієї угоди гарантувала Русі Академію в Києві і другу «там де їй місце підходяще виберуть». А таким місцем, до якого схилялася загальна громадська думка, міг бути лише Львів, де давно при Ставропігії створено греко-католицьку школу, звідки на весь Схід розповсюджувалися церковні книги, де була єпископська резиденція потужного братства і найвизначніших центрів руського міщанства [67, с. 65].

У середньовічному Львові існували церковні школи – школа Товариства Ісуса – чернечого ордену єзуїтів, Успенське братство на вулиці Руській та ін. Школи чернечого ордену єзуїтів у 1608 році заснували колегіум (у ньому здобував освіту Б. Хмельницький). 20 січня 1661 року колегіум отримав статус академії, а в 1758 році – університету [74]. Цей ВНЗ мав важливе значення для всього західноукраїнського регіону.

Віддаючи керівництво львівським університетом в руки єзуїтів, Ян Казимир обіцяв своїм іменем та іменем своїх наступників, що «цей Львівський університет буде підтримувати і захищати. Так само чинитимуть мої наступники. А для того, щоб ця справа мала свою надійність і силу, я прикладаю свою королівську руку і сприятиму відкриттю академії і наказую поставити на цей привілей печатку».

Привілей було складено в належному стилі з дотриманням усіх канцелярських формальностей. Він не давав приводу до будь-яких сумнівів.

Привілей Яна Казимира був «епохальним», бо від того часу, з 20 січня 1661 року розпочався відлік часу існування Львівського університету. Сам привілей, хоча й не був передбачений коронними конституціями, мав власне правове значення, яке міг відібрати тільки король, відкликавши сказане у ньому. Але цього не сталося, хоча привілей Яна Казимира зазнавав нападів [67, с. 68].

---

¹ В Угоді крім іншого вказувалося, що «Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ущербку, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість» [73].

Отож, незважаючи на опір сейму і сеймиків, у Львові була школа академічного рівня, яка утрималася на цьому рівні аж до розпаду Речі Посполитої і навіть довше. У період Австро-Угорщини Львівський університет носив ім'я австрійського короля Франца Йосипа I. Ця школа за документами не завжди могла вживати титул академії, але у ній можна було одержати ступінь доктора теології, а в певні часи і філософії, ректор не мав титулу «магніфіценція», не було деканів, але були два факультети, – філософії, математики і фізики (догматичної і моральної теології), було право і медицина [67, с. 69].

Пізніше у XVIII столітті після першого поділу Польщі у 1772 році Львівський університет було реорганізовано у ліцей. Проте у жовтні 1784 року австрійський імператор Йосиф II підписав диплом про відновлення університету. Диплом визначав, що університет складатиметься з чотирьох факультетів: філософського, юридичного, медичного та теологічного. До його складу також входила гімназія [75, с. 66].

У XVII-XVIII століттях у Західній Європі йшло вироблення різних моделей університетів: у Пруссії А. Гумбольдт запропонував ідею університету, що об'єднав освітню і наукову діяльність, в англійських університетах превалювало виховання джентльменів, французькі більше готували до практичної діяльності [66, с. 130].

Започаткування університетської освіти на території сучасної України має ті самі часові межі (250-300 років), що і в Європі. Цікавим є те, що найкращі студенти українських НЗ, як і всі інші європейські студенти, мали можливість навчатися і навчалися в декількох країнах, а відтак і в декількох університетах. Серед них можна назвати таких, як: Д. Наливайко, І. Борецький, І. Косинський, Є. Плетецький, М. Смотрицький, П. Сагайдачний, І. Виговський, І. Самойлович, Д. Туптало-Ростовський, П. Орлик, П. Полуботок. С. Палій, С. Величко, Г. Сковорода, М. Бантиш-Каменський, М. Берлицький, М. Маркевич, П. Гулак-Артемовський, М. Березовський, І. Зарудний, брати І. та В. Григоровичі-Барські та ін. [72, с. 94].

А ще за часів становлення університетів в Європі та на українських землях, задовго до Гумбольдта у 1619 році у

Веймарському шкільному статуті вперше було сформульовано принцип обов'язкового навчання. Детальне правове регулювання системи освіти було розроблено та закріплено в шкільному регламенті Пруссії 1763 року. Цим НПА держава зобов'язувала батьків забезпечити відвідування дітьми НЗ у віці від 5 до 13-14 років. У випадку відсутності дітей на заняттях без поважних причин на батьків накладався грошовий штраф. Встановлювалося платне навчання.

Водночас, держава створювала гарантовані механізми доступу до освіти дітям із малозабезпечених сімей. Так, закріплювалася норма, яка зобов'язувала вносити кошти за навчання дітей бідних батьків за рахунок церкви або громадської каси [76]. Ці правила німецькі колоністи перенесли і на терени Російської імперії. У ході реформації було закладено найважливіший принцип системи освіти – обов'язкове навчання хлопчиків і дівчат. Завдяки цьому в кожному поселенні створювалася школа, де діти німецьких колоністів та інших мешканців сіл у Південній Україні вивчали Біблію і водночас вчилися читати і писати [77, с. 215-216; 78, с. 43].

У перші десятиліття після початку колонізації німцями українських земель маніфест від 22 липня 1763 року «Про дозвіл всім іноземцям, що в Росію приїждять, селитися в тих губерніях, в яких вони побажають, та про дарування їм прав» забезпечував реалізацію колоністами права на освіту. У 1819 році влада вкотре наділила німецьке духовництво повноваженнями, пов'язаними з управлінням усіма процесами, які виникали в діяльності шкіл. Насамперед, держава у виданому НПА закріплювала винятково за духовництвом: по-перше, завідування сільськими школами; по-друге, здійснення повного контролю за діяльністю вчителів [79, с. 36; 78, с. 44].

Крім НЗ за етнічною ознакою з кінця XVIII століття в українських землях у складі Російської імперії почали утворюватися спеціалізовані НЗ. Лише з останньої чверті XVIII до початку XX століття в Україні діяло більше 20 НЗ, орієнтованих на підготовку моряків для військового та комерційного флоту на Чорному морі [80, с. 250]. Утворення таких НЗ спиралося на практичний досвід. У другій половині XVII століття будівництво

козацьких суден і човнів було на значно вищому рівні, ніж у Московському царстві. А початки морської освіти в Україні були задовго до появи на її теренах НЗ російської системи підготовки спеціалістів морського флоту [80, с. 257-258]. В останню чверть XVIII століття було відкрито Херсонський морський кадетський корпус. А пізніше на його основі було відкрито Чорноморське штурманське училище та училище корабельної архітектури [80, с. 251]. Херсонський морський кадетський корпус розглядається як вище й провідне училище, орієнтоване на забезпечення командного складу для морських сил на Чорному морі [80, с. 254]. У 30-50-х роках XIX століття почало діяти Херсонське училище торговельного мореплавання. На початковому етапі його існування якісне набуття знань слухачами було ускладнено через недостатність фінансування, перевантаженість програм та відсутність кваліфікованих викладачів [80, с. 251-252].

Набагато пізніше внаслідок розвитку промисловості і загального підвищення рівня економічного розвитку України були відкриті: Харківський технологічний інститут (1884 року); Київський політехнічний інститут (1898 року); Катеринославське вище гірниче училище (1899 року); Київський (1906 року) і Харківський комерційні інститути. У 1915 році у Харкові почав функціонувати евакуйований з Нової Олександрії сільськогосподарський інститут [62, с. 45]. У листопаді 1900 року було відкрито Олександрівське семикласне механіко-технічне училище, яке вважалося найкращим училищем у Російській імперії (у 1920 році було реорганізовано в індустріальний технікум зі статусом ВНЗ) [81, с. 60].

Свої особливості мала організація діяльності НЗ у західних українських землях, що у різні часи входили до складу інших держав.

На момент приєднання до Австрійської імперії західноукраїнських земель (1772 рік) рівень освіти серед українського населення був вкрай низьким і підтримувався лише завдяки заходам національної української церкви, перш за все, української греко-католицької церкви. Велику роль в освітніх процесах нової доби відіграла діяльність Вищої наукової комісії у

Відні (утворена у 1760 році), завданням якої було керівництво середньою та вищою освітою, а реформа школи 1774 року започаткувала створення системи державної освіти, що дала поштовх розвитку народного шкільництва.

Створена наприкінці XVIII століття система освіти проіснувала без істотних змін до кінця XIX століття і складалася з таких ланок: початкової, середньої та вищої (університети, ліцеї, теологічні НЗ). Згадана реформа, а також законодавче визнання у 1787 році «руської» мови як однієї з крайових мов, поклали початок поширенню в Галичині (до 1849 року до її складу як Чернівецька округа входила і Буковина, яка згодом стала окремим Коронним краєм) початкових народних шкіл з українською мовою викладання. Середня ланка освіти – державні гімназії були лише німецькомовними. Інші місцеві провінційні мови, серед них і українська, вважалися для цього непридатними. У ВНЗ імперії традиційно навчання велося латинською, до якої додалася ще й німецька мова.

За австрійським зразком відбувалося й становлення освітньої системи в складовій імперії – Угорському королівстві, де згідно з «Положеннями про виховання і справи школи в Угорщині та в приєднаних до неї провінціях» (1777 року) освітня система мала наступні ланки: народні школи, гімназії, академії та університети. Наприкінці XVIII століття в Угорщині активно запроваджується в освітній процес як обов'язкова угорська мова.

На початку XIX століття австрійська та угорська частини імперії були поділені за адміністративним принципом на шкільні округи. До другої половини XIX століття на всі ланки освіти значний вплив мала духовна влада [82, с. 64].

З 1849 року відбуваються значні зміни у середній ланці освіти, в якій було виділено основні три типи: класичні гімназії (привілейовані, з вивченням двох античних мов), що давали виняткове право вступу до університетів, реальні гімназії й реальні школи з посиленням вивчення природничих дисциплін [82, с. 65].

Таким, чином, на початок XVIII століття на українських землях уже існували НЗ різних типів. Складна політична та економічна ситуація призвела до того, що нові ВНЗ почали

з'являтися лише у кінці XVIII століття, коли більшість території сучасної України входила до складу Російської імперії. У Західній Україні у XVIII столітті виникали ВНЗ з німецькою або угорською мовами навчання, школи підтримувалися коштами місцевих громад та церков. Позитивом цього історико-правового етапу становлення законодавства про надання послуг у сфері освіти є принесення німецькими колоністами на українські землі сучасного півдня України принципу обов'язковості освіти, який отримав закріплення на наступних етапах розвитку законодавства про освіту в усій Російській імперії. Крім цього важливого значення набуло відкриття кількох НЗ, які готували кораблебудівників та моряків. Ця подія стала знаковою і своїм прикладом відкрила шлях для утворення протягом наступних етапів спеціалізованих ВНЗ. Цей етап тягнувся протягом століття в одні з найбільш тяжких часів для населення українських земель. Проте він є важливим, оскільки прямо вплинув (як негативно, так і позитивно) на наступні етапи.

У Російській імперії у 1802 році почало свою діяльність Міністерство освіти, яке в 1803 році провело систематизацію НЗ. Було затверджено чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські (гімназії) університети. Проміжне становище між гімназіями та університетами займали ліцеї, яких в Україні було три: Рішельєвський в Одесі (працює з 1817 року), Крем'янецький (з 1819 року), Ніжинський (з 1820 року). Навчання велося російською мовою [62, с. 45].

Протягом 1802-1804 років Міністерство народної просвіти проводило реформу. Реорганізація системи освіти розпочалася з прийняття Попередніх правил народної освіти (1803 рік) та Статуту НЗ, підпорядкованих університетам (1804 рік). Нова система передбачала 4 ступені освіти: університети (вищий ступінь), гімназії (середній), повітові училища (проміжний), приходські школи (нижчий ступінь). Між ступенями мусив існувати зв'язок. Утворювалися 6 округів, у кожному з яких мав бути університет та середні НЗ, які «примикали» до нього [83, с. 161].

Під час реформи було запроваджено законодавство про присудження наукових ступенів у російських університетах: 12 грудня 1802 року Олександр I підписав «Акт постанову для

Імператорського Університету у Дерпті» [84, с. 19]. Запроваджена структура російських наукових ступенів відрізнялася від країн Західної Європи. Так, утвердилися два наукових ступеня – магістр (перший науковий ступінь, що відповідав сучасному кандидату наук) і доктор наук (найвищий науковий ступінь). Європейський ступінь доктора права прирівнювався лише до вітчизняного ступеня магістра (тобто більш низького ступеня) [84, с. 20].

Значну роль у відродженні української культури відіграв Харківський університет, відкритий у 1805 році. У 1820 році у Ніжині була відкрита Гімназія вищих наук, яка прирівнювалася до університетів¹ [62, с. 45].

Незважаючи на схожість із європейськими ВНЗ Києво-Могилянської колегії, цей ВНЗ відповідав духу свого часу і мав правовий статус, далекий від правового статусу сучасних ВНЗ. А ВНЗ, схожі із сучасними, почали з'являтися на українських землях аж у ХІХ столітті. 5 (17) листопада 1804 року імператором Олександром І було затверджено Статут Харківського імператорського університету, до складу якого входило відділення (факультет) моральних і політичних наук [85, с. 41].

Правовий статус тодішніх ВНЗ знайшов відображення у положеннях Статуту 1804 року, проект якого було запропоновано В.Н. Каразіним. Принциповою рисою цього Статуту була університетська автономія (незалежність його від держави), що передбачала виборність ректорів, проректорів, професорів таємним голосуванням, право університетів затверджувати присудження наукових ступенів, утворювати кафедри тощо. Згідно зі статутом університет визначався як ВНЗ, у якому «приготовляється юношество для вступленія в разлічніє званія государственной службы» [86]. Виконавчим органом університету було Правління, яке складалося із ректора, деканів і особливого засідателя, який

---

¹ З 1805 по 1863 роки у російських університетах було захищено 625 дисертацій, у т.ч. докторських – 160, з яких 30% складали по праву; з 1864 по 1916 роки захищено 2266 (з них 880 докторських) дисертацій (юридичні науки склали 25%). За зведеними університетськими даними кількість захистів з права виглядало наступним чином: Московський – 180; Петербурзький – 152, Київський – 98, Дерптський – 75, Харківський – 66, Казанський – 57, Новоросійський – 22, Варшавський – 4 [84, с. 23].

призначався піклувальником із кола професорів. Правління здійснювало керівництво всією господарською, адміністративною та фінансовою діяльністю університету. Фактично університети цього часу діяли як самостійні суб'єкти господарювання, суб'єкти численних майнових правовідносин.

Таким чином, університети, які діяли на початку XIX століття мали дуже схожий обсяг господарської компетенції і схожі особливості управління, фінансування та відповідальності, що і сучасні державні ВНЗ III-IV рівня акредитації. І з XIX століття у Європі та Російській імперії почали з'являтися дослідницькі університети.

Вперше поняття «дослідницький університет» (research university) виникло у США для позначення групи університетів, у яких дослідницька діяльність була найбільш інтенсивною. Перший же дослідницький університет заснував В. Гумбольдт¹ у Берліні у 1809 році. Основними функціями такого університету було виробництво, нагромадження, збереження, передання і поширення знань. У наші дні найбільшого поширення дослідницькі університети набули у США (260), ФРН (70), Великій Британії (73), Іспанії (41). В Україні перші університети – Харківський та Київський – також розвивалися за класичною моделлю поєднання досліджень з освітою. Але у перші роки радянської влади модель класичного університету була зруйнована, наукові дослідження сконцентровувалися в інститутах академії наук, що завдало розвитку університетів невідомої шкоди. І хоча пізніше робилися

---

¹ Гумбольдт, Вільгельм фон (Humboldt, Wilhelm von) німецький філософ, філолог, мистецтвознавець, правознавець і державний діяч. З 1801 по 1819 роки займав різні посади на державній службі у Пруссії, у т.ч. посаду повноважного посла у Ватикані, Відні, Лондоні, Празі, Парижі, а потім і міністра у справах віросповідання та освіти. Посідаючи цю посаду, Гумбольдт провів реформу вищої і середньої освіти у Пруссії. У 1809 році заснував Берлінський університет, що носить ім'я братів Гумбольдтів.

У Російській імперії, а потім у СРСР і, нарешті, у РФ та Україні діяла і діє так звана Гумбольдтівська система освіти у вищій школі. Цю просту і прозору систему побудовано на принципах заведеної вирішеності більшості проблем, пов'язаних зі змістом навчання, підготовленістю викладацького складу, методикою викладання, забезпеченням навчального процесу інформаційними джерелами, строків та організації навчання [87, с. 101].

спроби виправити помилку, університети вже не змогли повністю відновити свій дослідницький потенціал через втрату відповідної інфраструктури та науковців-дослідників [88, с. 11-12; 89, с. 20].

Університети займали найвище становище в системі освіти Російської імперії у XIX столітті. Вони надавали найбільш системні освітні послуги, могли присвоювати наукові ступені. Проте уже з другої половини XIX століття підвищився рівень урядового контролю над ВНЗ. У зв'язку з цим у 1846 році було видане розпорядження про підпорядкування Харківського та Київського університетів генерал-губернаторам.

Водночас держава була не в змозі задовольнити потреби у дипломованих спеціалістах. Це призвело до появи неурядової (вільної) вищої школи, створеної за ініціативою буржуазної інтелігенції та частково за рахунок коштів торговельно-промислових кіл. Це була система не субсидованих державою суспільних та приватних освітніх установ. Приватні ВНЗ були першими суб'єктами, які повністю матеріально забезпечувалися за рахунок внесків засновників, пожертвувань та внесення плати за навчання студентів. Хоча плату за навчання почали брати раніше у державних університетах (з 1817 року).

Існувало дві групи недержавних ВНЗ – неурядові (або суспільні) та приватні. Перші створювалися на «ідейній основі» та переслідували виключно просвітницькі цілі, маючи при цьому статус непідприємницьких установ. Усі їхні кошти, які надходили від громадських організацій та окремих філантропів, а також як оплата студентів за навчання, спрямовувалися на виплату зарплати викладачам, розвиток навчально-допоміжної бази та удосконалення навчального процесу. Саме у цей час створення суб'єктів господарювання, які не мали на меті брати участь у комерційній діяльності, викликало у цивілістів певні сумніви у «повноцінності» такої конструкції. Тому конструкція установи, яка відрізнялася від класичних, розглядалася іноді як певна вада в усталеній конструкції юридичної особи. Так, Д.І. Мейєр писав з цього приводу, що «больницы, богадельни и тому подобное одаряются правами, от чего и юридические лица этого рода называются *«ria causa, ria corpora»* (кауза в корпорации, изъян в корпорации)» [90, с. 118].

Недержавні ВНЗ другої групи – приватні – створювалися як комерційні організації, оскільки повинні були не тільки фінансово забезпечувати свою власну діяльність, але й давати прибуток «господарю» у вигляді відсотка на витрачений капітал. Недержавні ВНЗ створювалися як суб'єкти господарювання та фінансувалися різними власниками. Згідно із Законом «Про приватні ВНЗ, класи та курси Міністерства народної освіти, що не користуються правами урядових НЗ» від 1 липня 1914 року «приватні НЗ, класи та курси на засадах, визначених у їхніх статутах, можуть від власного імені набувати прав на майно, у т.ч. право власності і право на нерухоме майно, брати на себе зобов'язання, позиватися і відповідати у суді» [91]. На початку 1917 року було навіть прийнято «Положення про приватні заклади освіти» на основі Закону про приватні ВНЗ, яким фактично було прирівняно правовий статус недержавних та державних ВНЗ, а також чітко визначено порядок створення та функціонування перших. Недержавні ВНЗ нарівні із державними були підпорядковані Міністерству народної освіти Російської імперії. Проте часу на це не вистачило. Приватні ВНЗ, як і багато інших установ, створювалися у дозвільному порядку. Причому при вирішенні питання про відкриття ВНЗ до 1917 року відповідні державні органи перевіряли політичну благонадійність засновників та їх платоспроможність [92, с. 157]. Але після 1917 року приватні заклади освіти припинили своє існування.

У 1828 році було прийнято новий Статут про початкові й середні школи. Було проголошено принцип: кожному стану – свій рівень освіти (приходські училища – для дітей незаможних; повітові училища – купців, ремісників та інших міських верств; гімназії – для дітей дворян та чиновників) [83, с. 161].

Окремі вчені відзначають протекторат російської мови та православної християнської релігії. Так, Я.В. Шевчук-Бела вказує, що на рівні державних НЗ у програмах приходських училищ, у гімназичній освіті й університетах були відсутні дисципліни, які стосувалися б вивчення мов «іногородців». Відповідно здійснювалися права національних меншин на власну мову й освіту, зокрема в Одесі [83, с. 163]. Однак, тут же вченою вказується, що велика

кількість неправославного населення в місті вносила корективи до урядової політики, і наводить дані А.О. Скальковського на 1836 рік в Одесі, де існували такі НЗ: 1) Рішельєвський ліцей з гімназією; 2) училище східних мов; 3) Одеське повітове училище; 4) чотири приходських училища; 5) училище при сирітському будинку; 6) грецьке комерційне училище; 7) училище при лютеранській церкві; 8) училище при католицькій церкві; 9) єврейське чоловіче училище; 10) єврейське жіноче училище; 11) Інститут шляхетних дівчат; 12) міське дівоче училище; 13) три приватних чоловічих пансіони; 14) чотири приватних жіночих пансіони. Загалом 22 НЗ [93], серед яких 5 належали окремим національним громадам [83, с. 163].

У цей час у 1844 році у Львові було засновано Львівську політехніку; у 1855 році – Землеробську академію у Дублянах (з 1881 року – Ветеринарну академію); у 1875 році у Чернівцях засновано університет з німецькою мовою викладання, який мав три українські кафедри [62, с. 45].

Крім національного, церковного, територіального, спеціалізованого критеріїв при утворенні НЗ на сучасних українських землях застосовується гендерний критерій. Після Київської Русі та козацького періоду жінкам знову почало надаватися право на освіту. На початку 1880-х років при Київському університеті вдалося відкрити Вищі жіночі курси, які у 1885 році були закриті. У 1906 році їх знову вдалося поновити, а з 1914 року курси було перейменовано у Жіночий інститут імені Святої княгині Ольги. У 1906 році були відкриті Вищі жіночі курси в Одесі, у 1907 році – у Харкові. У 1910 році з'явилися жіночі медичні інститути у Києві, Харкові та Одесі, а у 1916 році – Вищі жіночі медичні курси у Катеринославі [62, с. 45-46]. Проте жіночих НЗ було недостатньо для наявної в імперії кількості жінок.

У 60-70-ті роки ХІХ століття на території України за ініціативою царського уряду з метою пристосування державного ладу Російської імперії до проблем капіталістичного розвитку було проведено ряд реформ: у 1861 році – селянську; у 1864 році – земську; у 1870 році – міську; у 1864 році – фінансову та судову; у 1864-1874 роках – військову. Однією з перших протягом 1860-

1864 років відбулася шкільна реформа [94, с. 25]. Протягом 60-х та 90-х років XIX століття було проведено реформи в системі шкіл та училищ торговельного мореплавства [80, с. 256].

У ході реформи освіти 1864 року всі типи початкових шкіл оголошувалися загальноосвітніми й діставали назву початкових народних училищ. Середніми освітніми закладами були гімназії двох типів: класичні і реальні. Наприкінці XIX століття в українських губерніях Російської імперії було 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ, 17 тис. початкових шкіл усіх видів, діяло 19 ВНЗ, у т.ч. 3 університети та 3 вищі технічні заклади освіти. Проте НЗ могли охоплювати навчанням лише 30% дітей. Порівняно з періодом гетьманської автономії відбулося загальне зниження рівня грамотності. За переписом 1897 року в Україні серед населення віком від 9 до 49 років письмених нараховувалося лише 24% [62, с. 46].

У 1864 році видано новий Статут середніх шкіл, який ліквідував станову дискримінацію, передбачив плату за навчання, а також надання грошової допомоги та стипендій найбільш здібним учням. Було узаконено три типи середніх шкіл: 1) класична гімназія з двома стародавніми мовами; 2) класична гімназія з латиною; 3) реальна гімназія без стародавніх мов. Впроваджувався новий тип неповної середньої освіти – прогімназія з 4-річним курсом навчання за програмами класичної або сучасної освіти. У всіх середніх школах повинні були вивчати Закон Божий, історію, географію, російську мову. Цього ж року було прийнято Статут початкової освіти, яким передбачалися міністерські, земські та приватні школи. Початкові школи оголошувалися відкритими для всіх соціальних груп [83, с. 162].

До важливих шкільних реформ 1860-х років слід віднести також утворення недільних шкіл, дозвіл на відкриття нових приватних НЗ, запровадження жіночих гімназій, скасування фізичних покарань у школах.

Лібералізація освіти в Російській імперії була нетривалою: 1866 року після замаху на Олександра II, міністром освіти було призначено Д.О. Толстого, який одночасно був головою Святійшого Синоду. Міністерство намагалося контролювати всі

освітні заклади. Статут початкових шкіл 1874 року передбачав посилення контролю з боку міністерських інспекторів [83, с. 162].

У цей же час у Східній Галичині ситуація в галузі середньої школи з 1867 року стала загрозливою для українських учнів. Польська більшість сейму прийняла крайовий закон про мову навчання у школах, що призвело до стрімкого ополячення середньої освіти, і українська мова стала мовою умовно-обов'язковою, у кращому випадку паралельною до основної мови викладання – польської. Завдяки «старанням» польської адміністрації українських гімназій у краї були одиниці. Так, на початковому етапі автономного устрою Галичини у 1867 році з існуючих на її теренах 19 державних гімназій було дві німецькі, одна українська (у Львові), 16 польських, а напередодні Першої світової війни в Галичині (до речі, у джерелах наводяться різні статистичні дані) на 112 польських середніх шкіл (гімназії, училища, учительські семінарії), частина яких вважалася формально утравістичними, припадало лише 18 українських, на 39 польських державних гімназій (з них дві – польсько-українські) – лише 6 українських державних гімназій. До речі, відкриття кожної з них пов'язане з гострою боротьбою українців за такий НЗ. Отже, одна рідномовна гімназія припадала на 520 тис. українців та відповідно на 42 тис. поляків [82, с. 68].

У 80-90-ті роки XIX століття російська влада видала низку «височайших повелінь» про перепідпорядкування німецьких НЗ з різних відомств в управління Міністерству народної освіти (МНП). Відповідні НПА було прийнято 2 травня 1881 року, 8 жовтня 1887 року, 22 листопада 1890 року. У відання МНП перейшли лютеранські церковно-парафіяльні училища, а 10 грудня 1892 року – всі школи при римо-католицьких церквах.

Прийняті НПА посилювали державний вплив на освіту колоністів. Саме з цього часу можна вести мову про початок системної роботи влади щодо управління НЗ німців і встановлення контролю над ними. Насамперед, МНП врегулювало кадрове питання. Встановлювалася заборона на прийняття на роботу до німецьких шкіл викладачами громадян іноземних держав, а ті, хто працював на момент переходу шкіл у відомство МНП, зобов'язані

були прийняти російське громадянство. У разі невиконання цієї вимоги школа підлягала закриттю [78, с. 46]. Такий стан речей був виправданий і застосовувався кожною національною, а тим більше, багатонаціональною країною.

На відміну від університетів Західної Європи, які почали створюватися ще у середні віки, де їх кількість поступово зростала незначними темпами, університети Росії та України почали з'являтися значно пізніше. Російська імперія як країна другого ешелону капіталізму вийшла на шлях індустріальної модернізації і розвитку науки значно пізніше, ніж країни Західної Європи [95, с. 157]. У 1892 році у країні діяло 48 ВНЗ, у 1899 – 56, а у 1917 – 65, що вказує на досить повільний розвиток вищої школи.

У 1900 році у межах Російської імперії діяло 10 університетів. Поділ студентів університетів на корпорації (за середньовічною моделлю) зберігся лише в одному ВНЗ Російської імперії – у Гельсінгфорському університеті. У всіх інших університетах Російської імперії такий поділ був відсутнім. Державні ВНЗ в кінці XIX – на початку XX ст. за своїм юридичним статусом фактично являли собою місцеві підрозділи тих центральних державних установ (міністерств та головних управлінь, святого Синоду, власної її імператорської величності канцелярії по установам імператриці Марії Федорівни), яким вони були підвідомчі. Фінансувало їх Державне казначейство [92, с. 20].

Пореформенний період виділявся бурхливим розвитком освіти в Наддніпрянській Україні. На початку XX століття тут склалася відносно розгалужена мережа вищих і середніх спеціальних НЗ. У 1914 році діяло 27 ВНЗ, у т.ч. 3 університети, в яких навчалось 35,2 тис. студентів. Початок XX століття позначився серйозними дискусіями щодо подальших шляхів розвитку освіти, пошуком більш ефективних форм організації управління освітньою галуззю, які не втратили свого значення і сьогодні.

У 90-х роках XIX століття земства розгорнули активну діяльність щодо розвитку початкової освіти. На початку XX століття ними було розпочато створення народних шкіл вищого типу, як, наприклад, двокласна школа ім. М.О. Корфа (1902) Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Для

завідування двокласними школами утворювалися два колегіальні органи – попечительська рада (обраний повітовими земськими зборами почесний наглядач та два члени – завідувач школи і голова повітової земської управи), що відповідала за ведення господарських справ, а також педагогічна рада (завідувач школи, законовчитель, викладачі та члени попечительської ради), яка займалася навчально-виховними справами [96, с. 37].

У цей час початкові та загальні школи були навіть у селах та невеликих робітничих містечках. Так, у майбутньому місті Єнакієве Донецької області на межі XIX-XX століть діяли «Народний дім», кінематограф, клуб працівників металургійного заводу, бібліотека споживчого товариства, чотирикласова місцева і заводська школи, трикласова церковноприходська школа та двокласова школа товариства допомоги незаможним євреям [97]. Тобто, ще більш ніж століття тому працівники підприємств та селяни мали можливість вибору НЗ для своїх дітей.

У поселеннях колоністів центральна влада робила намагання посилитися, а місцева сільська або земська влада уже була досить сильною. 24 вересня 1891 року МНП видало циркуляр, яким німці позбавлялися одноосібного права обирати вчителя та закріплювалося обрання вчителів інспекторами народних училищ. Саме останні подавали кандидатуру на затвердження директорам народних училищ і звільнення з посади, а також переміщення їх по училищах [98, с. 33]. 3 серпня 1892 року вийшли роз'яснення, якими заборонялося особам, які мали бажання зайняти посаду педагога в німецьких лютеранських, католицьких школах укладати договори із земськими, міськими та сільськими громадськими закладами, зокрема з питань винагороди за працю [99]. За сільською громадою зберігалось право клопотати перед навчальною владою про затвердження на посаду вчителя свого кандидата [78, с. 47].

Уряд, стурбований земською ініціативою, намагався відсторонити земства від впливу на роботу початкових шкіл. Більш того, намагався передати їх всі у відання міністерства. Однією з таких спроб був закон від 12 червня 1900 року про обмеження земського обкладання, який заборонив щорічне збільшення

земських зборів більш ніж на 3 %. У тому ж 1900 році міністерство підготувало проект «Наказу повітовим та губернським училищним радам», яким передбачалося повне відсторонення земств і міського самоврядування від турбот про освіту [100, с. 371].

Під впливом революційних подій 1905 року порушуються питання про широку демократизацію освітньої системи. Зокрема, 27 серпня були опубліковані «Тимчасові правила про управління ВНЗ відомства Міністерства народної освіти», або, як називали його сучасники, указ про автономію університетів. «Тимчасові правила» надавали НЗ певну автономію щодо попечителів округів і міністерства. Радам поверталось право обрання ректорів та їх помічників, а факультетським зборам – деканів і секретарів. Ректору ввірялося керівництво інспекцією свого закладу, що суттєво розширювало його владу [101, с. 7-8].

Взагалі за часів царювання імператора Миколи II народна освіта досягла значного розвитку. Менш ніж за 20 років суми кредитів, асигнованих Міністерству народної освіти з 25,2 млн. рублів зросли до 161,2 млн. рублів (це без врахування військових і технічних шкіл та шкіл, що утримуються земствами та містами, кредити яких на народну освіту зросли з 70 млн. рублів у 1894 році до 300 млн. рублів у 1913).

Загальна освіта була безкоштовною за законом. З 1908 року вона стала обов'язковою. З того часу у межах усієї Російської імперії відкривалося близько 10000 шкіл щорічно. Слід зазначити, що в Англії та США студенти платили за навчання у ВНЗ від 750 до 1250 доларів США на рік, а в Російській імперії – від 50 до 150 рублів (від 25 до 75 доларів США на рік). При цьому незаможні студенти часто звільнялися від плати за навчання.

У сфері освіти у Західній Україні у цей час продовжувалася політика полонізації. Наслідком її стало те, що серед українців Галичини та Буковини за офіційними даними 1913 року письменні складали 37,25 % (це був передостанній показник у державі; нижчим був рівень писемності лише у сербо-хорватів – 35,48 %). У румунів цей показник становив 39%, у поляків – 65%, у німців – 96,32%, у чехів – 96,6%. Майже суцільно неписьменним виявився закарпатський регіон. За угорською статистикою серед українців

85% були неписьменними. Незважаючи на те, що автохтонний український народ становив абсолютну більшість населення на власних етнічних землях, йому до розвалу імперії доводилося боротися за своє право на існування та історичний поступ, за утвердження права на національну освіту [82, с. 70-71].

Зі зміною уряду у Російській імперії змінювалася й політика відносно професійних ВНЗ. Так у 1915 році нараховувалося близько 550 вищих, середніх і нижчих професійних НЗ, які зосереджувалися в міністерствах народної освіти, торгівлі й промисловості, внутрішніх справ, військовому, шляхів сполучень, головному управлінні землеустрою і землеробства тощо. Кожне з них мало свою систему управління.

Початок ХХ століття позначився активним пошуком шляхів удосконалення управління системою освіти. Уряд намагався проводити традиційну політику посилення контролю над НЗ, чому досить успішно протидіяла громадськість, наполягаючи на необхідності децентралізації управління [101, с. 12].

Свої особливості мала організація сфери освіти у межах Української народної республіки (далі – УНР) та гетьманщини П.П. Скоропадського.

Улітку 1917 року у Києві був утворений перший Український народний університет, тому що в діючому університеті не було українських філологів. Такі ж університети були відкриті у Миколаєві, Харкові, Одесі [62, с. 46].

Становище шкіл було важким, що й дало поштовх до негайного прийняття рішення про реорганізацію освіти. Протягом січня 1919 року Державний секретаріат освіти і віросповідання видав низку розпоряджень та обіжників стосовно реформування шкільництва та підготовки вчителів.

Правовим кроком до українізації освіти було розпорядження Державного секретаріату освіти і віросповідання від 11 лютого 1919 року, яке передбачало запровадження в усіх типах шкіл суттєвих заходів щодо українізації. Дбаючи про подальший розвиток НЗ було надано можливість, звернувшись до державного секретаря освіти утворювати нові приватні школи. Для цього необхідно було вказати: особу або товариство, яке буде утримувати

школу; прізвище керівника і його фахову кваліфікацію; приблизну кількість учнів, які збиралися там навчатися, та приміщення цієї школи. Головними умовами для надання такого дозволу було: керівник і педагогічний колектив мали бути громадянами УНР; організація школи мала в загальних рисах відповідати організації державних шкіл; додання декларації, в якій були викладені основні положення керівника і педагогічного колективу про свої обов'язки виконувати закони і розпорядження [102, с. 66].

На засіданні УНРади 13 лютого 1919 року був прийнятий Закон «Про одержавлення українських шкіл», а 14 лютого Закон «Про одержавлення українських приватних гімназій і жіночих учительських семінарій», згідно з яким всі школи: громадські, середні, гімназії, реальні, рільничі й інші оголошувалися державними, а вчителі – державними службовцями, що надало вчителям певного статусу і пільг. 15 лютого УНРада ухвалила резолюцію про влаштування для вчителів курсів українознавства, що сприяло зростанню фахового рівня педагогічних працівників. З метою покращення ситуації забезпечення НЗ педагогічним персоналом, уряд звернувся до всіх вчителів Західної України, які з певних причин не працювали, повернутися до виконання своїх обов'язків [102, с. 67].

Ще одним важливим діянням, спрямованим на вивчення стану справ і накреслення нових вагомих планів у сфері освіти, був з'їзд викладачів середніх і вищих шкіл у Станіславі (березень 1919 року). Було визначено такі пріоритети в освіті: підготовка учнів не лише до університетських студій, а й підготовка їх до життя і праці; відмежування школи від одностороннього впливу держави, політичних партій та інших суспільних утворень. Запропоновано реформувати середню школу на нижчу, однотипову, середню школу без класичних мов і різнотипову середню школу (гуманістичну, реальну, модерно-філологічну і технічну). Для співпраці школи і сім'ї утворювалися батьківські комітети з дорадчими голосами [102, с. 67-68]. Таким чином, українська незалежна держава ухвалила законодавство, спрямоване на надання послуг у сфері освіти виключно державними НЗ та виключно українською мовою.

Одночасно свої перші акти у сфері освіти приймала радянська влада на території України.

9 (22) листопада 1917 року було прийнято Декрет ВЦИК і СНК РСФСР про заснування Державної комісії з освіти, до складу якої увійшов Науковий відділ [103]. Перший законодавчий акт радянської держави, що регулював питання освіти та науки, мав ряд істотних особливостей.

По-перше, справа загального керівництва народною освітою, «оскільки вона залишається за центральною державною владою, доручається, відтепер Установчим зборам», Державній комісії з народної освіти, представником якої є народний комісар. Орієнтація на скликання Установчих зборів полягає в тому, що лише вони повинні встановити «детальний порядок державного та суспільного життя у нашій країні, у т.ч. і загальний характер організації народної освіти».

По-друге, не очікуючи підсумків засідання Установчих зборів, Раднарком вважав себе вправі запровадити ряд заходів, спрямованих на поліпшення духовного життя країни. У складі Державної комісії передбачалося організувати 15 відділів, у т.ч. і Відділ автономних ВНЗ. Іншими словами, у даному Декреті було визнано можливість діяльності ВНЗ на засадах автономії.

По-третє, було визначено, що Державна комісія з освіти «зовсім не є центральною владою, що керує навчальними та освітніми установами». Науковим і вчено-навчальним установам права ухвалювати самостійні рішення надано не було. Дане питання вирішувалося виключно з класових позицій: «Самостійна робота класових – робочих, солдатських, селянських культурно-просвітницьких організацій повинна мати повну автономію як по відношенню до державного центру, так і по відношенню до центрів муніципальних» [104, с. 28].

26 січня (8 лютого) 1918 року Народним комісаріатом з освіти було розроблено Положення до проекту мобілізації науки для потреб державного будівництва. Поряд з Науковим відділом у його складі було утворено Відділ з мобілізації наукових сил на службу робітничій і селянській Росії [104, с. 29].

Перші засади правової політики у сфері регулювання наукової діяльності спочатку зводилися до забезпечення демократизації у сфері регулювання науки і народної освіти, можливості існування автономних ВНЗ, використання в якості джерел радянського права дореволюційних законопроектів. На відміну від інших радянських управлінських систем, що були дволанковими (Наркомат – місцеві органи), система Наркомата освіти була триланковою: Державна комісія – Наркомат освіти – відділи народної освіти. У надзвичайних умовах Громадянської війни суміщення посад наркома і голови Державної комісії дозволяло здійснювати оперативне керівництво. Проте його збереження в умовах мирного часу призводило до росту бюрократизації державного апарату [104, с. 32].

Важливою справою радянська влада вважала боротьбу з неписьменністю дорослих. У грудні 1919 року В. Ленін підписав декрет «Про ліквідацію неписьменності серед населення», який передбачав, що все населення республіки віком від 8 до 50 років, що не вміє читати, писати, зобов'язане вчитися грамоті рідною чи російською мовою за бажанням [62, с. 46].

Питання українського шкільництва розглядалися на різних рівнях державного і партійного керівництва. У березні 1920 року у місті Харкові – столиці республіки відбулася перша всеукраїнська нарада з освіти, яка затвердила систему освіти Радянської України (туди входили дошкільні заклади, загальноосвітні школи, НЗ нижчої, середньої і вищої професійної освіти, різні культурно-освітні установи для дорослих) [105, с. 3].

Здійснюючи реформу вищої освіти, Наркомпрос України у 1920 році відмовився від такого виду ВНЗ як університети. Всі ВНЗ, і, передусім університети, було перетворено на інститути народної освіти [62, с. 47].

Початок цілеспрямованого періоду національного будівництва в радянських республіках накреслив у 1921 році X з'їзд РКП(б), де було визначено найближче завдання: «помочь трудовым массам невеликорусских народов догнать ушедшую вперед центральную Россию», зокрема, «развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном

языке...» [106, с. 559; 105, с. 3-4]. Для вирішення багатьох питань у сфері освіти було вирішено розробити та ухвалити відповідний кодекс.

Ініціатором кодифікації стало Політбюро ЦК КП(б)У, яке 23 червня 1922 року ухвалило рішення з цього питання. У НКО УСРР утворили допоміжні групи, які працювали над проектом Кодексу законів про народну освіту УСРР від 22 листопада 1922 року (далі – КЗПНО) [107, с. 25].

Остаточний підготовлений проект КЗПНО було внесено на засідання президії ВУЦВК, який того ж дня ухвалив його як закон і ввів у дію на території УСРР [107, с. 25].

Таким чином, 22 листопада 1922 року Президія ВУЦВК затвердила КЗПНО в УСРР, у якому було визначено завдання та структуру органів народної освіти, завдання загальноосвітніх шкіл, середніх і вищих професійних НЗ [105, с. 3].

Джерелами КЗПНО стали правові акти ВУЦВК, РНК, НКО УСРР з питань освіти 1920-1922 років, а також Декларація про соціальне виховання дітей в УСРР 1920 року і частково Декларація НКО РРФСР 1918 року «Основні принципи єдиної трудової школи» [107, с. 25]. Вважаємо, що кодифікація такого широкого пласту законодавства, що регулює ще більший пласт суспільних відносин, була виправданою у 20-х роках ХХ століття і є необхідною сьогодні.

Економічний хаос і криза 1921-1922 років привели заклади народної освіти до важкого стану. Вони майже повністю були зняті з державного бюджету і передані на місцеве забезпечення. А оскільки бюджет місцевих органів влади ще не зміцнів, різко зменшилася шкільна мережа і контингент учнів. Так, якщо в 1914/1915 навчальному році в Україні (у сучасних кордонах) налічувалося 26069 загальноосвітніх шкіл, де навчалося 2670,3 тис. учнів, у т.ч. початкових шкіл – 25106 (2371,8 тис. учнів), то у 1920/1921 навчальному році було 21968 загальноосвітніх шкіл, де навчалося 2023688 учнів [108, с. 409].

За роки НЕПу, коли дещо поліпшилося економічне становище радянської держави загалом, поліпшилася і шкільна справа. З 1923 до 1926 року асигнування на освіту зросли майже в сім разів

[109, с. 52]. Диверсифікація джерел фінансування сфери освіти є позитивною з точки зору необхідності економії коштів державного бюджету. Фінансування НЗ у доНЕПівський період місцевими органами влади було вимушеним і недостатньо ефективним. У випадку розгортання НЕПу можна було б прогнозувати появу значної кількості НЗ, утворених якщо не на основі різних форм власності, то принаймні у різних організаційно-правових формах. Вважаємо, що застосування загального принципу господарювання «забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання», передбаченого статтею 6 ГК України, у сфері освіти мало б позитивний ефект і в минулому і сьогодні. Тому пізніше у роботі слід повернутися до розгляду цього питання.

Слід також при розгляді історичної ретроспективи декілька слів присвятити специфічному місцю набуття освіти – місцю обмеження волі.

Іще до 1917 року та одразу після приходу до влади більшовиків починаючи з 1918 року відбувалася дискусія відносно завдань кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, про зміст виправлення засудженого, про його межі, про роль освіти за ґратами.

У XIX столітті у «Курсі тюрмознавства» професора І.Я. Фойницького, в «Основах тюремної справи», «Очерках тюрмознавства» С.В. Познишева, працях П.І. Люблінського та інших тодішніх авторів було досліджено питання виховання і навчання засуджених, методи впливу на них, ролі особистості педагога при вихованні тощо.

А.Я. Герд розробив та апробував у 1871 році у С.-Петербурзі систему перевиховання. Ця система будувалася на засадах гуманізму, педагогічного оптимізму, поваги до особистості, співробітництва педагогів та засуджених [110, с. 70]. Питання надання освітніх та інших послуг засудженим, що виникло на рубежі XIX-XX століть, не облишило своєї актуальності і сьогодні.

Щось схоже було у правовому статусі дитячих виховних колоній у 1930-1960-ті роки. Ці заклади були закладами закритого типу для бездоглядних дітей та підлітків, які вимагали особливих

умов виховання і суворого педагогічного режиму. Туди направлялися малолітні віком від 11-ти до 17-ти років згідно з рішенням комісій у справах неповнолітніх або ухваленням суду [111, с. 144]. Створені дитячі виховні колонії були ще одним типовим спеціальним закладом радянського часу. Вони ставили перед собою завдання комуністичного виховання дітей та підлітків і підготовку їх до громадсько-корисної діяльності шляхом активного педагогічного впливу, шкільного і професійного навчання, участі колоністів у продуктивній праці, виховного впливу колективу на вихованця, підтримки твердого режиму і суворой дисципліни. Але поряд з цим було багато невирішених проблем, таких як укріплення навчально-матеріальної бази професійного навчання, надання підліткам після випуску виробничої кваліфікації, ліквідація постійної плинності неповнолітніх, підвищення ролі дитячого колективу, а також підвищення кваліфікації педагогів і майстрів та всебічний розвиток ініціативи робітників колоній у справі виховання і навчання неповнолітніх [111, с. 145].

Проблематичність ефективності позбавлення волі як міри покарання широко обговорюється на Заході. Голландські кримінологи одну із причин зростання рецидивної злочинності неповнолітніх бачать у тому, що підліток, потрапивши до колонії, утримується у гарних умовах побуту та проживання. До його послуг багато спортивних секцій та гуртків, регулярне спілкування з психологом та соціальним працівником, який після звільнення підлітка підбирає йому житло і роботу. Той може залишитися невдоволеним таким вибором, тоді соціальний працівник зобов'язаний надати на розгляд свого підопічного інші пропозиції. На думку кримінологів, люди, розбалувані такою увагою суспільства до своєї персони, не надто намагаються принести йому користь і прагнуть знову потрапити у місця утримання, де їх безкоштовно нагодують, одягнуть і навіть розважать. Виникає питання: навіщо тоді працювати, якщо можна скоїти злочин і жити, як в санаторії? [112, с. 11]. Слід погодитися з міркуваннями провідних вчених-господарників. Проте піднята проблема у більшій мірі стосується розвинених країн, у яких місця позбавлення

волі обладнано згідно з усіма вимогами до захисту прав засуджених. В українських умовах багато суб'єктивних факторів визначають можливість отримання освітніх послуг у місцях позбавлення волі. Хоча за законодавством таке право у засуджених є. Причому НЗ та інші суб'єкти, що надають послуги у сфері освіти, переважну більшість послуг для ув'язнених надають безкоштовно.

У ті часи, коли в УРСР відбувалося становлення радянської системи освіти, у землях Західної України, що входили до складу різних держав, продовжувалася політика асиміляції українського населення у т.ч. і за допомогою НЗ. Часи від початку ХХ століття до кінця Другої Світової війни визначаються боротьбою українського населення Західної України за свої школи та ВНЗ.

Після окупації Галичини Польщею шкільництво на цих землях стало підпорядковуватися Міністерству віросповідань та освіти, хоч і продовжували діяти австрійські закони та інструкції. Польська влада дотримуючись лінії «польського державотворення», внесла значні зміни в освіту не на користь українців. Якщо за Австро-Угорщини у 1911-1912 навчальному році у Східній Галичині налічувалося 2612 початкових шкіл з українською мовою навчання; у 1919 році на території Західної України було 3662 початкові школи, то вже у 1920-1921 навчальному році – лише 1930 [113, с. 126; 114, с. 34]; у 1925 році кількість українських шкіл становила 1055; у 1930 – 650, а в 1939 році їх залишилося лише 139 [114, с. 40].

Ще гірша ситуація була на українських землях Буковини та Бессарабії, що з 1918 по 1940 роки знаходилися у складі Румунії. Окупаційна влада переслідувала культурно-освітні установи українців на Буковині. Із 590 товариств, що були перед Першою світовою війною, у 1924 році залишилося тільки 14 [115, с. 950; 116, с. 6]. Політика румунського уряду призвела до того, що вже в 1927 році на Буковині не залишилося жодної української школи, були румунізовані гімназії, дві семінарії, закрито кафедру української мови й літератури у Чернівецькому університеті. Влада перетворювала православну церкву в знаряддя румунізації, а колонізація (під виглядом «аграрної реформи») також стала засобом румунізації [116, с. 5-6].

У 20-ті роки політика польської шкільної адміністрації розгорталася в напрямі централізації й полонізації освітньо-виховної діяльності за шляхами: 1) всі шкільні документи: акти, каталоги, протоколи та ін. мали вестися польською мовою; 2) у процесі навчання передбачалося використовувати польські навчальні плани і підручники; 3) польська мова вводилася як викладава, при обмеженні української; 4) усувалися з посад прогресивні українські вчителі [114, с. 35].

Із введенням шкільного закону від 31 липня 1924 року, за яким польські й українські школи однієї місцевості об'єднувалися в утраквістичні, польською владою було взято курс на остаточну ліквідацію українських шкіл. За цим законом запроваджувалися шкільні плебісцити, наслідки яких завчасно планувалися шкільними та державними органами. Вони проводилися в умовах поліцейського терору, шантажів та підкупів. Викладання української мови вводили у школі в тому разі, коли громада налічувала не менш як 25 % українського населення і якщо батьки не менш ніж 40 учнів подавали відповідні прохання-декларації. Однак коли було 20 учнів, батьки яких бажали навчати дітей державною – польською мовою, така школа ставала двомовною. В усіх інших випадках школи переходили на суто польську мову навчання. Для відкриття середніх шкіл з українською мовою навчання вимагалися декларації від батьків 150 учнів [114, с. 35-36]. Тобто у часи між 1920 та 1939 роками у Західній Україні питання про надання у сфері освіти додаткових освітніх та інших послуг не стояло. На першому плані були політичні та національні питання, пов'язані із необхідністю отримання якісної освіти та одночасним збереженням рідної мови і національної ідентичності.

Шкільна система підпала зміні у 1932 році у зв'язку із впровадженням двох наступних законів. Це були закон про шкільний устрій і закон про приватні школи і наукові та виховні заклади. Ці акти змінили систему організації і програми навчання загальних шкіл і середніх (школи загальні – 7-літні – 3-ох ступенів, 6-літні до цього часу середні школи поділено на 4-літні гімназії та 2-ох літні ліцеї), а також врегульовано систему освіти приватних закладів, де було гарантовано державній та освітній владі

можливість їхнього контролю нагляду за школами національних меншин [117, с. 9].

У Чехословаччині у 20-30 р.р. XX століття були створені й успішно діяли десятки українських наукових установ, організацій, спілок і видавництв, ВНЗ. До цього доклала свої зусилля українська політична еміграція, чисельність якої у 20-х роках XX століття сягнула 50 тис. осіб [118, с. 347]. Так, влада надала притулок і фінансову підтримку Українському вільному університету (1921 рік), заснованому М.С. Грушевським і М.Ю. Шаповалом (був переведений з Відня до Праги і навчальний процес у ньому здійснювався за зразком Карлового університету; його розвитку особисто прияв тодішній президент ЧСР Т.Г. Масарик), Українському високому педагогічному інституту імені М.П. Драгоманова (1932-1933), Українській сільськогосподарській академії в Подєбрадах (1922-1935) тощо [119, с. 56].

Корінне населення вимагало будівництва нових шкіл, навчання рідною мовою, поліпшення підготовки народних учителів для національних шкіл Закарпаття. Навіть на знак протесту проти зволікань чеського уряду з будівництвом нових шкіл селяни гірських районів організували навчання своїх дітей під відкритим небом. Такі осередки називали «школами під дубом» [120, с. 47; 119, с. 56-57].

У 1932 році навіть міністр освіти Чехословацької Республіки І. Дерер визнав нездоровим у шкільній політиці штучне насадження чеських шкіл за рахунок шкіл з українською мовою навчання. На той час спостерігалася значна кількісна невідповідність у функціонуванні шкіл для населення краю за національною ознакою. Так, було загальновизнаним, що чеські школи перебували у привілейованому стані, хоч здебільшого їх відвідували діти євреїв. І це не дивно, бо для комплектування тієї кількості чеських шкіл, що працювали у краї, бракувало дітей чеської чи словацької національностей, які там проживали [119, с. 57-58].

Чехословацька влада здійснювала певні новації та провела велику роботу з метою підвищення освітнього рівня населення Підкарпатської Русі, де до кінця угорського панування

налічувалося 60% неписьменних. Хоча шкільна повинність поширювалася й на дітей Підкарпатської Русі (від 6 до 14 років), але багато з них не могли через різні причини відвідувати школу, головню в тих районах, де населення жило хуторами, віддаленими один від одного великими відстанями. Такі діти залучалися до навчання на спеціально організованих курсах. Тільки у 1931/32 навчальному році налічувалося 170 таких курсів, де навчалося 9176 дітей. У плані позашкільної освіти було організовано також 1473 курси для дорослих неписьменних (на цих курсах навчалося 64,7 тис. осіб), засновано 348 народних читалень, 413 громадських бібліотек, створено 100 гуртків співів, 28 народних оркестрів і т.д. Крім того, спостерігалася активна діяльність місцевого населення на ниві позашкільної освіти через культурні товариства, зокрема таких, як «Просвіта», русофільського Товариства ім. О. Духновича, театральних труп і хорів. До становлення української (руської) освіти активно долучилися «Педагогічне Товариство Підкарпатської Русі» та «Школьная помощь» [119, с. 58-59]. Такі дії української місцевої влади були закономірними, бо їх ініціатор – А.І. Волошин, видатний державний, громадсько-політичний, релігійний та педагогічний діяч Закарпаття, левову частку свого життя присвятив освітянській ниві: отримавши богословську та світську освіту, з 1900 року викладав в учительській семінарії в Ужгороді, у 1917-1938 роках був її директором; у 1899 році перший на Закарпатті видав підручник з української (малоруської) мови, а всього написав 42 підручники й посібники з граматики, педагогіки, психології, логіки, фізики, хімії; десятки років боровся за національне відродження рідного краю, очолюючи громадські, політичні, господарські організації та виховуючи учительські кадри [119, с. 60-61]. Отже, як і в землях, окупованих Польщею, у землях, окупованих Чехословаччиною, на перший план вийшло питання отримання освіти рідною мовою. У цьому плані ситуація на цих землях була дещо кращою, ніж у Польщі.

В УРСР після згортання НЕПу та посилення індустріалізації та колективізації одночасно зменшувалася кількість учнів у селах, проте збільшувалася кількість ВНЗ у великих містах.

27 грудня 1930 року було видано постанову РНК УСРР «Про реорганізацію вишів, втишів і технікумів», в якій наказувалося на базі Вінницького фармтехнікуму організувати Вінницький фармацевтичний інститут, а на базі Київського – Київський фармацевтичний інститут. Реорганізацію технікумів планувалося закінчити до 1 січня 1931 року. До реорганізації в УСРР налічувалося 42 інститути та 109 технікумів. Після реорганізації кількість ВНЗ становила 155 інститутів, технікумів – 768, але вони вже вважалися середніми НЗ [121]. С.В. Тарнавська показала зміну кількості НЗ за один календарний рік за спеціальностями.

Таблиця 1.1.

Мережа інститутів та технікумів у 1930-1931 рр.

НЗ	Кількість інститутів		Кількість технікумів	
	01.01.1930 року	01.01.1931 року	01.01.1930 року	01.01.1931 року
Індустріально-технічні	6	66	45	296
Соціально-економічні	4	14	1	87
Сільсько-господарські	9	20	13	240
Педагогічні	13	37	43	60
Художні і музично-театральні	5	7	3	27
Медичні	5	11	4	58
Усього	42	155	109	768

Складено за даними [121].

Проте позитиви більшою мірою стосувалися великих міст. У сільській місцевості протягом 1932-1933 років кількість учнів зменшилася.

Жахливі факти наводить В.І. Марочко, який наголошує, що у 1932/33 навчальному році, враховуючи дані райвідділів, школи відвідувало 50% дітей, особливо в селах, загальна цифра «відсіювання» учнів на час голодомору – 2,5 млн. осіб [122, с. 53; 105, с. 10]. Навіть ті школярі, які вціліли в часи голодомору, не поспішали до школи, а йшли працювати у поле.

У містах у 1933 році відбулося відновлення університетської освіти. Університети почали функціонувати у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську. На кінець другої п'ятирічки (1937 рік) у республіці була сформована стабільна мережа ВНЗ, яка

нараховувала 123 ВНЗ, у т.ч. 35 індустріально-технічних, 20 сільськогосподарських, 36 педагогічних, 14 медичних та ін. [62, с. 47].

Після об'єднання Західної України з УРСР у 1939 році відразу 30 вересня наркомат освіти УРСР подав доповідну записку ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР про реорганізацію системи освіти у Західній Україні [123, с. 86]. А вже 3 листопада 1939 року колегія наркомату освіти республіки, заслухавши і обговоривши доповіді про реорганізацію системи освіти та про організацію навчання в школах та ВНЗ Західної України, постановила:

«1. Схвалити поданий проект постанови про реорганізацію шкільної системи Західної України.

2. Опрацювати конкретні заходи у справі реорганізації системи народної освіти та політосвітніх установ, залучивши до цієї роботи обласні та центральні методичні кабінети та науково-дослідні установи системи НКО.

3. Відповідно до намічених заходів управлінням та відділам скласти проект інструкції про порядок реорганізації окремих типів шкіл, спеціальних шкіл, дитсадків, дитбудинків, хат-читалень, клубів, музеїв, шкіл ліквідації неписьменності і малописьменності, шкіл освіти дорослих, палаців піонерів, будинків художнього виховання, бібліотек тощо...

4. Управлінню підприємств НКО вжити заходів до забезпечення шкіл та установ системи народної освіти навчальними приладдями» [124, с. 62-63; 125, с. 6-7].

У першому півріччі 1939/1940 навчального року школи працювали за перехідними програмами, спеціально складеними для них. Викладання релігійних дисциплін було скасовано. З 11 січня 1940 року усі школи в західних областях України перейшли на навчальні плани і програми радянської школи, а до березня 1940 року було завершено реорганізацію всієї системи освіти на радянських засадах [125, с. 7].

До початку 1940/1941 навчального року за радянським зразком була цілком реорганізована система народної освіти на Північній Буковині. Організовуючи українські педагогічні, фельдшерсько-акушерські школи, музичні училища, учительський

інститут, реорганізовуючи румунський університет, перевівши 406 шкіл на українську мову викладання (а до того часу за румунського панування не було вже жодної української школи), відкривши будівельний і кооперативний технікуми, влада набувала авторитету. Кількість учнів у загальноосвітніх школах порівняно з 1939/40 навчальним роком збільшилася майже вдвоє. Одразу ж після початку створення системи нової школи у зазначених регіонах була скасована платність навчання [116, с. 10].

Під час Другої Світової війни при окупації Угорщиною Закарпаття у галузі освіти відверто проводилася антиукраїнська політика: масово закривалися українські школи; з 7 наявних на той час гімназій у краї 5 було переведено на угорську мову навчання (в 1939 р. у «русинських» гімназіях навчалося 2407 учнів, а в 1942 р. – лише 1743 і процес скорочення продовжувався); з метою мадяризації населення значну частину горожанських шкіл перевели на угорську мову навчання, а при інших паралельно організовувалися угорські класи (те саме було і з народними школами). Уже наприкінці 1939 року з 430 народних шкіл 320 було переведено на угорську мову навчання. Кількість учнів у школах краю значно скоротилася (якщо учень не вивчав ретельно угорську мову, він змушений був залишити школу) [119, с. 61]. Аналогічне відбувалося і на землях, захоплених Румунією.

Під час Великої Вітчизняної війни окупаційна німецька адміністрація господарювала в різних областях України від двох до трьох років. У цей час також функціонували школи і ВНЗ, наукові і дослідницькі установи. Проте радянські та вітчизняні історики і юристи не вельми активно досліджують ці питання. Радянською владою на початку війни НЗ евакуюювалися на схід – на Урал, у Сибір, Кавказ або Середню Азію. Там вони відновлювали роботу і готували фахівців¹.

У післявоєнний період в Україні за короткий термін була відновлена освітня галузь, значно зміцнений вузівський сектор

---

¹ Наприклад, Запорізький машинобудівний інститут у серпні 1941 року було евакуйовано у Барнаул Алтайського краю, де у 1943 році відбувся перший у воєнний період випуск студентів. А у березні 1944 року інститут повернувся до Запоріжжя [81, с. 60].

науки. Так, у системі ВНЗ Мінвузу УРСР на 1966 рік працювало 4 науково-дослідних інститути, 37 проблемних і 68 галузевих лабораторій, обсяг наукових досліджень в усіх ВНЗ України з 1956 року (за 10 років) збільшився у 12 разів [62, с. 47]. НЗ працювали за усталеною системою, фінансувалися державою. Існував тісний зв'язок між НЗ та виробництвом у межах професійно-технічної та вищої освіти. НЗ готували фахівців у кількості, потрібній народному господарству. Учні професійно-технічних училищ або інших професійно-технічних НЗ (далі – ПТУ) та технікумів централізовано відправлялися на практику до колгоспів, заводів та фабрик, де виконували функції різноробів або професійних працівників та отримували заробітну платню, яка була нижчою від зарплати постійних працівників. Усі випускники ВНЗ отримували місце роботи у державних підприємствах, установах та організаціях. Могла здійснюватися підготовка фахівців для суб'єктів господарювання на основі договору між ним та ВНЗ з оплатою навчання. Хоча обидва суб'єкти господарювання знаходилися у державній власності.

У 1960-1980-ті роки у СРСР кожні п'ять років вищими органами влади піднімалися постанови, пов'язані з регулюванням діяльності вищої школи, де і якість освіти, і якість підготовки фахівців були ключовими термінами – категоріями державної освітньої політики. У ті роки обговорювалися проблеми адаптивності спеціалістів, їх спроможності до самовдосконалення з перетворенням протягом розвитку професійної кар'єри [126, с. 22].

У зв'язку із прийняттям 19 липня 1973 року Основ законодавства Союзу РСР про народну освіту [127] почали підніматися питання відносно самостійності галузі законодавства або права у галузі освіти. Так, Г.А. Дорохова вважала, що незважаючи на регулювання відносин у сфері освіти адміністративно-правовими нормами вони не мають управлінського характеру, а отже, не можуть регулюватися методами адміністративного права... [128, с. 37; 129, с. 53-54]. Уже у праві СРСР була помітна комплексність правовідносин у сфері освіти.

У колишньому СРСР економічний зв'язок вищої школи з виробництвом здійснювався у навчально-науково-виробничих об'єднаннях, які спільно створювали ВНЗ і підприємства народного господарства на договірних засадах. Однак у завершеному виді проблема врегулювання відносин між ВНЗ і підприємствами розв'язана не була [130]. А з початком «перебудови» (середина 80-х років) ця інфраструктура через економічну кризу почала взагалі руйнуватися [131, с. 82].

Багато правильних рішень у галузі освіти було прийнято у 1985-1990 роках. Проте вони залишилися тільки на папері. Отримання Україною державної незалежності, розпад СРСР кардинально змінили подальший процес реформування всієї сфери освіти [62, с. 47].

У світі у 1980-х роках остаточно сформувалася тенденція розвитку, яка свідчила, що місце та роль будь-якої країни в розподілі праці на міжнародних ринках, її конкурентоспроможність в оборонній галузі та галузі прогресивних технологій залежать, перш за все, від двох взаємозалежних факторів: якості підготовки фахівців; умов, які країна створює для прояву та реалізації інтелектуального потенціалу науковців [132, с. 227].

Після здобуття Україною незалежності було сформовано власну законодавчу базу, що регулює діяльність у сфері освіти, було створено велику кількість НЗ різних форм власності, яким було надано право надавати велику кількість послуг, у т.ч. й оплатних. Аналізу сучасного законодавства буде присвячено наступний підрозділ. Зараз же слід визначити основні історичні етапи розвитку законодавства про освіту та власне розвитку самих НЗ і сфери освіти в Україні та зробити прогноз на майбутній розвиток.

Слід сказати, що спроби виділення таких етапів робилися вітчизняними вченими. Так, М.О. Тимошенко історію становлення та розвитку законодавства України про вищу освіту характеризує шляхом періодизації її на наступні етапи:

І) етап «пострадянського» розвитку законодавства України, яке націлене на реформування правового регулювання господарської діяльності ВНЗ, що охоплює період початку 90-х

років ХХ століття; ІІ) етап зародження вітчизняного законодавства у сфері вищої освіти, що пов'язаний із кінцем 1991 – 1995 року, що зумовлений дефіцитом бюджетного фінансування та зі стрімким поширенням інституту позабюджетного фінансування; ІІІ) етап стабілізації законодавчої бази у сфері вищої освіти, що припадає на період з 1996 року по 2000 рік; ІV) етап вдосконалення законодавчої бази у сфері вищої освіти, що починається на початку ХХ століття та продовжується на сьогодні. Цей етап пов'язаний із багатоаспектним характером її розвитку, зумовленою правовим регулюванням вищої освіти різноманітними галузями законодавчої бази України (конституційним, господарським, адміністративним, податковим законодавством тощо) [133, с. 236-239]. У наведеній періодизації, по-перше, береться лише законодавство про вищу освіту, а по-друге, лише законодавство незалежної України. М.О. Тимошенко виділяє чотири етапи пострадянського розвитку, нами виділяється два етапи.

Окремими вітчизняними вченими, як на нашу думку, періодизація проводиться з укрупненням самих етапів або періодів. Так, М.Н. Курко одним етапом розвитку ВНЗ у світі покриває часи після закінчення Другої світової війни до початку 90-х років минулого століття. Розпад колоніальної системи сприяв значному посиленню міжнародної мобільності студентів із колишніх колоній. Цей період характеризується залученням ВНЗ у могутній рух освітньої експансії й демократизації освітніх можливостей [70, с. 117].

Нині, на його думку, триває якісно новий етап інтернаціоналізації вищої школи та її глобалізації, за якого масове поширення освіти розглядається як гарантія конкурентоспроможності держави в новій глобальній економіці [70, с. 117]. Як бачимо, М.Н. Курко, як і попередній вчений, наводить періодизацію законодавства про ВНЗ. Проте з наведеними періодами можна погодитися. Слід тільки більше уваги приділити періодизації попередніх етапів становлення законодавства про сферу освіти та надання послуг у ній.

Отже, правовий режим законодавства про надання послуг у сфері освіти та правовий статус українських НЗ формувалася

протягом кількох століть. За цей час до початку ХХІ століття змінилося кілька історико-правових етапів досліджуваного процесу. Кожен етап відрізнявся характерними елементами у правовому статусі та режимі.

Першим можна вважати етап, що тривав від появи перших НЗ при церквах і монастирях за часів князів Київської Русі до XIV–XV століття. Цей період збігся у часі з появою перших ВНЗ у Західній Європі. В українських землях НЗ формували суспільну думку, мораль, культуру, визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку держави (у т.ч. розвиток власної руської та церковнослов'янської мов). НЗ цього періоду залежали від можновладних світських та впливових церковних осіб. Уся господарська та інша діяльність НЗ залежала від думки цих осіб.

Другий етап тривав протягом початку і розквіту козацької епохи. У цей час утворювалися і діяли НЗ середнього типу – братські школи та бурси. Ці НЗ залежали від фінансування з боку суспільних об'єднань – об'єднань козаків, шляхти та міщан – братств, Війська Запорізького, окремих меценатів; проте господарювали на власний розсуд; надавали послуги з вивчення гуманітарних і точних наук.

Третій етап еволюції правового статусу українських НЗ та правового режиму діяльності з надання ними послуг припадає на XVII – XVIII століття. У цей час почали з'являтися ВНЗ університетського типу, що були аналогічні західноєвропейським університетам – мали визначену структуру та компетенцію управлінських органів, можливість самостійно використовувати грошові кошти і майно, вступати у господарські правовідносини.

Четвертий етап включає першу половину ХІХ століття. У цей час в українських землях діяли ВНЗ сучасного типу. Їх правовий статус визначався найвищою державною владою. Вони мали автономію від держави, їх органи поділялися за функціональною ознакою, діяли як самостійні суб'єкти господарювання, суб'єкти численних майнових правовідносин – мали обсяг господарської компетенції й особливості управління, фінансування та відповідальності, аналогічний сучасним державним ВНЗ III–IV рівнів акредитації.

П'ятий етап становлення правового статусу НЗ та правового режиму їх діяльності в Україні проходив у другій половині XIX століття. У цей час було підпорядковано університети генерал-губернаторам; проведено шкільну реформу 1860-1864 років; було розділено НЗ на державні і недержавні. Усі НЗ отримали можливість брати гроші за надання систематичних і потрібних освітніх послуг; отримали право присвоювати наукові ступені. Недержавні НЗ поділялися на неурядові (суспільні) та приватні. Усі НЗ субсидувалися державою. Неурядові (суспільні) НЗ створювалися у формі непідприємницьких установ; приватні НЗ створювалися як комерційні організації.

Шостий етап становлення правового статусу НЗ та правового режиму їх діяльності охоплює період від початку XX століття до 1917 року. У цей час кожного року утворювалися нові НЗ різного рівня. Законодавство з одного боку, спрямовувалося на послаблення ролі земств та громадських організацій в освітній сфері, а з іншого боку, – на демократизацію освітньої системи, автономізацію НЗ. Початок XX століття позначився серйозними дискусіями щодо подальших шляхів розвитку освіти, пошуком більш ефективних форм організації управління освітньою галуззю. Однак уже тоді загальна освіта була обов'язковою, плата за надання послуг з отримання вищої освіти була у десятки разів нижчою від європейських аналогів, якість освітніх послуг постійно зростала. Правовий статус НЗ був майже ідентичним сучасному. НЗ мали широкі повноваження і свободу здійснення господарської діяльності. Наявність некомерційних і комерційних НЗ одночасно є доцільним і цікавим для дослідження питань щодо можливості використання сьогодні.

Сьомий етап тривав за часів першої незалежної української держави – УНР та гетьманщини П.П. Скоропадського. Він був нетривалим – з 1917 по 1920 роки. У цей час утворювалися нові НЗ, викладання переводилося на українську мову, існуючі НЗ націоналізувалися, на утримання НЗ виділялося бюджетне фінансування.

Восьмий етап, що тривав від 1920 року до початку Другої Світової війни можна розглядати з двох боків. З першого – на

території УРСР відбувалося відновлення сфери освіти, відкриття у 1930-х роках нових ВНЗ, що готували у першу чергу фахівців для промисловості. З другого – у Західній Україні продовжувалася боротьба за українську мову викладання, права місцевого населення; фінансування такого навчання здійснювалося часто не за рахунок бюджету, а за рахунок коштів окремих громадян та суспільних і інших організацій, які активізувалися у цей час.

Дев'ятий етап тривав від початку Другої Світової війни до початку Великої вітчизняної війни. Цей етап був нетривалим. Він визначався приєднанням Західної України до УРСР та уніфікацією системи освіти на всій території України. У цей час у Західній Україні навчання було переведено на українську мову, держава взяла фінансування сфери освіти.

Десятий етап тривав протягом Великої вітчизняної війни. Сфера освіти на окупованих територіях у ці часи є малодослідженою радянськими та українськими вченими. Значна частина інформації має ступінь державної таємниці. Частіше інформація виходить з німецьких архівів, ніж з робіт вітчизняних вчених. У цей час німецька окупаційна влада виявляла студентів, які не змогли через початок війни закінчити навчання, та викладачів ВНЗ. Багато хто з них не відмовлявся від співпраці з новою владою. Тому були відновлені ВНЗ, які прискореними темпами довчили фахівців для сільського господарства, вугільної та металургійної промисловості, медицини і працевлаштували їх виходячи з потреб німецької військової економіки. Натомість переважна більшість шкіл не працювала. У тих, що відкривалися, головними навчальними дисциплінами були німецька мова та початкова арифметика. Фінансування сфери освіти організовувалося німецькою окупаційною владою.

Одинадцятим етапом покривається час із кінця Великої вітчизняної війни до отримання Україною незалежності. За цей період було сформовано найкращі традиції радянської системи освіти. Формально ВНЗ мали суверенітет, проте фінансувалися державою.

Дванадцятим етапом охоплюються 1990-ті роки. У цей час проходило формування українського законодавства, яким

регулюється діяльність з надання послуг у сфері освіти. З 90-х років ХХ століття, на думку Д.І. Дзвінчука, освіта стала невід'ємною складовою економіки, від розвитку якої залежить розвиток інших секторів. Сукупність цих факторів переконливо свідчить, що розвиток освіти є вирішальною умовою стабільного економічного росту, що світ стає суспільством знань, бо знання визначають розвиток усіх галузей виробництва [134, с. 26-27]. Виникла велика кількість НЗ, заснованих на різних формах власності. НЗ отримали можливість надавати значну кількість додаткових освітніх, а також інших послуг.

Зараз триває тринадцятий умовний етап становлення правового статусу НЗ та правового режиму їх діяльності в Україні. Цей період розпочався на рубежі 1999 та 2000 років і передбачає перехід вітчизняної сфери освіти до Болонського процесу та діяльність сучасних НЗ в умовах глобалізації.

19 червня 1999 року міністрами освіти 29 європейських країн у м. Болоньї було підписано Декларацію про утворення єдиного європейського простору вищої освіти. Почався «Болонський процес» як відповідь на виклики глобалізації, на потреби спільного подолання проблем світового розвитку. РФ приєдналася до Болонської Декларації у 2003 році. У зв'язку із цим російський дослідник А.В. Іванов вважає, що тепер належить радикально змінити російську вищу освіту, а відповідно, і її принципи [87, с. 102]. Слід сказати, що те саме необхідно й Україні. Саме тому з рубежу ХХ та ХХІ століть розпочався останній етап розвитку законодавства про надання послуг у сфері освіти України. Болонська система має на меті уніфікацію навчального процесу у різних країнах з тим, щоб дипломи країн, які входять до цього процесу, взаємно визнавалися. Це намагання викликане глобалізацією економіки та суспільного життя.

Однак умови, які прагнуть створити ініціатори Болонського процесу в європейському просторі вищої освіти, дуже схожі на реальні, властиві освітньому просторові США та які свого часу існували на теренах СРСР, лише з тією різницею, що УРСР входила до СРСР, а Україна до ЄС в найближчій перспективі не ввійде; передовий досвід українських педагогів і науковців визнавався та

впроваджувався на теренах СРСР, а ЄС пропонує свій; ВНЗ УРСР виконували державне замовлення з урахуванням потреб власного ринку праці, а українським ВНЗ пропонують орієнтуватися на європейський [135, с. 173].

Тому М.Н. Курко прогнозує, що для України культурна глобалізація вищої школи матиме, ймовірно, такі наслідки:

- популяризація глобальних мультикультурних цінностей;
- посилення світового домінування євроатлантичної культури;
- поява зарубіжних освітніх провайдерів на території національних держав;
- втрата національної культури й ідентичності [70, с. 119].

Як бачимо з цього прогнозу, глобалізація у сфері освіти призведе до багатьох негативних наслідків. Знання і культура будуть уніфікуватися, руйнуючи кордони між країнами і націями. У зв'язку із цим у сфері освіти слід інтегруватися у міжнародний освітній простір, при цьому максимально зберігаючи позитивні власні здобутки.

З іншого боку, поглиблення світогосподарських зв'язків в умовах глобалізації призведе до посилення конкуренції і як наслідок, до підвищення якості послуг, що надаються у сфері освіти.

Н. Внукова бачить перспективу розвитку ВНЗ в умовах глобалізації, яка передбачає:

- орієнтацію на ринок праці;
- забезпечення найкращих засобів та умов праці;
- наявність висококваліфікованих наукових кадрів;
- актуальність змісту навчальних програм;
- трансформацію результатів досліджень у зміст навчання;
- партнерські відносини наукового та адміністративного персоналу [136, с. 29].

Освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності, утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями [137, с. 130]. Тому у першу чергу, законодавство повинно

спрямовуватися на захист національних знань, умінь і традицій. А законодавство, спрямоване на інтеграцію із європейським та світовим простором, в умовах глобалізації сформується автоматично. Необхідно лише відслідковувати й контролювати його якість.

Значне поліпшення якості освіти за рахунок удосконалення її методико-матеріальної забезпеченості є одним із завдань глобалізації. В ХХІ столітті відбувається поступовий перехід від репродуктивної, авторитарної освіти до освіти гуманістичного, інноваційного типу зі збереженням української культурно-історичної традиції. ВНЗ повинні виступати в цьому не як об'єкти, а як суб'єкти формування освітнього простору, тому що в подальшому у межах «Європейського простору вищої освіти» буде підвищуватися їх відповідальність за якість вищої освіти [136, с. 34].

На сьогодні рівень освіти населення в Україні є одним з найвищих серед країн Центральної та Східної Європи. Так, валовий показник охоплення навчанням у 2003 році в Україні становив 79,6% (для порівняння: в середньому по світу – 65%, по країнах, які розвиваються – 61%, високорозвинених країнах – 94%, у країнах Східної Європи та СНД – 77%) [62, с. 48]. Достатньо високий рівень освіченості населення є наслідком роботи за радянською системою освіти. А відставання від високорозвинених країн скоріше за все викликано часами економічної кризи, що тривають дотепер.

Підвищення рівня освіченості до рівня провідних країн світу, на думку М.Н. Курка, є єдиним реальним способом компенсації втрат трудових ресурсів України та підвищення їх якості [132, с. 227]. На сьогодні це важливе, проте складне завдання. Сфера освіти може як сприяти розвитку держави, так і гальмувати його. Результат залежить від багатьох факторів. У першу чергу результат залежатиме від якості фахівців, що надають послуги у сфері освіти, та від кількості інвестицій у сферу освіти.

Проблема розвитку освіти, вкладення інвестицій в людський капітал є актуальною не лише для України чи інших постсоціалістичних держав, а й усього глобалізованого світу.

Освіта відіграє вирішальну роль у створенні самодостатнього розвиненого соціокультурного суспільства. Саме освіта є з'єднуючим чинником минулого з майбутнім, що забезпечує перехід до наступного рівня знань, навиків, моральних норм суспільства, професійних та інтелектуальних здібностей. У зв'язку із цим освіта, за суттю своєю, не може бути вузьконаціональною. Але за формою, ідеологічним спрямуванням, організацією взаємодії суб'єктів освітньої структури, як правило, мають національну специфіку. У сучасному світі на таку специфіку частково накладаються й міжнаціональні ознаки, реалізуючи вимоги інтеграції загальнозначимих для світового співтовариства принципів. Крім того, за сучасних умов простежується чітка тенденція до усвідомлення глобальних проблем у суспільствах, які є заможними, і навпаки, не доходить черга до їх вирішення в бідних суспільствах [138, с. 273].

У зв'язку із визначенням у підрозділі можемо прогнозувати підвищення питомої ваги послуг, що є уніфікованими у межах більшості країн світу і спрямовані на надання уніфікованих загальних стереотипних знань. Одночасно із цим будуть утворюватися НЗ, спрямовані на надання послуг із передачі знань та досвіду окремих країн та націй. У таких суперечностях буде розвиватися й українське законодавство. З одного боку, набуде розвитку законодавство, спрямоване на запровадження болонської системи навчання та інших міжнаціональних систем, що виникатимуть у майбутньому; з іншого – законодавство, спрямоване на охорону національних досягнень у сфері освіти та науки. Розвивати норми одного напрямку за рахунок норм законодавства іншого напрямку можливості немає. Потрібен розвиток і того й іншого.

Визначення особливостей діяльності НЗ та інших суб'єктів господарювання у сфері освіти, закономірностей розвитку законодавства та пропозиція напрямів його вдосконалення можливі через аналіз законодавства у сфері освіти.

1.3. Законодавство, що регулює діяльність з надання послуг у сфері освіти

Законодавство, що регулює освітню діяльність, має комплексний зміст. Через складність і багатогранність правовідносин у сфері надання освітніх послуг останні регулюються актами господарського, цивільного та адміністративного законодавства. Через специфіку предмета наше дослідження більшою мірою буде стосуватися розгляду актів господарського законодавства.

Конституція України містить кілька норм, що стосуються правового регулювання освітньої діяльності. Так, стаття 53 надає усім громадянам України право на освіту і передбачає обов'язок отримати повну загальну середню освіту. Частина перша цієї статті покладає на державу зобов'язання з надання освіти: «Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних НЗ; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам». Частина друга визначає, що не всі громадяни зможуть безоплатно здобувати вищу освіту у державних і комунальних НЗ, а лише ті, хто пройде конкурс [139]. Отже, нормами самої Конституції України вже передбачено певні зобов'язання державних і комунальних НЗ, а також публічні зобов'язання таких закладів надавати освітні послуги усім, хто пройде конкурс.

Також визначається, що громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних НЗ або через національні культурні товариства [139]. Тобто тут Конституція прямо називає ще один вид суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги.

Пунктом 3 статті 116 Конституції України визначається, що Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) забезпечує проведення

політики у сфері освіти, а пункт 6 статті 92 передбачає, що виключно законами України визначаються засади регулювання освіти [139].

Серед законів України виділяються загальні господарські закони.

ГК України як акт загального законодавства не містить окремих норм, які б регулювали виключно господарську діяльність у сфері надання освітніх послуг. Проте з пункту 2 статті 69 випливає, що підприємство може мати власні НЗ: «Підприємство забезпечує підготовку кваліфікованих робітників та спеціалістів, їх економічне і професійне навчання як у власних НЗ, так і в інших НЗ за відповідними угодами. Підприємство надає пільги відповідно до закону своїм працівникам, які навчаються без відриву від виробництва» (виділення наше – Б.Д.) [1]. У пункті 2 статті 103 ГК України передбачено, що серед іншого правління виробничого кооперативу вирішує питання навчання членів кооперативу [1]. У пункті 2 статті 370 ГК України передбачено зобов'язання правоволодільця за договором комерційної концесії надавати користувачеві постійне технічне та консультативне сприяння, включаючи сприяння у навчанні та підвищенні кваліфікації працівників [1]. Тобто, господарська діяльність з надання послуг у сфері освіти здійснюється на основі загальних засад господарювання. Особливості її визначаються спеціальним законодавством.

Розділ 63 ЦК України присвячено договорам про надання послуг. Серед цих договорів виділяються договори на надання послуг зв'язку, медичних, ветеринарних, аудиторських, консультаційних, інформаційних послуг, послуг з навчання, туристичного обслуговування тощо [18].

Серед актів спеціального законодавства вищу юридичну силу мають закони України:

- «Про освіту» від 23 травня 1991 року № 1060—ХІІ [14];
- «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 року № 103/98-ВР [140];
- «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 року № 651-ХІV [141];

- «Про позашкільну освіту» від 22 червня 2000 року № 1841-III [142];
- «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 року № 2628-III [143];
- «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 року № 2984-III [4].

Також надання послуг у сфері освіти регулюється законами України:

- «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 року № 1977-XII [144];
- «Про наукову і науково-технічну експертизу» від 10 лютого 1995 року № 51/95-ВР [145];
- «Про пріоритетні напрями розвитку науки та техніки» від 11 липня 2001 року № 1977-XII [146].

До підзаконних НПА у сфері регулювання надання послуг у сфері освіти належать:

Укази Президента України:

- «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні» від 12 вересня 1995 року № 832/95 [147];
- «Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів» від 23 січня 1996 року № 77/96 [148];
- «Про основні напрями реформування професійно-технічної освіти» від 8 травня 1996 року № 322/96 [149];
- «Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти» від 2 червня 1998 року № 580/98 [150];
- «Програма інтеграції України до Європейського Союзу», схвалена Указом Президента України від 14 вересня 2000 року № 1072/2000 [151];
- «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики» від 29 березня 2001 року № 221/2001 [152];
- «Про Національну програму правової освіти населення» від 18 жовтня 2001 року № 992/2001 [153];
- «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя» від 15 березня 2002 року № 258/2002 [154];

- «Про затвердження Національної доктрини розвитку освіти» від 17 квітня 2002 року № 347/2002 [155];
- «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» від 4 липня 2005 року № 1013/2005 [156];
- «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні» від 20 березня 2008 року № 244/2008 [157];
- «Про забезпечення подальшого розвитку вищої освіти в Україні» від 25 вересня 2008 року № 857/2008 [158];
- «Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України» від 8 квітня 2011 року № 410/2011 [159] та ін.

Серед великої кількості постанов КМУ, які регулюють діяльність із надання послуг у сфері освіти, можна виділити наступні:

- «Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів» від 5 квітня 1994 року № 228 [160];
- «Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад» від 5 вересня 1996 року № 1074 [161];
- «Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)» від 20 січня 1998 року № 65 [162];
- «Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг» від 8 серпня 2007 року № 1019 [163];
- «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності» від 27 серпня 2010 року № 796 [164] та ін.;
- розпорядження КМУ «Про схвалення плану заходів, спрямованих на задоволення потреби ринку праці у кваліфікованих робітничих кадрах» від 17 жовтня 2007 року № 886-р [165] та ін.

До спеціальних НПА належать акти (у першу чергу, накази) Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (далі – МОНмолодьспорт України) (до 8 квітня 2011 року – Міністерство освіти та науки України (далі – МОН України)):

- «Про затвердження Типового договору про надання, підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації або про надання додаткових освітніх послуг навчальними закладами» від 11 березня 2002 року № 183 [166];
- «Про затвердження Ліцензійних умов надання освітніх послуг у сфері вищої освіти» від 24 грудня 2003 року № 847 «Ліцензійні умови надання освітніх послуг у сфері вищої освіти» [167];
- «Про затвердження Тимчасового положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців» від 23 січня 2004 року № 48 [168];
- «Про затвердження Програми проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації» від 23 січня 2004 року № 49 [169];
- «Про затвердження типового положення про юридичну клініку» від 3 серпня 2006 року № 592 [170]. Відповідно до цього Наказу ректори ВНЗ «зобов'язані» забезпечити створення та функціонування юридичних клінік. Як вірно вказує В.М. Кравчук, запровадження клінічного курсу до навчального процесу є важливим етапом реформування юридичної освіти в Україні, проте така постановка питання зводить нанівець суть юридичної клініки як добровільного і самоврядного «формування, яке створюється для правозахисної і правопросвітницької діяльності». Юридична клініка має організовуватися, коли самі студенти відчують у цьому потребу, готові до цього, а не нав'язуватися в примусовому порядку як щось загальнообов'язкове [171, с. 433]. Слід сказати, що це не єдина суперечність у сучасній системі освіти;
- «Особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу в умовах кредитно-модульного навчання» від 20 жовтня 2004 року № 812 [172] та ін.

Названі та інші акти спрямовані на забезпечення надання НЗ максимально якісних послуг у сфері освіти. Слід погодитися із вітчизняними вченими, що норми законодавства про освіту спрямовані не лише на сприяння підготовці спеціалістів у певній сфері чи галузі господарства, а й на виховання свідомого

громадянина, готового до організаційної та адміністративної роботи в демократичній державі [173, с. 134]. Зокрема про це говорить стаття 51 Закону України «Про вищу освіту», яка передбачає, що педагогічні та науково-педагогічні працівники крім основних обов'язків зобов'язані додержуватися норм педагогічної етики, моралі, поважати гідність осіб, які навчаються у ВНЗ, прививати їм любов до України, виховувати їх в дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України [4] і стаття 49 положення про державний ВНЗ: студентське самоврядування у ВНЗ функціонує з метою забезпечення виконання студентами своїх обов'язків та захисту їх прав і сприяє гармонійному розвитку особистості студента, формуванню у нього навичок майбутнього організатора, керівника (виділення наше – Б.Д.) [161].

Проте глобалізована сучасність призводить до постійних змін законодавства, що визначає правила надання послуг у сфері освіти. Протягом останніх 20-ти років набрала чинності значна кількість НПА, а багато актів припинили своє існування. Постійні реформування призводять до внесення численних змін до проектів, які ще не стали законами. При цьому якщо більшість вчених позитивно характеризують чинне законодавство, пропонуючи його коригування, то законодавець пропонує замінити основні НПА новими. Зокрема вже кілька років триває дискусія відносно необхідності прийняття нової редакції Закону України «Про вищу освіту». Більшість освітян та науковців бажають стабільності у сфері освіти (зокрема, вищої). Через це багато хто з них негативно ставиться до нововведень. Проте і нововведення не завжди призводять до поліпшень.

Як вказує О.Ф. Долженков і В.О. Меркулова останній варіант проекту Закону України «Про вищу освіту» містить досить суттєві зміни змісту Закону. На відміну від чинної редакції статті 6 Закону «Про вищу освіту», що містила визначення структури освітнього (неповна вища освіта, базова вища освіта, повна вища освіта) та освітньо-кваліфікаційного рівня (далі – ОКР) (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр), проект містить у частині 1 статті 6 лише структуру освітньо-кваліфікаційних та освітньо-

наукових рівнів вищої освіти (молодший спеціаліст, бакалавр, магістр, доктор філософії)¹ [174; 175, с. 265].

Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту», на думку О.Х. Юлдашева, рясніє лише редакційними змінами до існуючого Закону, підчас далеко не кращими (очевидно, вчений мав на увазі не конкретний проект, а певний збірний варіант усіх наявних проектів). Серед відносно змістовних змін – започаткування «автономії університетів», введення такої формальної ознаки належності до «Європейського простору вищої освіти», як «доктор філософії» тощо. А де ж нові, потужні механізми, які потенційно були б спроможні привести до революційних зрушень? Так, університетам потрібна автономія (а під нею у нас розуміють вихід з під контролю МОН), але ж сподівання на те, що надання її дозволить вирішити проблеми інтелектуалізації нації, створення суспільства знань – наївні, марні. Щодо змін до порядку атестації наукових кадрів, введення замість існуючих наукових ступенів ступеня «доктора філософії», то результатом цього може бути лише руйнування державної системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Точно так, як ми вже нареформували (практично зруйнували) систему управління (планування) у сфері народного господарства, судову систему, «добиваємо» прокуратуру та багато що інше [176, с. 275-276]. Якщо О.Х. Юлдашев не підтримує виключення наявних освітньо-кваліфікаційних рівнів (далі – ОКР) та запровадження нових, то М.О. Тимошенко потребує протилежне.

Ключовим питанням вдосконалення правового регулювання господарсько-виробничих та внутрішньогосподарських відносин є визначення структури вищої освіти, що має поділятися на освітньо-

---

¹ Необхідно уточнити, що існує кілька проектів нової редакції Закону «Про вищу освіту». Проте вони багато у чому схожі між собою, оскільки, очевидно, намагаються виправити одні й ті самі неділики та дозволити українській системі освіти інтегруватися до європейського освітнього простору. Для зручності будемо орієнтуватися на один із цих проектів, який обговорювався у МОНмолодьспорт та Верховній раді України – проект закону «Про вищу освіту» № 7486-1, внесений народними депутатами України О. Єфремовим, О. Зарубінським, С. Ківаловим, О. Логвиненком, М. Луцьким, К. Самойлик, І. Шаровим (законопроект МОНмолодьспорт), який для зручності винесено у додаток до роботи.

кваліфікаційні та освітньо-наукові рівні, а не на освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні, що зумовлено необхідністю узгодження вітчизняного законодавства із міжнародними засадами уніфікації структури вищої освіти. Насамперед потребує введення система освітньо-наукового рівня доктора філософії та виключення рівня спеціаліста з переліку освітньо-кваліфікаційних рівнів. Окрім того, потребують детальної правової регламентації всі освітньо-кваліфікаційні та освітньо-наукові рівні [177, с. 180]. Якщо з першою частиною викладеної думки можна було б погодитися, то відносно виключення рівня спеціаліста слід висловити незгоду. Тим більше це є невірним, оскільки болонська система прямо не вимагає скасування наявних у нас ОКР. Наприклад, у РФ у зв'язку з переходом до болонської системи пропонується заміна освітнього цензу чотирма освітніми рівнями: бакалаврат, що передбачає прикладну підготовку; магістратура – академічну; спеціаліст – поєднання прикладної та академічної. Науково-педагогічна підготовка належить до післявузівської освіти у формі аспірантури (ад'юнктури) і докторантури [178, с. 117]. Залишається тільки здогадуватися чому так категорично пропонується скасувати ОКР «спеціаліст» в Україні.

Стосовно університетської автономії Постановою ВР України «Про рекомендації парламентських слухань «Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні» від 4 червня 2004 року № 1755-IV було розширено автономію та права ВНЗ на здійснення фінансово-господарської діяльності ВНЗ, шляхом створення умов для удосконалення механізмів фінансування, розподілу доходів та розширення їх прав у самостійному веденні економічної діяльності [179; 180, с. 470]. Це виглядає позитивом. Проте автономії багато не буває. НЗ потребують подальшого розширення прав та самостійності.

Одночасно з поширенням автономії ВНЗ пропонується підвищувати відповідальність державних органів, що здійснюють управління та регулювання у сфері освіти. Так, на думку дослідників у галузі адміністративного права наявні нормативні документи про вищу освіту не визначають у повній мірі напрямів модернізації державного управління системою вищої освіти.

Зокрема це стосується забезпечення децентралізації управління, прозорості управлінських процедур, створення системи моніторингу ефективності управлінських рішень, поєднання громадського і державного контролю за процесами реформи. Державні стратегічні документи щодо реформування вищої освіти в контексті євроінтеграції також не містять вичерпного аналізу соціально-економічного середовища, який є основою визначення ефективних механізмів державного управління реформою в країні. При розробці модернізаційних заходів недостатньо враховується думка громадськості з приводу розвитку вищої освіти [181, с.70].

Важливий напрям розвитку законодавства про надання послуг у сфері освіти спрямовується на розробку та ухвалення НПА, що врегулюють взаємовідносини між НЗ та суб'єктами господарювання - замовниками послуг. Проте ці процеси проходять повільно. Г.О. Черніченко висловлює жаль з приводу того, що запропонований в лютому 2006 року проект Закону України «Про залучення роботодавців до підготовки та перепідготовки кадрів, освітніх і наукових процесів» [182] знаходиться у стадії розглядання і досі не прийнятий в Україні [183, с. 226-227]. У зарубіжних країнах оцінку якості послуг вищої школи надають стекхолдери, зацікавлені у розвитку вищої освіти та контролі її якості – роботодавці, студенти, викладачі та ін. [40, с. 37]. О.П. Дяків робить вірний висновок, що чинні НПА не створюють реальних умов для реалізації спільних дій, спрямованих на узгодження потреб ринку праці та ринку освітніх послуг, забезпечення роботодавців кваліфікованими кадрами. План спільних дій центральних органів виконавчої влади щодо удосконалення співпраці державної служби зайнятості та підготовки кадрів для потреб роботодавців, затверджений спільним наказом від 3 вересня 2008 року № 383/807, навпаки, закладає підґрунтя для розбалансованих практичних дій та результатів [184, с. 109]. Взагалі питання правового регулювання співпраці НЗ із замовниками їх послуг є складним і буде розглянуто у різних розділах роботи.

Зараз же необхідно визначити і запропонувати напрям розвитку законодавства про надання послуг у сфері освіти. На нашу

думку велика кількість НПА потребує їх систематизації у формі кодифікації. Слід сказати, що така пропозиція є не першою. У попередньому підрозділі було відзначено існування відповідного кодексу у 1920-ті роки в УРСР. По-друге, на користь кодифікації взагалі, та освітнього законодавства зокрема, висловлювалися провідні вчені. По-третє, правовідносини у сфері освіти є достатньо поширеними та розгалуженими. Це навіть дає привід окремим науковцям вести мову про наявність окремої галузі права. Так, Г.О. Дорохова наголошує, що «специфіка суспільних відносин у сфері освіти з усіма їх взаєминами і залежностями відбивається в регулюючих відносинах законодавчих актів і їх складових норм права. Правові норми фіксуючи цілісність загальних відносин у цій галузі, у свою чергу, утворюють власну систему з характерною для неї ієрархією рівнів зв'язків, структурою. Назвемо цю систему норм освітянським правом... Освітянське право можна вважати таким, що формується, постає як самостійна галузь права» [185, с. 23-24; 186, с. 1110]. За нею Г.С. Сапаргалієв оцінював появу Основ законодавства про народну освіту як прояв зацікавленості Радянської держави у спеціальному правовому регулюванні відносин у галузі народної освіти, в його удосконаленні та кодифікації [187, с. 122]. У 1990-2000-ні роки у РФ вченими (В.М. Сирих, Ю.А. Кудрявцевим, Д.А. Ягофаровим, В.І. Шкатулла) було підготовлено проект Загальної частини Кодексу про освіту. С.В. Барабанова вказує, що там була спроба узагальнити, систематизувати і нормативно закріпити основні юридично значущі поняття сфери освіти й освітніх відносин, чітко визначити згідно з канонами юридичної науки інститут освіти освітнього законодавства і дати армії учнів, педагогів та управлінців¹ дієвий юридичний інструмент управління цією системою [188, с. 79]. На погляд Т.М. Ашенової кодифікацією є завершальний етап становлення галузі права, коли необхідність законодавчого врегулювання і систематизації вимагає логічного завершення у вигляді узагальненого НПА. Тому, на її думку, через відсутність єдиного погляду на галузеву приналежність освітнього права проект

---

¹ Ми б ще додали господарників.

Загальної частини Кодексу про освіту не було затверджено [129, с. 55]. Р.В. Шаповал вважає, що за останні більш ніж десять років в Україні сформовано єдину систему освітянського законодавства, яка має всі ознаки щодо визнання її окремою галуззю освітянського права [186, с. 1113]. Так далеко заходити не будемо. Проте кодифікувати широке, комплексне та різногалузеве законодавство про освіту вважаємо доцільним.

О.М. Бандурка вважає, що лише нового Закону України «Про вищу освіту» на сьогодні замало, а потрібна підготовка та прийняття єдиного систематизованого акта, який би зняв усі питання щодо регламентації освітніх процесів у нашій державі – Кодексі законів України про освіту [189, с. 11].

А.О. Монаєнко робить висновок, що основними принципами розвитку й удосконалення законодавства системи освіти повинні бути:

- забезпечення єдності, системності і наступності у нормативних документах різного статусу і рівня;
- уніфікованість законодавства про розподіл повноважень у прийнятті законодавчо-нормативних актів між органами законодавчої, виконавчої влади й органами управління освітою;
- кодифікація законодавчо-нормативних актів у галузі освіти за основними об'єктами правовідносин;
- широка соціальна база нормативних актів;
- контрольованість виконання положень НПА [64, с. 78].

Кодифікація законодавства про освіту можлива шляхом розробки та прийняття нового кодексу або збільшення обсягів існуючих кодексів (зокрема, ГК України).

Кодифікація першим шляхом в освітній сфері вимагатиме розробки та ухвалення сучасного Кодексу про освіту. Він міг би сприяти не лише поступальному нарощуванню обсягів державного фінансування ВНЗ України, підготовці нової генерації науково-педагогічних працівників і студентів, децентралізації системи управління освітою тощо. Якісна кодифікаційна діяльність у сфері освіти надала б імпульс утворенню нової освітньої парадигми, зміні філософії освіти, усуненню об'єктивних і суб'єктивних чинників гальмування справжньої демократичної основи [107, с. 27-28]. Із

сказаним можна посперечатися. Так, в якості позитива вказується на збільшення фінансування ВНЗ. Відомо, що якщо десь додається, то в іншому місці – віднімається. Вірогідно, що відніметься від фінансування початкової та середньої освіти. Тоді такий кодекс повинен зватися «про вищу освіту». По-друге, автор в якості позитива вказує на децентралізацію системи управління освітою. У цьому не завжди є позитив. Як мінімум такий вислів є сумнівним.

О.Р. Зельдіна та її наставник – В.К. Мамутов дотримуються другого напрямку. О.Р. Зельдіна вказує, що приймати потрібно норми права, які наповнені змістом, лише у цьому випадку закон працюватиме. Можуть заперечити, що і ГК України містить відсильні норми права. Невелика кількість таких норм присутня в ГК України. Саме тому доцільно продовжити роботу з кодифікації, інкорпорації господарського законодавства, а не перекреслювати все на етапі, коли виконане 90% копіткої багаторічної роботи широким колом фахівців. На доцільності продовження роботи з удосконалення правового регулювання господарських правовідносин шляхом «розширення ГК України, інкорпорації в нього положень законів, які регулюють відносини у сфері господарювання» загострює увагу Голова Вищого господарського суду України С.Ф. Демченко [190, с. 67-68; 191].

«Ефективність законодавства забезпечується не тільки його змістом, але і формою. Про це свідчить досвід ФРН, Франції, Австрії, які недавно модернізували свої кодекси, які регулюють господарську діяльність, істотно доповнивши їх. І економіка названих країн знаходиться на більш високому рівні, ніж у нас» [192].

Необхідно зазначити, що кодифікація, модернізація господарського законодавства це складна і трудомістка робота, яка, зрештою, приносить позитивні результати для суспільства в цілому. У результаті такої роботи значно спрощується діяльність суб'єктів господарювання, державних органів, суддів, оскільки відпадає необхідність пошуку тієї або іншої норми права в розрізних правових документах, вирішується проблема неузгодженості норм права [190, с. 71].

Слід визнати, що кількість кодексів не завжди рівноцінна їхній якості. Проте й їхня відсутність негативно впливає на правове регулювання суспільних взаємин у різних площинах, утворює масив безсистемного та суперечливого законодавства. Саме ця обставина й актуалізує завдання кодифікації законодавства про освіту, визнаної Конституційним Судом України «однією з пріоритетних сфер соціально-економічного, духовного та культурного розвитку суспільства» [107, с. 25; 193, с. 206].

Завдяки методам та механізмам, на яких побудовано ГК України, дозволяє пристати на шлях доповнення ГК України окремою главою.

Як вказує В.К. Мамутов, даних про негативний вплив на економіку з боку ГК України, що діє з 1 січня 2004 року, поки зустрічати не доводилося.

А наскільки добре буває тоді, коли модель, подібна ЦК РФ, застосовується без стримувань і противаг ринковому фундаменталізму, що містяться в актах господарського законодавства?

Багато що свідчить про те, що прийняття на початку 1990-х років ЦК РФ поряд з іншими актами, які спираються на ідеологію ринкового фундаменталізму (більш загрозливу для економіки, на думку Д. Сороса, ніж тоталітаризм), виявилось сильним ударом для економіки РФ (яка до сьогодні, на жаль, не досягла рівня 1990-го року). Тому і виникла необхідність усунення із ЦК РФ «залишків ринкового романтизму». Негативний вплив на економіку вчинили і кодекси, ухвалені за моделлю ЦК РФ в деяких інших колишніх радянських республіках, доки їх руйнівні положення і утворені ними шкідливі для економіки лазівки не вдалося частково нейтралізувати законами, що враховують реальний стан речей, а не амбіції окремих теоретиків [194, с. 6]. Сказане В.К. Мамутовим говорить про те, що якщо доповнювати чинний кодекс, а не розробляти новий, то цим чинним кодексом не може бути ЦК України, а лише ГК України.

А.І. Берлач вказує, що порядок провадження господарської діяльності регламентується НПА, норми яких уже застаріли та не відповідають дійсності. Існування великої кількості НПА не завжди

означає високий рівень правового регулювання тієї чи іншої сфери діяльності, а, навпаки, створює необхідність у впорядкуванні наявної бази шляхом удосконалення тих, що існують, шляхом прийняття законів на основі наявних підзаконних актів, що регулювали б відносини, які можна регулювати лише на рівні закону [195, с. 4]. Вважаємо, що А.І. Берлач також пропонує удосконалювати ГК України.

Отже, існуюче законодавство, що регулює надання послуг у сфері освіти, є мінімально необхідним. Пропозиції щодо його удосконалення спрямовуються у бік кодифікації. Найбільш вдалим є розробка окремої глави ГК України, що буде присвячена регулюванню господарської діяльності з надання послуг у сфері освіти. Уявляється, що ця глава може містити окремі норми, побудовані за видами НЗ, видами освіти (дошкільна, шкільна, позашкільна, професійно-технічна, вища); видами правового режиму майна, що використовується у сфері освіти; органами управління НЗ; обсягом господарської компетенції НЗ; видами послуг, що надаються у сфері освіти, та видами договорів, що їх опосередковують; видами та формами відповідальності.

РОЗДІЛ 2.

ВИДИ, УТВОРЕННЯ ТА ЗАСОБИ ЛЕГІТИМАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ, ЩО НАДАЮТЬ ОСВІТНІ ПОСЛУГИ

2.1. Суб'єкти господарювання, які надають освітні послуги

У сфері освіти можуть надавати послуги різні суб'єкти господарювання. І хоча згідно із законодавством вони усі є некомерційними, проте можуть різнитися за організаційно-правовою формою та формою власності. В залежності від цих факторів останнім часом вченими, практиками і політиками пропонуються напрямки вдосконалення як самої системи освіти України, так і правового статусу окремих суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти. Однак єдиної законотворчої політики в освітній сфері на сьогодні немає. Тому законодавство постійно змінюється, проте все одно потребує нових змін і доповнень. Так само потребує досліджень господарська практика діяльності НЗ, які прагнуть стабільності та ефективного захисту власних, у першу чергу, приватних інтересів. Здобутки теорії права спираються на роботи вчених-юристів, які досліджували процеси функціонування освітньої сфери, державного та адміністративного управління НЗ, цивільно-правового захисту приватних інтересів учасників правовідносин у сфері освіти. Однак потребує окремого дослідження видовий склад та господарсько-правовий статус суб'єктів господарювання, які надають освітні послуги. Питання стосовно правового статусу суб'єктів господарського права та його елементів залишаються дискусійними. Вважаємо доцільним проводити аналіз правового статусу НЗ на основі елементів правового статусу суб'єкта господарського права, визначених В.С. Щербиною:

- 1) мети і завдання суб'єкта господарського права;
- 2) виду та організаційної (організаційно-правової) форми суб'єкта господарського права;

- 3) порядку утворення (набуття статусу) і державної реєстрації суб'єкта господарського права;
- 4) правового режиму майна суб'єкта господарського права;
- 5) основного виду діяльності (безпосереднє здійснення господарської діяльності чи організація і управління господарською діяльністю);
- 6) характеру прав і обов'язків (господарсько-виробничі) або повноважень (організаційно-господарські, організаційно-установчі);
- 7) юридичної відповідальності;
- 8) порядку припинення суб'єкта господарського права (чи його статусу) [196, с. 7-8].

Саме на основі цих елементів у цьому і наступних підрозділах буде дано характеристику правовому статусу НЗ в Україні. Виключенням будуть питання юридичної відповідальності та порядку припинення НЗ, які буде розкрито у наступних наукових працях.

Загальне законодавство правовий статус НЗ визначає у дещо зверхньо. Так, правовий статус ВНЗ у статті 23 Закону України «Про вищу освіту» визначає наявність статусу юридичної особи, відокремленого майна, прав та обов'язків, можливість виступати засновником інших суб'єктів господарювання, створювати навчальні та навчально-науково-виробничі комплекси; а також встановлено, що у ВНЗ державної і комунальної форм власності кількість студентів, прийнятих на перший курс на навчання за державним замовленням, повинна становити не менше ніж 51 % від загальної кількості студентів, прийнятих на навчання на перший курс [4].

Провівши дослідження суб'єктів права Т. Мацелик доходить висновків про те, що поняття суб'єкта є багатограним, досліджується фахівцями з філософії, соціології, права та інших наук; по-друге, суб'єктом права може бути тільки соціальний суб'єкт; по-третє, суб'єкт права є невід'ємним учасником соціальних процесів, наділеним розумною волею, суб'єктивні права якого закріплюються нормами об'єктивного права [197]. Саме поняття «суб'єкт» вказує на активну сутність, яка має значну

кількість ознак та господарську компетенцію. Однією із ознак може бути наявність статусу юридичної особи (хоча суб'єкт господарювання без статусу юридичної особи також може надавати послуги у сфері освіти (наприклад, громадянин - СПД, який надає послуги з репетиторства)). Вважаємо помилковим застосування терміну «юридична особа» на позначення суб'єкта у сфері освіти. Краще застосування терміну «педагогічна система» чи «об'єкт», як це робить А.К. Орешкіна¹, ніж «юридична особа».

У наш час у російській та вітчизняній цивілістичній доктрині сформувалася загальновизнана юридична конструкція юридичної особи, яку назвати довершеною і повністю адекватною сучасній ринковій реальності неможна, оскільки основні функції, які виконує інститут юридичної особи, реалізуються далеко не повністю [199, с. 91]. Інакше і бути не може, оскільки вірне використання цього інституту лише на позначення однієї з кількох характеристик суб'єкта господарювання - НЗ.

Взагалі, НЗ та інші суб'єкти господарювання, що надають послуги у сфері освіти, на відміну від більшості суб'єктів цивільного права переслідують значну кількість публічних інтересів.

Слід погодитися із російським професором у тому, що державні та муніципальні освітні установи, будучи суб'єктами освітніх відносин, діють переважно як суб'єкти публічного, а не приватного права. Названі установи, як і інші колективні організації, виступають суб'єктами різних відносин, у т.ч. набувають статус юридичної особи для здійснення різних угод і ведення підприємницької діяльності. Але визнання освітньої установи юридичною особою зовсім не означає, що вона виступає такою і в сфері своєї основної діяльності – освіти, організації та управління освітнім процесом. Тут діє правова конструкція, притаманна для будь-якого органа державної влади, який постає

---

¹ Під педагогічною системою можна розуміти такий складний об'єкт, як освітня установа того чи іншого типу, через те, що вона складається із багатьох пов'язаних між собою елементів, які упорядковані відносинами і характеризуються наявністю адміністративної, педагогічної, виробничої, господарської та інших компонент [198, с. 39].

юридичною особою, проте ця обставина ніяк не відбивається на його суті як суб'єкта адміністративних, владних відносин [19, с. 71-72].

У відносинах з надання (отримання) послуг у сфері освіти беруть участь суб'єкти господарського права та суб'єкти господарювання.

Найчастіше учасниками правовідносин в освітній сфері є НЗ та споживач його послуг – вихованець, учень або студент. На перший погляд здається, що відносини між учасниками побудовано на засадах рівності; відносини спрямовані на досягнення приватних інтересів: комерційного НЗ – отримати плату за навчання, а споживача – отримати знання та/або диплом чи інший документ, що підтверджує проходження навчання. І здається, що такі правовідносини мають регулюватися у межах цивільного права цивільним законодавством. Але це лише на перший погляд...

А якщо НЗ є некомерційною організацією, то який приватний інтерес він задовольнить, якщо надасть освітні послуги безкоштовно? Тут уже НЗ буде реалізовувати інтереси суспільства та держави – публічні інтереси. А якщо НЗ є СПД, то крім приватної мети отримання прибутку, він має публічну мету – підготовку фахівців для економіки та соціальної сфери країни, сплату податків, за рахунок яких будуть утримуватися органи державної влади та соціальна сфера, забезпечення населення держави та іноземців у послугах, які надаються цим НЗ та ін.

З іншого боку, споживач освітніх послуг отримує освітні послуги та відповідний документ, що їх підтверджує, майже у 100% випадків з метою продати свої знання, вміння та навички державі, іншим громадянам цієї або інших держав. А це також говорить про переважну наявність публічних інтересів у наданні освітніх послуг. Навіть якщо припустити можливість ведення таким споживачем натурального господарства, – все одно він завдяки отриманим знанням та вмінням самотужки може прогодувати себе і членів своєї родини, має певний вид діяльності, який не залишає йому часу на скоєння злочинів та правопорушень, ведення антисоціального способу життя. А це підтверджує наявність публічних інтересів у наданні освітніх послуг. Проте у сучасному

світі така ситуація є теоретичною, і навіть обмін своєю продукцією чи послугами з іншими громадянами, іноземцями чи особами без громадянства підтверджує наявність публічних інтересів. А тим більше при наданні освітніх послуг.

Учасниками правовідносин з надання послуг у сфері освіти можуть бути – 1) суб'єкт господарювання, який надає послуги; 2) суб'єкт господарського права, який їх отримує; 3) суб'єкт господарського права, який їх оплачує або замовляє.

Для характеристики цих учасників слід розглянути більш важливе питання: про співвідношення понять «суб'єкт господарського права», «суб'єкт господарювання», «суб'єкт підприємницької діяльності», «некомерційний суб'єкт господарювання». У ГК України прописано однозначно, проте вченими і практиками коментується по-різному.

Виходячи з логічно побудованого ГК України можна визначити співвідношення цих понять (при цьому слід згадати, що проект Господарського кодексу СРСР було розроблено ще наприкінці 1960-х років. Планувалося, що він буде діяти у межах всієї країни, а цивільні кодекси – у межах республік. На той час як і зараз цивільне законодавство мало більш виражений національний характер. Тому не дивлячись на тотальну уніфікацію в СРСР цивільні кодекси мали окремі республіки. Господарське законодавство мало наднаціональний характер, а тому поширювало свою дію на територію усього СРСР. Аналогічним є законодавство США, де на рівні окремих штатів існує цивільне законодавство, а Єдиний комерційний кодекс діє на рівні усієї країни. Після відхилення чиновництвом та цивілістами спроба ухвалення Господарського кодексу СРСР знайшла продовження наприкінці 1980-х років. А проект ГК України готувався та удосконалювався з початку 1990-х років до моменту його ухвалення. А тому абсолютна більшість норм ГК України є ретельно вивіреною та узгодженою між собою та з іншими актами господарського законодавства).

Поняття «суб'єкт господарського права» є найбільш широким. Суб'єкти господарського права у статті 2 ГК України названо учасниками відносин у сфері господарювання. До їх складу крім

1) суб'єктів господарювання віднесено також 2) споживачів; 3) органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією; а також 4) громадян, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності [1].

НЗ є суб'єктами господарювання. Тому вони відповідно до частини 1 статті 55 ГК України здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством [1]. Вони як суб'єкти господарювання можуть бути СПД – НЗ, утвореними з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Також НЗ можуть бути некомерційними суб'єктами господарювання: можуть належати до державного або комунального секторів економіки у галузях (видах діяльності), в яких відповідно до статті 12 ГК України забороняється підприємництво, на основі рішення відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування [1].

Стосовно правового статусу студентів, учнів або вихованців – споживачів послуг НЗ існують суперечливі думки. З одного боку, слід звернути увагу на міркування Г.Л. Знаменського, який вказує, що ГК України не дає визначення поняття «споживачі». Тому слід скористатися тим визначенням, яке міститься в іншому акті господарського законодавства, а саме у Законі України «Про природні монополії» від 20 квітня 2000 року. Стаття 1 цього Закону визначає споживача товарів як фізичну або юридичну особу, що придбаває товар [200]. Виходячи з цього, на думку Г.Л. Знаменського, стає зрозумілим, що ГК України, назвавши споживачів учасниками відносин у сфері господарювання, має на увазі юридичних осіб – організації, які споживають результати господарської діяльності, незалежно від того, чи є вони господарюючими або негосподарюючими суб'єктами (споживачі

енергії, природного газу тощо)¹. Відповідно до цього не є учасниками відносин у сфері господарювання споживачі – фізичні особи, права яких визначені окремим законодавством (див., наприклад, Закон України «Про захист прав споживачів», у редакції Закону від 15 грудня 1993 року). Однак останнє положення має єдиний виняток. Якщо права споживачів - фізичних осіб порушуються в результаті зловживання монопольним становищем або недобросовісної конкуренції, то факти цих порушень можуть стати підставою для притягнення суб'єктів господарювання (виробників, виконавців або продавців) до відповідальності в рамках господарських відносин, якими є й антимонопольно-конкурентні відносини (глава 3 ГК України) [201; 202, с. 7]. Також не зрозуміло чому вченим робиться посилання на Закон «Про природні монополії» як такий, що заслуговує на увагу, а Закон «Про захист прав споживачів» віднесено до окремого законодавства, яке визначає права фізичних осіб.

На відміну від цієї існує протилежна думка. Наприклад, у коментарі ГК України група авторів на чолі з Н.О. Саніахметовою вказують, що важливими учасниками господарських відносин є споживачі, яким адресовані товари (роботи, послуги), що виробляються (реалізуються, виконуються, надаються) при здійсненні господарської діяльності. Споживачі визначені у Законі України «Про захист прав споживачів» в редакції від 15 грудня 1993 року як громадяни, що придбавають, замовляють, використовують або мають намір придбати або замовити товари (роботи, послуги) для власних побутових потреб [201; 203, с. 7].

В.С. Щербина вказує, з одного боку, що ЦК України вживає термін «споживач» лише до публічних договорів: у загальній щодо публічного договору статті 633 ЦК України, а також до договору роздрібної купівлі-продажу (стаття 698), договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу (стаття 714) та договору побутового підряду (стаття 865), сторонам яких (покупцеві, замовнику, абоненту) надається захист [18;

---

¹ у даному випадку не зрозуміло, чому саме споживачі зі статусом юридичної особи, коли у названій нормі Закону України «Про природні монополії» вказано і фізичних осіб.

196, с. 21]. З іншого боку, вчений посиляється на зміст статей 128, 178, 180, 277, 407 ГК України, на основі яких можна говорити про споживача у широкому розумінні – як про учасника господарських відносин, так і про фізичну особу - споживача [1]. Аналогічний висновок впливає і з аналізу інших актів господарського законодавства. Так, Закон України «Про видавничу справу» від 5 червня 1997 року відносить до споживачів видавничої продукції приватних осіб, підприємства, установи та організації [204]. У Законі України «Про житлово-комунальні послуги» від 27 червня 2004 року споживачем житлово-комунальних послуг визнається фізична чи юридична особа, яка отримує або має намір отримати житлово-комунальну послугу [205]. Так, саме споживачем теплової енергії Закон України «Про теплопостачання» визнає фізичну або юридичну особу, яка використовує теплову енергію на підставі договору [206; 196, с. 21-22].

З урахуванням викладених вище аргументів провідних вітчизняних вчених дозволимо собі висловити наступне. У нашому випадку (тобто під час надання суб'єктами господарювання освітніх послуг та інших послуг у сфері освіти) суб'єкти цивільного права – вихованці, учні, студенти тощо будуть споживачами послуг суб'єктів господарювання – НЗ. Як було показано вище, правовідносини між ними будуть спрямовуватися на досягнення і публічних, і приватних інтересів. У цьому випадку наука господарського права буде вивчати правовідносини між громадянами - споживачами послуг суб'єктів господарювання - НЗ, а тому споживачі будуть учасниками відносин у сфері господарювання – суб'єктами господарського права.

У випадку, коли замовником послуг є інша особа або організація, ніж особа, що їх отримує, замовник буде опосередкованим споживачем або інвестором - суб'єктом господарювання - контрагентом НЗ.

Крім цих учасників у правовідносинах у сфері надання освітніх послуг можуть брати участь інші суб'єкти господарського права: органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, які здійснюють управління та контроль за діяльністю НЗ; громадяни та

організації, що є засновниками НЗ або здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності (наприклад, акціонери, власники часток у ТОВ).

Отже, учасники відносин у сфері надання освітніх послуг є суб'єктами господарського права. Серед них власне НЗ є підприємницькими або некомерційними суб'єктами господарювання. А тому ґрунтовні дослідження їх правового статусу повинні здійснюватися у межах господарського права, оскільки основним суб'єктом цивільного права є громадянин (мовою цивілістів – фізична особа), основним суб'єктом адміністративного права є держава в особі її органів, а підприємство, установа, організація або суб'єкт господарювання є центральним суб'єктом господарського права. І саме в межах цієї науки будуть максимально захищені інтереси НЗ.

За таким критерієм, як ступінь участі суб'єктів у освітніх правовідносинах їх можна поділити на 2 групи: суб'єкти основного та додаткового складу. Суб'єктами основного складу, слід вважати особу, яка навчається, та НЗ, оскільки вони відіграють провідну роль в освітніх правовідносинах і забезпечують їх існування. До суб'єктів додаткового складу пропонуємо віднести тих учасників, які беруть участь лише в окремих видах освітніх правовідносин. Ними слід вважати батьків або осіб, які їх замінюють, представників підприємств, установ, організацій, які беруть участь у навчально-виховному процесі, фізичну особу, яка на основі ліцензії надає послуги у сфері дошкільної освіти [13, с. 53].

Тобто до суб'єктів додаткового складу вчений пропонує віднести батьків або осіб, які їх замінюють, оскільки вони у випадках, визначених законодавством, діють від імені особи, яка навчається. Участь батьків або осіб, які їх замінюють, простежується у дошкільноосвітніх, загальноосвітніх, позашкільноосвітніх правовідносинах. Крім того, до цієї групи належать представники підприємств, установ, організацій, які беруть участь у навчально-виховному процесі [13, с. 49]. Слід погодитися, що суб'єктом основного складу є НЗ. А компетенцію усіх інших учасників відносин у сфері освіти розглянемо в інших підрозділах.

В умовах трансформації українського суспільства основним об'єктом державного регулювання вищої освіти стає ринок освітніх послуг та суб'єкти освітнього маркетингу, що діють на ньому: виробники освітніх послуг, їхні споживачі (суб'єкти господарювання і громадяни); посередницькі структури як державного, так і приватного, характеру (служби зайнятості, біржі праці, органи реєстрації, ліцензування й акредитації освітніх установ та ін.), а також рекламні та інформаційні установи, що сприяють просуванню освітніх послуг до споживача [207, с. 275].

Отже, необхідно провести класифікацію виробників освітніх послуг та інших суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти, а також надати характеристику елементам їх правового статусу.

Узагальнююче поняття «НЗ» або «освітній заклад» у законодавстві відсутнє. Однак є більш спеціальні поняття. Якщо у нормах Закону України «Про освіту» перераховуються лише різні види НЗ, то у згадуваній статті 1 Закону України «Про вищу освіту» надано визначення ВНЗ зі звуженням його поняття за формою власності:

ВНЗ – освітній, освітньо-науковий заклад, який заснований і діє відповідно до законодавства про освіту, реалізує відповідно до наданої ліцензії освітньо-професійні програми вищої освіти за певними освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечує навчання, виховання та професійну підготовку осіб відповідно до їх покликання, інтересів, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти, а також здійснює наукову та науково-технічну діяльність;

ВНЗ державної форми власності – ВНЗ, заснований державою, що фінансується з державного бюджету і підпорядковується відповідному центральному органу виконавчої влади;

ВНЗ, що перебуває у власності автономної республіки Крим (далі – АРК), – ВНЗ, заснований органами влади АРК, що фінансується з бюджету АРК і підпорядкований органам влади АРК;

ВНЗ комунальної форми власності – ВНЗ, заснований місцевими органами влади, що фінансується з місцевого бюджету і підпорядкований місцевим органам влади;

ВНЗ приватної форми власності – ВНЗ, заснований на приватній власності і підпорядкований власнику (власникам) [4].

У статті 25 Закону «Про вищу освіту» надано визначення типів ВНЗ – університета, академії, інститута, консерваторії (музичної академії), коледжа, технікума (училища); а статтю 26 повністю присвячено Національному ВНЗ [4].

У Законі України «Про освіту» визначено різні види НЗ.

У статті 34 «Дошкільні НЗ» названо ясла, ясла-садки, дошкільні дитячі садки, ясла-садки компенсуючого типу, будинки дитини, дитячі будинки інтернатного типу, ясла-садки сімейного типу, ясла-садки комбінованого типу, центри розвитку дитини. У статті 36 «Середні НЗ» основним видом середніх НЗ названо середню загальноосвітню школу трьох ступенів, а також дозволено для задоволення освітніх потреб населення за рішенням місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування створювати навчально-виховні комплекси «дошкільний НЗ - загальноосвітній НЗ», «загальноосвітній НЗ - дошкільний НЗ» або об'єднання з іншими НЗ, а також загальноосвітні НЗ та групи продовженого дня. Для розвитку здібностей, обдарувань і талантів дітей пунктом 6 дозволено створювати спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми, а також різні типи навчально-виховних комплексів, об'єднань.

Статтею 37 «НЗ для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації» передбачено створення загальноосвітніх шкіл-інтернатів. До позашкільних НЗ відповідною статтею 39 віднесено палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, початкові спеціалізовані мистецькі НЗ, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади.

До професійно-технічних НЗ статтею 41 віднесено ПТУ відповідного профілю, ПТУ соціальної реабілітації, вище професійне училище, професійний ліцей, професійний ліцей відповідного профілю, професійно-художнє училище, художнє

ПТУ, вище художнє ПТУ, училище-агрофірма, вище училище-агрофірма, училище-завод, центр професійно-технічної освіти (далі – ПТО), центр професійної освіти, навчально-виробничий центр, центр підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, навчально-курсний комбінат, навчальний центр, інші типи НЗ.

Статтею 43 Закону «Про освіту» до ВНЗ віднесено технікум (училище), коледж, інститут, консерваторію, академію, університет та інші [14]. Систему вищої освіти згідно зі статтею 16 Закону України «Про вищу освіту» складають:

- ВНЗ всіх форм власності;
- інші суб'єкти господарювання, що надають освітні послуги у галузі вищої освіти;
- органи, які здійснюють управління у галузі вищої освіти.

Окрему увагу законодавцем присвячено післядипломній освіті, до закладів якої статтею 48 віднесено академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсні комбінати; підрозділи ВНЗ (філіали, факультети, відділення та інші); професійно-технічні НЗ; науково-методичні центри ПТО; відповідні підрозділи в організаціях та на підприємствах [4].

Для самоосвіти громадян статтею 49 передбачено можливість створювати державними органами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, громадянами відкриті та народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, теле-, радіонавчальні програми тощо [4].

За суб'єктами утворення НЗ можна поділити на ті, що утворюються: а) органами державної виконавчої влади; б) органами місцевого самоврядування; в) суб'єктами господарювання незалежно від форм власності; г) громадянами України [13, с. 53].

Класифікаційним критерієм поділу договорів з надання послуг на види слід обрати, на думку Г.А. Осетинської, критерій поділу залежно від «суб'єктного складу». За цим критерієм зобов'язання з надання послуг можна поділити на зобов'язання з надання побутових послуг (якщо суб'єктами правовідносин є споживачі) і зобов'язання з надання послуг у сфері підприємницької діяльності [208, с. 255]. Відповідно і суб'єктів господарювання можна

поділити на тих, що надають послуги громадянам; суб'єктам господарювання; і громадянам, і суб'єктам господарювання. За цим класифікаційним критерієм суб'єкти господарювання у сфері освіти можуть надавати послуги громадянам і суб'єктам господарювання. Проте громадянам ці послуги надаються безпосередньо, а суб'єкти господарювання вимагають безпосереднього надання послуг певним громадянам (своїм працівникам або іншим особам).

У середині самих НЗ можна провести класифікацію за формою власності та організаційно-правовою формою. За формою власності усі НЗ можуть бути державної форми власності, власності АРК, комунальної форми власності, приватної форми власності, а також НЗ, що діють на основі різних форм власності (змішані).

У цьому підрозділі роботи більше уваги слід приділити НЗ приватної форми власності.

За роки незалежності в Україні сформувалася й набула розвитку приватна система вищої освіти. Станом на 2004 рік діяло 180 ліцензованих ВНЗ приватної форми власності, з них 12 – університетів, 3 – академії, 110 – інститутів, 55 – коледжів, технікумів, училищ, де навчалася понад 210 тис. студентів, або 14 % від загальної кількості [209, с. 64-65; 210, с. 64-65]. Зараз ще більша кількість НЗ працює на основі приватної та колективної форм власності.

На сьогодні ВНЗ України незалежно від форми власності мають некомерційний характер. У зв'язку з цим виникають питання відносно інтересів і доходів приватного ВНЗ.

Статтею 86 ЦК України визначено, що непідприємницькі товариства (споживчі кооперативи, об'єднання громадян тощо) та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню [18]. Отже, основна мета діяльності приватного ВНЗ і його основні завдання (у т.ч. як вони сформульовані у статті 22 Закону України «Про вищу освіту») усе ж повинні бути включені у структуру його господарсько-правового

статусу [211, с. 62]. Із другою частиною цього висновку слід погодитися. А наведене положення статті 86 ЦК України, як і аналогічні норми спеціального законодавства потребують подальшого аналізу та коригування.

Вчені - адміністративісти зазначають, що адміністративно-правовий статус НЗ складається з трьох блоків: 1) цільового, який визначає норми про цілі, завдання і функції та принципи діяльності; 2) організаційно-структурного, який складається з правових приписів, що регламентують порядок утворення, реорганізацію, ліквідацію органа або суб'єкта, його структуру, лінійну і функціональну підпорядкованість; 3) компетенційного як сукупності владних повноважень і підвідомчості [212, с. 85]. Схожі елементи (блоки) є й у господарсько-правовому статусі суб'єктів господарювання у сфері освіти. Проте їх перелік не визначається законодавчо, а тому не є виключним. Можна навести наступні елементи правового статусу ВНЗ Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України), які визначив С.І. Мандрик:

1. Зовнішня відокремленість: ВНЗ МВС мають статус юридичної особи, власну назву, статут, прапор, символіку, відокремлене майно, рахунки в банках, печатки із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням, від свого імені набувають майнових та особистих немайнових прав, мають обов'язки, є позивачами та відповідачами у суді [213, с. 200];

2. Основне призначення – надання освітніх послуг, які, з огляду на те, що ВНЗ МВС України є державними НЗ, отримали назву державних послуг і які спрямовані на забезпечення реалізації громадянами прав, свобод і законних інтересів у сфері вищої освіти. Ці послуги можуть мати як платний, так і безоплатний характер [213, с. 200];

3. Специфічна організаційно-штатна структура. Наприклад, структурними підрозділами ВНЗ МВС III та IV рівнів акредитації є інститути, факультети, кафедри, філії, бібліотеки, курси, підрозділи забезпечення навчального процесу тощо, які між собою можуть перебувати як у вертикальних, так і горизонтальних управлінських підрозділах [213, с. 201];

4. Наявність відомчого (у МВС) та міжвідомчого (у МОНмолодьспорт України) підпорядкування, оскільки обов'язковим для ВНЗ МВС є погодження з МОНмолодьспорт України: Статуту ВНЗ МВС, правил відбору та прийому, державного замовлення, порядку організації навчального процесу, форм навчання та видів контролю за дотриманням вимог стандартів вищої освіти тощо [213, с. 201];

5. Особливий правовий статус постійного складу (науково-педагогічні та наукові працівники; керівники підрозділів курсантів (слухачів, студентів); інженерно-технічний, навчально-допоміжний, адміністративно-господарський та командний склад) та перемінного складу ВНЗ МВС (докторанти, ад'юнкти, аспіранти, слухачі, курсанти, студенти), переважна більшість яких має спеціальні звання рядового чи начальницького складу ОВС [213, с. 201-202];

6. Для ВНЗ МВС України як суб'єктів адміністративного права більш характерні внутрішньо-організаційні адміністративні відносини, які складаються з різних питань їх діяльності: кадрових, економічних, організаційних тощо [213, с. 202];

7. Адміністративно-правові норми, що регулюють діяльність ВНЗ МВС України, можна об'єднати у кілька груп, які визначають: а) засади державного управління у галузі вищої освіти та регламентують відповідні права і свободи громадян; б) стандарти вищої освіти; в) правовий статус ВНЗ МВС України, порядок створення, реорганізації та ліквідації, ліцензування їх освітньої діяльності, акредитацію; г) встановлення порядку проходження служби; г) форми та методи управлінської діяльності; д) способи і порядок забезпечення законності та дисципліни в діяльності ВНЗ МВС України; е) адміністративно-правові засади організації їх діяльності [213, с. 202-203];

8. Управління ВНЗ здійснюють як загальні, так і спеціальні суб'єкти. Особливість загальних суб'єктів управління полягає в тому, що вони (ВР України, Президент України, КМУ, центральні та місцеві органи виконавчої влади в межах повноважень, визначених законом; органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, громадяни України та

громадські організації); органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, громадяни України та громадські організації. Спеціалізованими суб'єктами управління ВНЗ МВС України є такі, як: МОНмолодьспорт України, МВС України, ректор (начальник), проректори (заступники начальника); вчені ради; наглядові ради; робочі та дорадчі органи; органи громадського самоврядування; органи курсантського (слухацького, студентського) самоврядування [213, с. 203];

9. Діяльність ВНЗ МВС України провадиться за напрямками: навчально-методична робота; наукова робота; виховання; матеріально-фінансове та господарське забезпечення, які скеровують відповідні проректори (заступники ректора, начальника) ВНЗ згідно з їх посадовими інструкціями [213, с. 203];

10. Фінансування ВНЗ МВС України здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, призначених для фінансування МВС, та інших джерел фінансування, не заборонених законодавством [213, с. 203].

Із наведеними характеристиками можна погодитися. На відміну від загальних характеристик правового статусу НЗ у сфері МВС останні мають значні відмінності.

Є.В. Булатов та І.М. Острівний вважають, що визначальну роль для функціонування усіх ВНЗ має програмний елемент правового статусу, що включає ціль і завдання НЗ. Проте далі вчені вказують, що ВНЗ з точки зору свого основного призначення є негосподарськими організаціями, а отже, їх основні цілі полягають за межами безпосередньо господарсько-правового регулювання; господарська діяльність має для ВНЗ (у т.ч. і приватних) додатковий, допоміжний характер, і, відповідно, вірним буде утвердження про те, що у сфері господарювання вони вирішують єдине завдання, яке полягає у матеріально-фінансовому забезпеченні головної своєї місії – реалізації освітньо-професійних програм вищої освіти [211, с. 62].

Слід не погодитися із таким твердженням авторів. Виходить, що будь-яка негосподарська організація або некомерційний суб'єкт господарювання має цілі і завдання, що є за межами господарсько-правового регулювання. Крім того слід подивитися визначення

поняття «господарська діяльність» у статті 3 ГК України: діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [1]. При цьому господарська діяльність може здійснюватись і без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність) [1]. Крім того, необхідність отримання для НЗ будь-якої форми власності ліцензії свідчить про здійснення ним господарської діяльності, оскільки Закон має назву «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», а стаття 9 Закону має назву «Види господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню». Серед цих видів пунктом 7 частини першої визначено діяльність у сфері освіти [214]. Виходячи з цього можна не погодитися навіть із тим, що господарська діяльність має для ВНЗ додатковий характер. А з тим, що їх основні цілі полягають за межами безпосередньо господарсько-правового регулювання погодитися не можна категорично.

Ще одним критерієм визначення видів класифікації суб'єктів, що надають послуги у сфері освіти, є територіальний критерій. Завдяки йому можна виділити НЗ, спрямовані на підготовку фахівців для окремого міста з визначеного кола спеціальностей; НЗ, спрямовані на підготовку фахівців для окремого регіону зі спеціальностей, необхідних у цьому регіоні; загальнодержавні НЗ, спрямовані на підготовку спеціалістів для потреб великої кількості регіонів держави з великим набором спеціальностей.

Питання створення НЗ перших двох груп, а також НЗ довузівської освіти на сьогодні є актуальним і таким, що вимагає окремого аналізу. Крім цього важливого значення набуває утворення училищ та припинення ліквідації технікумів, утворення рівних їм інших НЗ.

Сучасна система організаційно-структурних формувань, які здійснюють регулювання у сфері позашкільної освіти, має дуже розгалужену та не надто нову систему управління, яка потребує: структуризації публічних органів управління у сфері позашкільної освіти; систематизації компетенції публічних органів управління у сфері позашкільної освіти; організації психологічних служб для

дітей та молоді, консультативні пункти з питань професійного консультування молоді та професійної орієнтації вихованців, учнів та слухачів; організації у сільській місцевості мережі культурно-просвітніх закладів позашкільної освіти (клубів, станцій, бібліотек тощо); забезпечення належного контролю за дотриманням вимог щодо змісту, рівня і обсягу позашкільної освіти, атестацією позашкільних НЗ, що є комунальною власністю; посилення взаємодії органів всіх рівнів з громадськими організаціями; здійснення належного кадрового та матеріального забезпечення сільських, малокомплектних і гірських позашкільних НЗ [216, с. 263].

Позашкільною освітою є процес навчання, виховання, розвитку і соціалізації суб'єктів навчально-виховного процесу в позашкільних НЗ у час, вільний від навчання в загальноосвітніх та інших НЗ. До суб'єктів, що надають послуги у сфері позашкільної освіти, належать гуртки, секції, клуби, культурно-освітні, спортивно-оздоровчі, науково-пошукові об'єднання на базі загальноосвітніх НЗ [217, с. 147]. Тобто названі суб'єкти надають послуги у сфері освіти. Вони є внутрішньоструктурними підрозділами НЗ. Тобто вони володіють певним обсягом господарської компетенції і згідно з теорією господарського права є суб'єктами господарювання. На жаль, через відсутність у них статусу юридичної особи намаганнями цивілістів відокремлені підрозділи були виключені із переліку суб'єктів господарювання, визначеному у статті 55 ГК України.

Питанням ПТО було приділено увагу іще у 20-ті роки ХХ століття. Так, у другій і третій книгах КЗПНО головна увага була зосереджена на проблемі соціального виховання дітей і розвитку професійно-технічної та спеціально-наукової освіти. Система соціального виховання молоді об'єднувала всі заклади, які мали такі організаційні форми: дошкільні заклади (дитячі садки, будинки різних типів, дитячі колонії, містечка, майданчики), школи або школи-інкубатори; інституції, пов'язані з охороною дитинства (приймальні пункти, колектори-розподільники, комісії у справах неповнолітніх); дитяча інспекція (брати та сестри соціальної допомоги, патронат); заклади для неповнолітніх правопорушників і

розумово відсталих дітей (зокрема кабінети педології). Форму соціального виховання – дитячий будинок – згодом визнали перебільшенням [107, с. 26]. Така організація закладів навчального та виховного типу дошкільної та ПТО була ефективною у 1920-1940-х роках. Завдяки відповідному законодавству та практиці його застосування колишньому СРСР вдалося запобігти кількох різних криз.

Завершальна книга КЗПНО присвячена політичній освіті та вихованню дорослих під орудою Головного політико-освітнього комітету. Він організував мережу відповідних закладів у вигляді клубів (зокрема клубів пролеткульту, дискусійних клубів при організаціях КП(б)У, клубів національних меншин), селянських будинків, хат-читалень, екскурсійно-виставково-музейної мережі, бібліотек (у т.ч. для національних меншин), шкіл ліквідації неписьменності, агітаційних пунктів, радянсько-партійних шкіл тощо [107, с. 26]. Така схема має дещо спільне із сучасною дистанційною або післядипломною освітою. Різницю складає в основному наявність в останніх випадках сучасних технологій та систем.

Зараз у сфері освіти склалася ситуація, пов'язана зі зменшенням НЗ I-II рівнів акредитації на користь надмірного утворення ВНЗ III-IV рівнів акредитації. Другою особливістю освітньої галузі як на рівні держави, так і на рівні регіонів є перекис у бік підготовки фахівців гуманітарної спрямованості за рахунок підготовки недостатньої кількості фахівців з технічних спеціальностей. Така ситуація потребує змін, оскільки економісти, юристи, біологи, філологи, філософи та ін., говорячи мовою економічної теорії, не виготовляють додаткового продукту, а лише беруть участь у його перерозподілі.

Російський економіст вказує, що основні показники довузівської професійної освіти початкового та середнього ступеня змінилися у порівнянні із радянським періодом. Особливо це стосується початкової довузівської професійної освіти. Так, у РФ з початку 1990-х років кількість установ початкової професійної освіти скоротилася більш ніж на 30 % при зменшенні учнів на 23 %, а випуск кваліфікованих робітничих кадрів у 2006 році по

відношенню до 1993 року склав 73,9 %. У загальній структурі зайнятих у РФ частка осіб, що мають довузівську професійну освіту, – трохи більше 43 % [215, с. 36-37].

У науковій літературі слушно піднімаються питання з приводу марнотратства при підготовці фахівців з вищою освітою, які не потрібні державній сфері. Витрачаються державні кошти на підготовку кадрів, від праці яких надалі відмовляться. В Україні на безкоштовній державній основі продовжують готуватися бухгалтери, менеджери, юристи, які не знайдуть собі місця роботи за фахом [181, с. 68].

Стосовно підготовки юристів В.В. Комаров вказує, що приблизний розподіл загального ліцензійного обсягу з напрямку «право» за регіонами становить: північний – 39%, східний – 27%, південний – 14%, західний – 11%, центральний – 9%. Лише у м. Київ існує приблизно 50 НЗ, що здійснюють підготовку юристів [218, с. 11].

Наведені абсолютні та відносні кількісні дані вказують на необхідність скорочення кількості гуманітаріїв (у першу чергу економістів та юристів) на користь підготовки фахівців з технічних спеціальностей, а також на необхідність скорочення кількості місць у ВНЗ або самих ВНЗ III-IV рівнів акредитації на користь підготовки осіб із ПТО.

Вирішення цієї проблеми повинно здійснюватися комплексно – на державному і регіональному рівні одночасно. Видається, що регіони повинні формувати свої потреби і передавати свої замовлення на державний рівень для визначення акредитованого і ліцензованого обсягу.

На державному рівні МОНамолодьспорт України має видавати ліцензії лише найкращим ВНЗ, а також спільно з іншими державними і регіональними органами проводити політику на користь підвищення рівня технічної освіти (причому не тільки вищої). Можливе проведення соціальної реклами типу «гарний токарь або слюсар без вищої освіти заробляє набагато більше, ніж посередній юрист чи економіст із ОКР «магістр». А це є сьогоденною дійсністю.

Така спільна державно-регіональна політика уже у недалекому майбутньому дасть позитивні результати, адже як вказує російський професор В.І. Лісов, уже в реальностях сьогодення існує динаміка іще погано структурованої виробничої сфери наявний дефіцит працівників, спроможних професійно і відповідально виробляти необхідні суспільству матеріальні блага із застосуванням не тільки свого інтелекту, але і своїх умілих рук. Такі професіонали, безперечно будуть ще більш затребувані на майбутньому етапі широкого застосування інноваційних промислових технологій і зростання суспільної потреби у складних техніко-економічних системах [215, с. 55].

В.М. Бесчастний пропонує МОНмолодьспорт України здійснити заходи щодо створення окремої ланки освіти – базової (середньої) професійної зі збереженням ОКР «молодший спеціаліст»; за НЗ цієї ланки освіти зберегти права щодо надання випускникам основної школи паралельно повної загальної середньої освіти та ОКР «молодший спеціаліст», а з деяких професій – робітничої кваліфікації; створити законодавчі акти прямої дії про базову (середню) професійну освіту і законодавчих засад функціонування таких закладів як самостійно, так і в структурі ВНЗ [219, с. 56]. Система «ВНЗ – регіональне представництво» є відкритою науково-освітньою системою, що формує професійно орієнтоване середовище регіонального представництва, за якої більша частина навчальних занять проходить з використанням сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій (згідно з державним освітнім стандартом спеціальності) при обов'язковому збереженні якості підготовки майбутнього спеціаліста [220, с. 13].

НЗ, що готуватимуть професійно-технічних фахівців, у переважній більшості повинні орієнтуватися на регіональний ринок праці. Так було у кращі часи для ПТО, і так повинно бути зараз. Проте переведення їх фінансування з державного на місцевий рівень повинно здійснюватися еволюційним шляхом, поступово або поетапно. В іншому випадку виникає загроза взагалі втратити ПТО. Це ледь не відбулося у РФ.

Там планувалося наблизити професійні училища, ліцеї, технікуми і коледжі до регіональних ринків праці. Однак одразу негативними результатами стали дезінтеграція єдиного російського освітнього простору, а також перенесення фінансування установ початкової професійної освіти та спеціальної професійної освіти на часто дефіцитні регіональні бюджети з відповідними дестабілізуючими роботу НЗ наслідками [215, с. 37].

Проте все одно такий перехід необхідно робити. Можливо слід запровадити механізм змішаного фінансування регіональних закладів ПТО. В.М. Бесчастний пропонує формувати його на основі взаємодії органів місцевого самоврядування, місцевих органів державної влади, різних організаційно-правових структур, а також тристороннього договору підготовки кадрів, який матиме цільове спрямування відповідних коштів на підготовку конкретного студента з виконання певних зобов'язань з боку фінансуючого, фінансованого суб'єктів та суб'єкта, що управляє відповідними коштами, для фінансування видатків на здобуття ПТО. Названий договір повинен передбачати взяття суб'єктом господарювання на себе функції фінансуючої сторони; місцевим органом виконавчої влади – агента, що організує фінансування й гарантує дотримання договірних зобов'язань; третьою стороною (студентом) – зобов'язання відпрацювати після здобуття відповідної спеціальності на заздалегідь обумовлених умовах певний строк на підприємстві, що фінансує його навчання [219, с. 56].

Такий механізм був би майже ідеальним у сучасних українських умовах. При його реалізації держава могла б позбутися значних видатків, регіони могли б за рахунок ефективного децентралізованого управління отримувати доходи від підготовки фахівців із ПТО. При цьому і держава, і регіони могли б отримувати ще більші доходи від додатково виготовленої продукції (виконаних робіт, наданих послуг), сплачених податків, утворених робочих місць регіональними суб'єктами господарювання.

Для стимулювання роботодавців до взаємодії з ПТУ необхідним є законодавче утвердження переліку базових підприємств для НЗ у регіоні (прийняття положення про базові підприємства), вирішення питань про закріплення ПТУ за базовими

підприємствами, розробка для підприємств, що працюють у комплексі із НЗ, системи пільгового оподаткування [183, с. 227].

О.П. Дяків вказує, що на сьогодні практично відсутній законодавчо врегульований зрозумілий та прозорий механізм участі роботодавців у процесі професійного навчання. Чинне законодавство трактує це двобічно. Так, Законом України «Про організації роботодавців» (стаття 22) їм делеговані права щодо «участі у розробленні та реалізації державної політики в галузі професійної освіти, у формуванні кваліфікаційних вимог до випускників НЗ...» [221], але Законом України «Про професійно-технічну освіту» (стаття 29) участь роботодавців у процесі професійної підготовки задекларована, насамперед, у вигляді зобов'язань та відповідальності [140]. У чинному Законі України «Про вищу освіту» взагалі відсутня норма про тих, хто є замовниками випускників [4; 184, с. 110].

Слід внести зміни до чинної законодавчої бази, щоб відносини між роботодавцями і НЗ будувалися на договірній взаємовигідній основі [184, с. 110]. Такі відносини можуть опосередковуватися дво- або багатосторонніми договорами. Причому якщо правова природа договорів про підготовку спеціалістів може бути як суто цивільно-правовою, так і комплексною, то правова природа договорів між замовниками випускників та НЗ буде господарсько-правовою. Також можуть застосовуватися договори про утворення об'єднань підприємств, учасниками яких будуть НЗ та власне підприємства - роботодавці, замовники випускників.

Крім роботодавців учасниками об'єднань підприємств можуть бути й органи місцевого самоврядування. Однією із перспективних форм інтеграції НЗ із «зовнішніми» контрагентами є стратегічні альянси, засновані на договірних відносинах і передбачають взаємовигідне «симетричне» партнерство зацікавлених сторін (до кола яких можуть входити і територіальні адміністрації). Таке партнерство неможливе без ретельного обґрунтування умов і алгоритмів інтеграції, адже його кінцевий ефект повинні відчувати усі суб'єкти, що інтегруються (а не лише «найсильніший») [215, с. 44].

Розвиток системи ПТО, у т.ч. на регіональному рівні, є складовою інноваційного розвитку економіки. Російськими економістами пропонується надшвидкими темпами переводити економіку на інноваційний шлях розвитку. Для цього важливо нарощувати зусилля на таких напрямках, як: а) збільшення обсягів бюджетного та позабюджетного фінансування освітніх установ (у т.ч. з урахуванням світової практики пріоритетного ресурсного забезпечення освіти); б) збільшення частки висококваліфікованих працівників у структурі випускників системи довузівської професійної освіти, у т.ч. на основі покращення якості навчальних програм; в) підвищення престижності і привабливості для населення і бізнесу установ спеціальної професійної освіти, здатних готувати високоякісні і затребувані життям кадри робочих і спеціалістів; г) сприяти зростанню управлінської та педагогічної кваліфікації спеціалістів установ довузівської професійної освіти початкового та середнього ступеня, надання цим організаціям інноваційного та інтегрованого характеру, що відповідає перспективним вимогам ринку праці [215, с. 39].

Слід сказати, що саме з поділом на загальнодержавний та регіональний рівні працюють НЗ в інших країнах. Так, наприклад, у США взагалі відсутня загальнодержавна система освіти. НЗ усіх рівнів, крім військових академій, непідвідомчі федеральному уряду. При цьому державна влада фінансує федеральні освітні програми, у яких беруть участь як державні (штатів), так і приватні НЗ. Міністерство освіти, створене у 1979 році, розробляє програми федеральної допомоги освіті, координує дослідження у цій галузі й надає допомогу в експериментальному провадженні результатів цих досліджень, надаючи субсидії деяким НЗ [222, с. 72]. У США більшість штатів призначають різноманітні стипендії та гранти і надають допомогу студентам зі вступу на навчання до обраних ними НЗ. Насамперед мешканці штату мають багато привілеїв, зокрема фінансових, при вступі до ВНЗ, який розміщується на території цього штату. У Польщі (місто Бидгощ) запроваджена система місцевих грантів на реалізацію інноваційних завдань у школах та інших НЗ. Місцеві освітні гранти затверджуються міською радою, після їх оцінки так званим комітетом експертів.

Кошти спрямовуються на реалізацію проектів у сферах педагогічних інновацій, спеціалізованих семінарів, які виходять за межі програми школи, занять для прийняття дітей до школи тощо [223, с. 139]. За законодавством Іспанії до відання органів місцевого самоуправління – муніципій належить будівництво й утримання державних шкіл, проведення заходів або утримання спортивних і культурних об'єктів, організація дозвілля, туризму. У містах із населенням більш ніж 5 тис. осіб до послуг муніципій додається утримання громадських бібліотек; а в містах із населенням більш ніж 20 тис. осіб – утримання спортивних об'єктів для державних потреб [224, с. 110].

У РФ діяла цільова програма «Розвиток установ початкової і середньої професійної освіти у місті Москві на 2008-2010 роки», головними управлінськими завданнями якої були: 1) вирішення майново-правових питань повернення у власність Москви установ довузівської професійної освіти, побудованих за рахунок бюджетних коштів та пізніше приватизованих; завершення процесу передачі федеральних установ спеціальної професійної освіти у відання московського уряду; 2) удосконалення системи нормативного фінансування на основі більш повного обліку витрат на підготовку кадрів у розрізі конкретних професійних груп; 3) використання інституту міського замовлення за найбільш затребуваними і перспективними для столичного регіону професіями і спеціальностями [215, с. 52].

В Україні господарське та адміністративне законодавство не містить заборони на здійснення господарського керівництва НЗ органами місцевого самоврядування. Територіальна громада села, селища чи міста, обласна рада мають право виступати засновниками НЗ та здійснювати відносно нього організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності. НЗ, засновані на основі комунальної власності регіону чи територіальної громади, отримуватимуть у володіння, користування та розпорядження майно на праві господарського відання (якщо вони будуть комерційними) або на праві оперативного управління (при здійсненні некомерційної господарської діяльності), що є більш вірогідним.

С.М. Домбровська закликає органи управління освітою у межах своєї компетенції приймати конкретні управлінські рішення, що врахують потреби і запити членів громадянського суспільства щодо надання освітніх послуг і будуть враховувати регіональні аспекти, традиції освіти, що історично склалися в області, районі чи місті [225, с. 32].

На конкурентоспроможність послуг впливає регіон розташування НЗ. Ним визначаються зовнішні умови функціонування НЗ – демографічна ситуація, ємкість ринку праці для випускників, рівень добробуту населення, стан економіки регіону та її спеціалізація, вектор потреби населення в освітніх послугах, структура освіти в регіоні, соціальна мобільність населення, наявність зв'язків з іншими регіонами у сфері освіти, наявність інших конкуруючих НЗ [226, с. 118]. Регіон, вдало розташований географічно, у якому проживає велика кількість людей, є велика потреба у фахівцях різного профілю, може залучати на навчання до своїх НЗ на платній основі велику кількість студентів.

При цьому сама калькуляція оплати освітніх послуг може значно різнитися в залежності від того, є їх споживач мешканцем цього регіону, чи ні. Так, наприклад, вартість навчання у державному Каліфорнійському університеті – Бергені для мешканця цього штату становить 7-8 тисяч дол. США за рік, а для жителів інших штатів – на 10-12 тис. доларів більше [222, с. 75]. Найпотужніший серед сінгапурських ВНЗ – Наньянгський технологічний університет (Nanyang Technological University), що у рейтингу 500 найкращих ВНЗ світу за 2008 рік посів 77 місце (з країн СНД у рейтингу було представлено лише Університет імені М. Ломоносова – 183 місце), 11 випускників якого отримали Нобелівську премію, експортує освітні послуги, оскільки серед студентів, що здобувають ОКР «бакалавр», 20 % є громадянами інших країн, а серед студентів, які здобувають ОКР «магістр» або ступінь доктора філософії – таких осіб 60 % [227, с. 6]. Студент з іншої країни, що навчається за власний рахунок, сплачує за навчання утричі більше, ніж громадянин Сінгапуру. У випадку взяття ним зобов'язання пропрацювати у компаніях Сінгапуру три

роки – плата буде вище в 1,5 рази у порівнянні з громадянами Сінгапуру. У середньому річна плата для титульних громадян складає 20 тис. доларів США. Проте 80 % цієї суми сплачує держава. Таким чином здійснюється підтримка інновацій за рахунок створення нових знань, створення умов і забезпечення доступу до глобальних джерел знань та використання цих знань виходячи із місцевих умов, а також внеску освіти у формування людського капіталу шляхом підготовки висококваліфікованої робочої сили – вчених, спеціалістів, керівників, вчителів тощо [227, с. 6].

Приклад освітньої системи Сінгапуру є цікавим з тієї причини, що кількість громадян Республіки Сінгапур приблизно дорівнює кількості мешканців Донецької області. Тому структура НЗ може бути запозичена українськими регіонами. Сінгапурська вища школа представлена чотирма університетами та п'ятьма політехнічними інститутами. За прикладом Японії та США багато інших країн світу сприяють створенню приватних ВНЗ. Один із чотирьох університетів Сінгапура – Сінгапурський університет управління за своїм статутом є приватним НЗ із державним фінансуванням [227, с. 6]. Нам з урахуванням вітчизняних умов складно зрозуміти як це може бути за відсутності корупції, проте держава таким чином інвестує у розвиток наукомісткої економіки. Такі інвестиції мають інноваційний характер і багаторазово перекрыють понесені витрати.

Політехнічні інститути на відміну від університетів готують лише фахівців інженерних спеціальностей лише ОКР «бакалавр», не займаються науково-дослідною роботою і є значно меншими (12-16 тисяч студентів) [227, с. 6]. Аналогічним чином може бути структурована система НЗ Донецької або іншої області України. Кілька класичних надвеликих університетів з мережею шкіл, коледжів, ліцеїв, закладів ПТО, технікумів, інститутів, лабораторій, конструкторських бюро тощо, а також кілька галузевих академій або інститутів будуть забезпечувати якісну підготовку фахівців з гуманітарних та технічних спеціальностей, необхідних для економіки і соціальної сфери регіону - області.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки - шляхи оптимізації системи НЗ в окремому регіоні: по-перше, реформування сфери освіти повинно проводитися одночасно на державному та місцевому рівні; по-друге, об'єктивні тенденції укрупнення суб'єктів господарювання та утворення холдингових компаній на основі злиття та поглинання, що проходять в інших сферах господарювання, повинні мати місце й у сфері освіти. Тому слід позитивно ставитися до ліквідації НЗ, що не відповідають ліцензійним умовам, або до об'єднавчих процесів у сфері регіональної та державної освіти; по-третє, НЗ у першу чергу повинні орієнтуватися на задоволення потреб регіонів, за рахунок державного або регіонального фінансування має проводитися підготовка тільки працівників необхідних спеціальностей у необхідній кількості. Суб'єкти господарювання також повинні брати участь у фінансуванні підготовки високоякісних фахівців потрібних їм спеціальностей; по-четверте, держава і регіони повинні проводити політику, спрямовану на підвищення престижу ПТО; діяльність регіональних НЗ ПТО повинна будуватися у тісному взаємозв'язку з територіальними громадами та підприємствами-замовниками; по-п'яте, якісні освітні послуги повинні експортуватися за додаткову плату до інших регіонів держави та за кордон.

Реалізація хоча б частини із запропонованих шляхів оптимізації системи НЗ на рівні окремих регіонів – областей України сприятиме досягненню приватних інтересів власників майна НЗ, та значної кількості публічних інтересів, що у глобальному сенсі сприятиме підвищенню показника національного доходу. Проте перед остаточним приведенням системи НЗ України у відповідність до європейських стандартів потрібно провести значну кількість комплексних міжгалузевих досліджень.

На сьогоднішній день не дивлячись на галузеву кризу у сфері освіти України функціонує більше 1000 ВНЗ. Крім них функціонує у рази більша кількість НЗ нижчого рівня. Послуги у сфері освіти можуть надавати і приватні особи - репетитори, які мають статус громадян - СПД. У випадку легітимації вони усі незалежно від

форми власності та організаційно-правової форми є суб'єктами господарювання. Проте крім них послуги у сфері освіти можуть надавати інші суб'єкти господарського права.

Господарські організації, які не мають статусу НЗ, проте надають послуги у сфері освіти, можуть створюватися для досягнення сотень власних цілей або цілей окремих їх учасників. Для формування цілеспрямованої державної політики відносно цих суб'єктів необхідно визначити власне види цих суб'єктів та окремі елементи їх правового статусу.

На сьогодні значна кількість суб'єктів господарського права, що надають послуги у сфері освіти та не є НЗ, пов'язана із наданням юридичної освіти або підвищенням правової грамотності населення. Так, у реалізації основних заходів Національної програми правової освіти населення [153] в Україні беруть участь Всеукраїнська добровільна громадська організація – Союз юристів України (почав діяти у 1991 році ще до ухвалення названої програми), який проголосив себе відкритим для всіх юристів України незалежно від їх політичних поглядів, фахової спеціалізації, відомчої незалежності, а також для колишніх юридичних працівників і тих, хто здобуває юридичну спеціальність [75, с. 69-70]; Міжнародна суспільна організація «Міжнародна асоціація господарського права» (утворена у 2007 році), метою діяльності якої є сприяння розвитку науки господарського права в Україні і за кордоном, вивченню і викладанню господарського права. За сприяння американської освітньої організації «Street Law, Inc» (США), навчально-методичного центру «Дебати» Інституту Відкритого суспільства і Міжнародного фонду «Відродження» та завдяки підтримці значної кількості державних служб і громадських організацій України, що працюють з молоддю, було засновано в Україні Програму «Практичне право». Корпорація «Street Law» вже 30 років розробляє і втілює програми практичної правової освіти підлітків та молоді. Серед навчальних матеріалів «Street Law» – підручники для молоді, посібники для вчителів, збірники тестів і контрольних завдань, що перевидаються кожні 4 роки і є найпоширенішими у США. До досвіду «Street Law»

звертаються в багатьох країнах світу, такі програми втілюються у багатьох державах Східної Європи, зокрема й у РФ [228, с. 92].

Діяльність організацій, що підвищують правову грамотність населення, на сьогодні є важливою. Тим більше, що Наказом МОН України «Про зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень осіб, що виявили бажання вступати до ВНЗ України у 2009 році» із переліку предметів, з яких проводиться тестування, навчальної дисципліни «Основи правознавства». З цього приводу В.О. Боняк вказує, що правова освіта – необхідний елемент правової культури, умова правової вихованості особи, фундамент якої закладається саме у школі. Правове навчання в Україні має здійснюватись на всіх рівнях освіти і з використанням різноманітних методів та прийомів. А виключення «Основ правознавства» із переліку навчальних предметів для зовнішнього незалежного оцінювання трансформувало цю навчальну дисципліну у другорядну, призвело до її нівелювання у школі, до відсутності її затребуваності, бажання та стимулу вивчати право, що є кроком назад, у минуле [229, с. 105].

Наведені вище приклади свідчать про наявність в Україні суспільних та громадських організацій, метою яких є підвищення правової грамотності населення (зараз не будемо розкривати правовий статус юридичних клінік, які можна вважати структурними підрозділами ВНЗ і які вимагають окремої уваги до себе в інших підрозділах роботи). Проте, якщо цілі та завдання двох перших наведених у прикладі організацій у більшій або меншій мірі визначені, то громадські організації, засновані на основі коштів та майна іноземних організацій, громадян, суб'єктів господарювання або держав, крім офіційно задекларованої цілі можуть мати й інші потаємні цілі та завдання. Версії щодо цих завдань можуть бути найрізноманітнішими від «відмивання» грошей міжнародних організацій до шпіонажу на користь закордонних спецслужб. Найбільш реальними серед версій виглядає утворення таких організацій з метою «вимивання мізків» за рахунок пропозиції молодим та перспективним учасникам цих організацій назавжди покинути Україну; популяризації правової культури тих країн, за кошти яких ці організації було утворено,

формування у української молоді правосвідомості, притаманної громадянам інших країн. Одразу зробимо обмовку, що ми не стверджуємо про наявність таких потаємних цілей у названій у прикладі Програми «Практичне право». Такої інформації у нас немає. Ми стверджуємо лише те, що діяльність організацій, які працюють в Україні за рахунок грошей із-за кордону і спрямовані на підвищення правової грамотності населення, повинна вітатися, проте перевірятися відповідними державними органами. Україна є незалежною демократичною державою. Тому вітчизняна економіка і соціальна сфера повинна бути відкритою для зовнішніх фінансових та інтелектуальних інвестицій. Вкладення інвестицій у вітчизняну сферу освіти іноземними суб'єктами господарювання, що не є НЗ, повинно безумовно вітатися. А наявність принципу презумпції невинуватися вимагає забороняти діяльність іноземних громадян або суб'єктів господарювання за наявності підтверджень їх антисоціальної або антидержавної діяльності. Проте у сфері освіти та релігії цей принцип діє набагато сильніше, ніж у багатьох розвинених країнах, де діяльність великої кількості міжнародних релігійних та просвітницьких організацій заборонено. До розгляду окремих елементів правового статусу релігійних організацій повернемося нижче.

Другою групою суб'єктів господарського права, що надають послуги у сфері освіти, не будучи НЗ, є організації, спрямовані на національне відродження, розвиток української мови та культури. Такі організації беруть початок іще з козацької доби, коли була потреба у захисті національної мови, культури і релігії від польської експансії. Приклади діяльності організацій сучасного типу необхідно навести.

Так, одним із перших було Наукове товариство імені Т. Шевченка (утворено ще у 1873 році у Львові), яке тривалий час виконувало функції всеукраїнського центру, основним завданням якого, відповідно до потреб політичного етапу національного відродження, стало формування української науки. Вчені-юристи в межах Товариства утворили правничу комісію при історико-

філософській секції¹ [75, с. 69-70]. Громадська організація – Товариство «Знання» України (заснована 16 січня 1948 року), основними напрямками роботи якої є соціально-політичний, економіко-правовий, науково-просвітницький, та напрям міжнародної діяльності; Всеукраїнське товариство «Просвіта» (виникло у Львові ще у 1868 році), метою якого є відродження історичної пам'яті українського народу, формування національної свідомості шляхом організації лекцій, тематичних вечорів, семінарів, науково-практичних конференцій, свят української мови, мистецтва, культури, видання та розповсюдження науково-популярної, науково-методичної, художньої літератури, журналів, газет тощо, організації курсів української мови, історії, культури, правових знань, економічних знань, курсів іноземних мов тощо [230, с. 99-102] (приблизно з 1927 року у Галичині розпочався масовий утиск та переслідування українських національних культурних товариств, які активно опікувалися українським шкільництвом, зокрема, «Просвіти» (фактично ліквідація її осередків, наприклад, на Волині була повною) [114, с. 38]. Утиск прав і свобод українського населення у галузі освіти в Республіці Польща викликав значний супротив українських політичних партій та різноманітних об'єднань профспілкового, економічного, культурно-освітнього, спортивного характеру на західноукраїнських землях. Ці організації, за винятком партій комуністичної орієнтації, виступали за українську за змістом і формою освіти, побудовану на християнських засадах, за досягнення закріплення права на рідну українську освіту. Зокрема, з цією метою Українське педагогічне товариство «Рідна школа» скликало 16 березня 1932 року у Львові загальні збори, домагаючись українських народних шкіл на теренах, «замешканих українською людністю». Ці збори вимагали відміни закону від 31 липня 1924 року, що вводив утравкізацію українських шкіл [114, с. 40]. Українська спільнота Буковини у 1930-х роках організовувала вакаційні курси українознавства для шкільної

---

¹ як бачимо, поділ на групи є умовним, оскільки організації цілєю діяльністю можуть мати як національне відродження, так і підвищення правової та іншої грамотності населення.

молоді. Керівництво курсами перебрало на себе чернівецьке товариство «Українська школа», яке провадило ці курси за допомогою українських учителів-пенсіонерів і переважно української академічної молоді. Так, у 1932 році в Чернівцях відбулося дев'ять вакаційних курсів, а в провінції – 12. Використовуючи ці курси, українці Буковини боролися проти «витравлення усього українського засобами румунської школи» [231; 116, с. 9]. Водночас сталінська політична машина від самого початку набрала обертів у плані уніфікації суспільно-політичного і культурного життя на західноукраїнських землях. Наприкінці 1939 року припинено діяльність товариств «Просвіта» та «Рідна школа», які стояли на захисті національних традицій українського народу і займалися вихованням українських дітей, виступали проти політики колонізації українського населення. Поза законом опинилися й інші українські та польські національно-культурні, спортивні та громадсько-політичні організації, зокрема «Пласт», «Сокіл», «Луг», «Січ», «Каменярі» та інші [232, с. 58-63; 125, с. 8]. У Західній Україні припинили діяльність (визначені «як сіоністські та антирадянські») також сотні різноманітних єврейських організацій економічного, культурно-просвітницького, освітнього, політичного, релігійного характеру, десятки єврейських періодичних видань на ідіш, івриті та польській мовах, які в умовах міжвоєнної Польщі активно діяли в обороні єврейського населення [125, с. 8-9]. Як бачимо з останнього прикладу, на українських землях діяли і діють організації, що надають освітні послуги та інші послуги у сфері освіти і мають за мету поширення мови та культури людей інших національностей, що мешкають в Україні (за національною ознакою це можуть бути російські, грецькі, польські, болгарські, єврейські, німецькі, угорські, румунські та інші організації).

Діяльність суб'єктів цієї групи зараз в цілому потребує схвалення та підтримки з боку держави. У сучасному глобалізованому світі дійсно існують загрози для української мови і культури, духовності і навіть здоров'я народу. Надто важливим на сьогодні є протиставлення освітніх і духовних цінностей народу, сформованих протягом століть, новітній «американсько-

телевізійній стерео-культурі» з різноманітними «талант-шоу», які людину без розважального таланту опускають до рівня «*unter mensch*», зі знищенням різниці у мисленні та поведінці між жінками та чоловіками тощо. Єдине, чого слід остерігатися у діяльності таких організацій, це аргументації переваг однієї нації або культури за рахунок інших. Видається, що в їх діяльності повинен діяти принцип, аналогічний принципу існування порівняльної реклами у сфері господарювання – реклама мови та культури, духовних і педагогічних цінностей повинна проводитися без прямого порівняння з іншими.

Організації третьої групи, які надають послуги у сфері освіти, спрямовані на надання знань, формування якихось професійних вмінь та навичок, особливо таких, що знаходяться за межами якоїсь однієї галузі знань чи спеціальності. Ці організації, як правило, переслідують одну із двох цілей: або отримання прибутку через стягування високої платні за свої послуги; або підготовку фахівців високої якості у достатній кількості на безоплатній основі або за невисоку платню.

Так, з метою реалізації завдань, передбачених Програмою підготовки та залучення молоді до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, створення умов для її професійного зростання у Донецькому обласному центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій організовано навчання студентів-випускників ВНЗ з подальшим зарахуванням їх до кадрового резерву на посади працівників органів місцевого самоврядування. У межах навчальної програми передбачено психологічне дослідження індивідуально-психологічних особливостей студентів і визначення відповідності їх особистісних якостей вимогам професійно-кваліфікаційних характеристик державних службовців. Обстеження проводиться практичними психологами – співробітниками науково-дослідної лабораторії з проблем управління персоналом, що в організаційному аспекті створена як підрозділ названого Центру і діє на підставі Статуту Центру та Положення в межах комплексного наукового проекту

«Державне управління і місцеве самоврядування», який здійснюється Національною академією управління при Президентові України. Роботу зі студентами в Центрі розпочато у 2004 році. За два роки навчання пройшло 190 осіб [233, с. 51]. В Одеській області з 10 березня 2006 року функціонує обласна школа резерву кадрів. Перший набір слухачів – це 114 осіб з кадрового резерву на посади голів райдержадміністрацій, керівників структурних підрозділів. Слухачі школи сьогодні працюють заступниками голів райдержадміністрацій та обіймають інші керівні посади. Лекції в обласній школі резерву кадрів читають не лише викладачі ОРІДУ НАДУ, але й державні службовці вищих рангів, зокрема голова Одеської обласної державної адміністрації, його заступники. Започаткування школи саме такої «спеціалізації» викликано необхідністю вироблення нової кадрової політики, уникнення формальних підходів у роботі з кадрами [234, с. 59].

Крім цих груп суб'єктів господарського права, що надають послуги у сфері освіти, можна виділити релігійні та інші суспільні некомерційні організації, діяльність яких спрямована на надання освітніх послуг одночасно із поширенням тих чи інших релігійних знань і переконань. Утворення таких організацій в якості суб'єктів сфери освіти розпочалося ще у ранньому середньовіччі. У козацьку добу релігійні організації були основними провідниками і захисниками української культури, мови, традицій, суб'єктами, які надавали освітні та інші послуги. Їх велика роль у Західноукраїнському регіоні залишається і понині. Однак на сьогодні освітня діяльність релігійних організацій може переслідувати зовсім не ті цілі, що задекларовані ними публічно.

В Україні діють сотні видів релігійних організацій, що надають освітні послуги. При цьому вільно діють десятки організацій, заборонених в інших країнах...

З одного боку, ще німецька окупаційна влада у 1940-х роках хотіла, щоб на захоплених у СРСР землях (у т.ч. й українських) у кожному селі був власний божок і власна церква; з іншого боку – велика кількість релігійних організацій у сучасній Україні надає можливість громадянам реалізувати право на свободу світогляду і віросповідання, передбачені статтею 35 Конституції України [139].

Проте процес надання освітніх та інших послуг релігійними організаціями повинен бути предметом постійного моніторингу правоохоронних органів. Взагалі питання надання послуг у сфері освіти релігійними організаціями є складними і суперечливими, а тому будуть розглянуті у наступних окремих роботах.

До п'ятої групи організацій, що надають освітні послуги, окремі вчені відносять організації, метою діяльності яких є захист прав учнів, студентів, молоді, освітян, науковців. До таких організацій належать всеукраїнська молодіжна громадська організація «Демократична спілка студентів «студентська платформа» [235]; Українська студентська спілка [236]; «Громадська Рада освітян і науковців України» [237]; «Українська Гельсінська спілка прав людини» [238; 239, с. 14].

Крім названих п'яти груп суб'єктів господарського права, що надають послуги у сфері освіти не будучи НЗ, є організації екстремістського спрямування, які маскуються під організації інших видів. Тому не завжди вдається швидко їх виявити та обмежити або припинити їх діяльність. Через це не слід втрачати пильність ні державним органам, ні громадянам, які отримують послуги від суспільних організацій у сфері освіти. Особливу увагу необхідно приділяти організаціям усіх типів, які фінансуються із-за кордону.

Отже, крім НЗ значний масив послуг у сфері освіти надають суспільні та громадські організації, благодійні та інші фонди, об'єднання громадян. Вони крім надання освітніх та інших послуг можуть переслідувати різні інші цілі. У зв'язку з цим вони можуть бути різними за своєю природою та правовим статусом. Це можуть бути:

- 1) організації, пов'язані із наданням юридичної освіти або підвищенням правової грамотності населення;
- 2) організації українського національного спрямування, які виступають за захист української мови та культури;
- 3) організації, спрямовані на популяризацію мови та культури інших країн та народів в Україні;
- 4) організації, діяльність яких спрямована на популяризацію певних галузей знань та спеціальностей, формування якихось

професійних вмінь та навичок, особливо таких, що знаходяться за межами якоїсь однієї галузі знань чи спеціальності, і підготовку фахівців з них;

5) організації релігійного характеру, релігійні та інші суспільні некомерційні організації, діяльність яких спрямована на надання освітніх послуг одночасно із поширенням тих чи інших релігійних знань і переконань;

6) організації екстремістського спрямування, які маскуються під організації інших видів, діяльність яких спрямована на підрив моральних та етичних засад, економічної, політичної та міжнаціональної стабільності, розкол суспільства;

7) інші організації, що надають послуги у сфері освіти.

Надана класифікація суб'єктів господарського права, які надають послуги у сфері освіти, не будучи НЗ, сприятиме виробленню та пропозиції різних механізмів управління та регулювання їх діяльності, спрямованих на вплив на суб'єктів різних груп. А вироблення таких механізмів із подальшим визначенням правового статусу суб'єктів у сфері освіти, рівно як і визначення правового статусу релігійних організацій, що надають послуги у сфері освіти, в різних країнах, вимагають розгляду в інших роботах.

У зв'язку з викладеним вище крім моніторингу іноземних НЗ та суспільних організацій, що надають послуги у сфері освіти, виглядає необхідним запровадження протекторату вітчизняних НЗ та суспільних організацій. 3 грудня 1999 року Україною було ратифіковано Лісабонську Конвенцію «Про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні», а 19 травня 2005 року – прийнято рішення про приєднання до Болонського процесу. Головними завданнями інтеграційних процесів у сфері освіти в Європі були уніфікація знань, що надаються НЗ різних країн, та надання випускникам можливостей доступу на ринки праці різних європейських країн. Інших позитивів цього процесу майже не було. Україна розпочала інтеграцію. НЗ перейшли до викладання за кредитно-модульною системою. Її форми при запровадженні в Україні було трансформовано не в кращий бік. Однак негативи запровадження нової системи так і не перетворилися на очікувані

від цієї системи позитиви: українську освіту все одно не визнають у Європі, а випускників не приймають на кваліфіковані посади у країнах ЄС. Більше того, у Західних країнах складаються рейтинги, на основі яких формується думка майбутніх студентів на користь провідних західних ВНЗ [240].

Складається враження, що така ситуація спрямована на консервацію правовідносин з надання послуг у сфері освіти: європейські ВНЗ будуть надавати дорогі послуги громадянам своїх та інших країн, а ВНЗ східноєвропейських країн будуть готувати спеціалістів, затребуваних лише у власних країнах. Тим самим буде зростати фінансовий та інтелектуальний відрив між провідними економічно розвиненими країнами та іншою частиною світу, до складу якої, на жаль, разом із більшістю інших республік колишнього СРСР, входить Україна.

Отже, Україна підписує різні угоди, вступає до різних союзів на основі модних новітніх тенденцій. При цьому не прогнозуються позитиви і негативи. Слід сказати, що Німецьким з'їздом представників юридичних факультетів у постанові «Юридична освіта та Болонський процес» наприкінці травня 2008 року більшістю голосів (повторно) було відхилено положення про запровадження Болонського процесу у сфері юридичної освіти в ФРН. З'їзд обґрунтував своє рішення тим, що Болонський процес зазнав невдачі у трьох своїх цілях: пересування студентів знизилося після введення послідовних навчальних напрямів, порівнюваність видів закінчення ВНЗ не могла бути гарантована й диплом бакалавра не дав більшості випускників достатньої професійної кваліфікації [241, с. 28]. В.М. Філіпов, який був на той час міністром освіти РФ, на міжнародній конференції у Санкт-Петербурзі у грудні 2002 року, присвяченій приєднанню до Болонських декларацій, заявив: «Прошу вибачення у колег із Ради Європи, із ЮНЕСКО, проте повинен відверто заявити: вважаю, що від вступу Росії до Болонського процесу ВНЗ у більшій мірі втраять. Проте і стояти у стороні від цього процесу ми також не можемо» [242; 178, с. 113]. Вітчизняні вчені зазвичай наголошують на незворотності Болонського процесу. Проте вказують що приєднатися до багатьох загальноєвропейських рішень необхідно

без нівелювання власних багатовікових позитивних напрацювань. Нові виклики слід прийняти не тільки переносячи на наше підґрунтя досвід інших держав, але й пропонуючи європейському співтовариству свої доробки, досягнення, пропозиції, своє бачення проблем, тобто гармонійно поєднуючи європейські новації з підвищенням ефективності функціонування механізму забезпечення конституційного права людини і громадянина на вищу освіту у нашій державі [243, с. 71-72].

На сьогодні у нас з метою забезпечення власного економічного суверенітету українським суб'єктам господарювання, що надають послуги у сфері освіти, необхідно рекомендувати орієнтуватися на десятиріччями освоєний ринок і на власні конкурентні переваги. На сьогодні основними конкурентними перевагами вітчизняних НЗ є:

- відносно невелика вартість оплати за отримання споживачем послуг;
- достатньо високий рівень послуг в окремих галузях та сферах знань.

Реалізувати економічний суверенітет вітчизняні суб'єкти господарювання у сфері освіти зможуть за рахунок споживачів, які не мають достатньої кількості грошей для отримання знань у найрейтинговіших НЗ Західної Європи, США та інших країн. А такими споживачами, у першу чергу, є саме громадяни України. На їх стовідсоткове навчання в Україні повинна бути спрямована синергія самих НЗ та держави. МОНмолодьспорт України повинно консультувати потенційних учнів і студентів та їхніх батьків про можливості вітчизняних НЗ і про недоцільність та нераціональність навчання за кордоном. Велике значення також спроможна відігравати соціальна реклама, виготовлена на замовлення МОНмолодьспорт України або інших державних органів. Якщо державні органи не виконуватимуть цих завдань, то їх можуть виконувати громадські або суспільні організації, суб'єкти господарювання чи їх об'єднання, або окремі громадяни.

На перший погляд здається, що названі дії знаходяться у площині цивільно-правових відносин. Однак насправді вони спрямовані на реалізацію публічних інтересів у підприємницькій

сфері. Особи, які намагаються отримати освіту за кордоном, є найбільш підготовленими та найбільш заможними. Тобто потенційно вони є майбутнім так званого середнього класу, що тільки складається в Україні – вони мають певний рівень підготовки, достатній для вступу в іноземний ВНЗ. А отже у випадку отримання знань в Україні – мають хист до організації підприємництва. Наявні гроші для оплати навчання за кордоном у випадку їх економії при навчанні в Україні перетворюються на первісний капітал для організації власної справи.

Про обов'язкову потребу у значних грошових коштах свідчать усі американські проспекти, призначені для іноземних абітурієнтів, які мають намір вступати до ВНЗ США. Вони не рекомендують потенційним іноземним студентам сподіватися на заробіток або інші джерела отримання коштів у США, які б давали змогу оплатити навчання. А, згідно з дослідженнями Інституту міжнародної освіти 68 % витрат на навчання у США несуть самі іноземні студенти або їхні сім'ї; лише 16 % коштів надають американські коледжі або університети; 5,2 % виділяє уряд або НЗ країни, звідки прибув студент; закордонний спонсор покриває в середньому 2,9 % витрат; робота забезпечує 2,3 %; американський приватний спонсор оплачує 2,1 %, американський уряд – 1 %, міжнародні організації – 0,6 %; інші джерела – 2 % [222, с. 77].

Також споживачами послуг вітчизняних НЗ можуть бути громадяни країн СНД, громадяни (піддані) країн Африки, Близького Сходу, а також Індії та КНР. Саме хоча б на утриманні сталої кількості споживачів із названих регіонів світу повинні бути зосереджені зусилля вітчизняних суб'єктів господарювання. На це також повинна спрямовуватися державна політика в галузі освіти.

Нарешті на двадцятому році незалежності хоча б в окремих галузях та сферах суспільного виробництва слід реалізувати принцип захисту національного товаровиробника, закріплений статтею 6 ГК України. Якщо у більшості країн світу давно виник і набув загальнодержавного значення так званий економічний націоналізм (патріотизм), то ми лише намагаємося досягти принаймні економічного суверенітету.

На сьогодні частка державних видатків на вищу освіту в загальному обсязі видатків, становить у Нідерландах – 4,5 %; Бельгії, Данії – 3,6 %; Іспанії, Італії – 3,5 %; РФ – 2,0 %. Частка державних видатків на вищу освіту у ВВП: у Нідерландах – 1,8 %; Данії – 1,6 %; Ірландії – 1,4 %; Україні – 0,7 % [244, с. 73].

Якщо держава майже не фінансує освіту, то повинна хоча б стимулювати її розвиток. За посередництва основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання, зазначених у пункті 2 статті 12 ГК України, можуть стимулюватися вітчизняні НЗ незалежно від освітньо-кваліфікаційного рівня та форми власності. Серед останніх можна прогнозувати підвищення ролі державного замовлення у сфері надання освітніх послуг. За допомогою цього засобу регулюючого впливу держава стимулює НЗ до підвищення рівня послуг. Оплачуючи послуги кращих вітчизняних НЗ, держава сприяє збереженню та збільшенню кількості робочих місць та якості матеріальної бази. З іншого боку, держава скеровує сферу надання освітніх послуг у бік підготовки фахівців, потрібних у господарській сфері.

Отже, у підрозділі було визначено види НЗ та інших суб'єктів господарського права та суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти, дано характеристику окремим елементам їх правового статусу. Але для повноти дослідження необхідно більш ретельно розглянути такі особливості правового статусу суб'єктів як організаційно-правова форма та порядок утворення.

2.2. Обрання організаційно-правової форми та порядок утворення суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері освіти

Обрання організаційно-правової форми суб'єкта господарювання є важливим для НЗ, оскільки визначає особливості управління НЗ, прийняття рішень його керівними органами, походження джерел та розміри обсягів фінансування, порядок

виділення та розподілу коштів тощо. За організаційно-правовою формою можливо провести класифікацію НЗ та інших суб'єктів. Дослідник правовідносин у медичній сфері – В. Пашков зазначає, що аналіз природи закладів охорони здоров'я дозволяє розрізняти їх не лише за формою власності, обсягом надання медичної допомоги або медичних та фармацевтичних послуг, а й за організаційно-правовою формою [245, с. 15]. Заклади охорони здоров'я можуть існувати у вигляді суб'єктів усіх форм власності, що передбачені ГК України, та у будь-якій організаційно-правовій формі. Але, на жаль, Основи законодавства України про охорону здоров'я в цьому питанні суперечать ГК України та передбачають (ст. 17) наявність лише індивідуальної підприємницької діяльності в галузі охорони здоров'я [245, с. 15]. Аналогічне відбувається й у сфері вищої освіти. Тільки різниця полягає у тому, що індивідуальне підприємництво у цій сфері взагалі законодавством не регулюється.

Проте є й суперечності практики із законодавством. Так, не зважаючи на те, що МОНмолодьспорт України вважає, що всі приватні ВНЗ повинні у теперішній час функціонувати в організаційно-правовій формі приватного закладу (виражаючись термінологією ЦК України – установи), яка характеризує їх як некомерційні організації, в реальній дійсності такому статусу відповідає лише приблизно 15% від їх загальної кількості. Близько 25% приватних ВНЗ до сьогодні цілком легально функціонують у формі господарських товариств (головним чином як ТОВ), приблизно 20% таких ВНЗ є «невпізнаними» з точки зору їх організаційно-правової форми, близько половини приватних ВНЗ хоча за документами і даними статистичного обліку мають форму приватного закладу (установи), фактично діють як господарські товариства. Абсурдність такої ситуації, на переконання І.М. Острівного, викликає здивування, адже згідно із затвердженою Указом Президента України у 2002 році Національною доктриною розвитку освіти, одним з базових принципів фінансування вітчизняної освіти є забезпечення економічної доцільності всіма НЗ на засадах неприбутковості (пункт 26) [246, с. 399].

У Законі України «Про вищу освіту» статтею 23 «Правовий статус ВНЗ» передбачено наявність статусу юридичної особи, відокремленого майна, права виступу у суді, бути засновником, обов'язок ВНЗ державної і комунальної форм власності мати кількість студентів, прийнятих на перший курс на навчання за державним замовленням, не менше ніж 51 відсоток від загальної кількості студентів, прийнятих на навчання на перший курс [4]. Важливим на сьогодні правом акредитованих ВНЗ є право створювати навчальні та навчально-науково-виробничі комплекси, які є добровільними об'єднаннями зі збереженням статусу юридичних осіб за учасниками. Це право передбачено пунктом 3 названої статті 23 Закону України «Про вищу освіту» [4].

На основі цієї та інших норм законодавства в якості однієї із форм науково-господарських об'єднань є створення при ВНЗ і наукових установах інноваційних структур, які у світовій практиці одержали назву наукових або технологічних парків. Сьогодні у найбільш розвинених країнах світу існують та успішно функціонують сотні таких структур, і їхня кількість безупинно зростає [131, с. 83].

Крім технопарків можливе утворення так званих освітніх кластерів, навчально-виробничих комплексів та інших об'єднань підприємств. Російськими вченими пропонується утворення саме освітніх кластерів. Головна їх відмінність від навчально-виробничих комплексів полягає у ринковому механізмі управління ними, який утворюється знизу, за ініціативою самих установ професійної освіти і підприємств. Кластерна система безперервної професійної освіти інтегрує освітні процеси, що реалізуються у загальноосвітніх школах, НЗ систем початкової професійної освіти, середньої професійної освіти, вищої професійної освіти, післявузівської освіти, а також системи післядипломної освіти та навчання. Тому виходи (освітні результати) однієї підсистеми системи безперервної професійної освіти є або можуть слугувати входами для іншої підсистеми [247, с. 60-61].

Різні об'єднання підприємств у сфері освіти утворюються та діють і в інших країнах. Так, нова система фінансування вищої освіти у Польщі стимулює консолідаційні процеси в державному і

недержавному секторах. Як свідчать результати аналізу, існуюча подрібнена система державних ВНЗ дуже неефективна. Співіснування в одному місті двох або більше державних ВНЗ, які не конкурують між собою (оскільки отримують соціальні кошти) і пропонують навчання у тих самих чи споріднених наукових галузях і напрямках, не вирішує питань якості підготовки кадрів. Об'єднання їх в один ВНЗ стало наслідком зменшення коштів на утримання і, що найважливіше, підвищення якості навчальної пропозиції й рівня наукових досліджень. Упорядкування системи вищої освіти в Польщі охоплює також філії, відокремлені підрозділи і периферійні навчально-консультативні пункти, у яких пропонується навчання [248, с. 271]. Модель управління, що характерна для громадсько-державних університетів, які мають статус громадських об'єднань, проте окремі сфери їх діяльності (кадрова політика, капітальне будівництво) регулюються державою. Прикладом такої моделі слугує штат Північна Дакота з єдиною університетською системою або штат Кентуккі, в якому кожний університет є окремим громадським об'єднанням. В обох випадках влада штатів контролює деякі види діяльності ВНЗ, наприклад, капітальне будівництво. Університет Вісконсіна має статус громадської корпорації, проте всі його капітальні проекти курируються Департаментом штату Вісконсін з питань управління, а всі співробітники, крім викладацького складу, є державними службовцями [249, с. 6-7]. Університетська система штату Меріленд вважається громадським об'єднанням, проте коледж Святої Марії, який входить до цього об'єднання, виконує певні вимоги щодо прозорості та відповідальності і користується більшою автономією, ніж інші заклади освіти. У штаті Колорадо впроваджено аналогічну політику, відповідно до якої ВНЗ укладають угоди з владою штату й отримують додаткову незалежність [249, с. 7].

На думку О.В. Куцурубової-Шевченко оптимальною організаційно-правовою формою інтеграції наукової діяльності з виробництвом є господарське об'єднання, в якому провідною ланкою є ВНЗ [250, с. 208]. Така думка є цікавою, проте нежиттєздатною. Так, інтеграція науки з виробництвом у

господарському об'єднанні є ефективною. Проте керівництво з боку ВНЗ зведе навіть зусилля зі створення такого об'єднання нанівець. По-перше, ВНЗ є неприбутковою організацією. А тому не зможе ефективно керувати або координувати діяльність комерційних суб'єктів господарювання. По-друге, ВНЗ не є виробником кінцевої продукції об'єднання. Наукові розробки лабораторій ВНЗ будуть реалізовувати інші суб'єкти господарювання. По-третє, як показує негативний досвід промислово-фінансових груп, створення таких об'єднань не відбудуться, оскільки на першому місці в об'єднанні повинна бути фінансово-кредитна установа або банк [251, с. 139-141].

Крім цього О.В. Куцурубова-Шевченко пропонує доповнити розділ 12 ГК України, додавши до нього статтю 126-1 «Об'єднання підприємств за участі ВНЗ», в якій обов'язково передбачити, що на таке об'єднання поширюються пільгові умови, які має ВНЗ [250, с. 209]. Безумовно, думка цікава, проте тут дещо гіпертрофовано значення і можливості ВНЗ. Вони, безумовно значні, проте не настільки, щоб через їх участь виділяти окремий вид об'єднань підприємств (їх значення набагато нижче, ніж значення банку для консорціуму). З іншого боку, тоді можна було б до статті 126 ГК України додавати велику кількість норм типу «Об'єднання підприємств за участі сільськогосподарських підприємств», «Об'єднання підприємств за участі аптек», «Об'єднання підприємств за участі шахт» тощо. Тому це робити недоцільно.

В Україні невеликі ВНЗ уже сьогодні змушені об'єднуватися із собіподібними щоб врятуватися на ринку надання освітніх та інших послуг. Цей процес поступово розпочинається в Україні. У таких випадках перед власниками майна невеликих приватних ВНЗ гостро постає завдання із забезпечення своїх майнових прав. При утворенні об'єднання підприємств або нового великого ВНЗ об'єктивно постають питання, пов'язані із керівництвом ним.

Найбільш важливим є питання відносно обрання організаційно-правової форми новим суб'єктом господарювання. Ця форма повинна стояти на захисті інтересів міноритарних учасників.

Згідно із Законом України «Про вищу освіту» ВНЗ є неприбутковою організацією. На це непрямо вказує норма частини 1 статті 63 Закону, адже господарювання на основі права оперативного управління вказує на здійснення некомерційної діяльності [4]. Крім цього неприбутковий характер діяльності ВНЗ III та IV рівнів акредитації підтверджує норма статті 157 «Оподаткування неприбуткових установ та організацій» Податкового кодексу України, якою зазначено, що «Ця стаття застосовується до неприбуткових установ та організацій, зареєстрованих згідно з вимогами законодавства та внесених органами державної податкової служби в установленому порядку до Реєстру неприбуткових організацій та установ, які є: ...б) ...громадськими організаціями, створеними з метою надання реабілітаційних, фізкультурно-спортивних для інвалідів (дітей-інвалідів) та соціальних послуг, правової допомоги, провадження екологічної, оздоровчої, аматорської спортивної, культурної, просвітньої, освітньої та наукової діяльності...; науково-дослідними установами та вищими навчальними закладами III - IV рівнів акредитації, внесеними до Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави» [21]. Тобто з цієї норми випливає, що ВНЗ III - IV рівнів акредитації є неприбутковими установами та організаціями. Проте від сплати податку на прибуток вони будуть звільнені за умови внесення їх до Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави та до Реєстру неприбуткових організацій та установ.

На погляд згадуваного І.М. Острівного з метою нормативного закріплення виключно некомерційного статусу вітчизняних приватних ВНЗ в законодавстві України повинні бути передбачені три допустимі для них організаційно-правові форми суб'єктів некомерційного господарювання: перша – форма традиційної установи, що фінансується власником за кошторисом; друга – форма автономної установи, прийнятна, головним чином, для приватних ВНЗ, що діють на засадах самофінансування; третя – форма некомерційного партнерства, що пристосована для надання освітніх послуг у специфічних галузях діяльності [246, с. 404]. Проте аргументації, що наводиться автором, явно недостатньо.

Форму установи, що фінансується власником, пропонується реанімувати з ЦК України 1993-2003 років [246, с. 402]. Якщо навіть автори ЦК України 2003 року не взяли на озброєння цю форму, яка відсутня у ГК України, то навряд чи вона необхідна.

Організаційно-правову форму некомерційного партнерства автор пропонує просто перенести з російського досвіду [246, с. 403]. Уявляється, що це буде просто тафталогією із наявною у ГК України формою некомерційного суб'єкта господарювання. А тому немає необхідності одне явище чи категорію визначати різними термінами.

Форму автономної установи автором також пропонується імплементувати з російського досвіду. Проте сам автор зазначає, що з позицій чинного українського законодавства російська конструкція автономної некомерційної організації виявляється охоплюваною передбаченим ЦК України поняттям установи приватного права [246, с. 403]. Тому навіщо запроваджувати нову назву уже наявному явищу? І взагалі незрозуміло, що саме зміниться у правовому статусі ВНЗ після запровадження цих трьох організаційно-правових форм незрозуміло чого (не суб'єктів господарювання, оскільки автором не пропонується визначати їх у ГК України; не юридичних осіб, оскільки терміни «форми або види юридичних осіб» є невірними і неприпустимими у правовій науці через кілька причин). Хоча саме намагання автором віднайти шляхи усунення неузгодженостей між вимогою Закону України «Про вищу освіту» щодо утворення ВНЗ у формі некомерційного суб'єкта господарювання та господарською практикою викликає підтримку.

Отже, незважаючи на неприбутковість ВНЗ утворюються у різних організаційно-правових формах: у формі АТ, товариства з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ), приватних, державних (казенних), комунальних підприємств, підприємств з іноземними інвестиціями, іноземних підприємств та ін. На можливість ВНЗ обирати організаційно-правову форму крім названої норми Закону України «Про вищу освіту» вказує пункт 7 статті 19 Закону України «Про освіту» [14].

Отже, у випадку утворення великого навчального комплексу у формі об'єднання підприємств його учасники - невеликі ВНЗ добровільно віддадуть частину своєї компетенції об'єднанню. І скоріше за все, що вплив цих ВНЗ на більшість питань організації та діяльності освітнього об'єднання підприємств у формі асоціації, корпорації, а тим більше концерну, – буде мінімальним.

Зручно було б утворити новий суб'єкт господарювання у формі приватного АТ, акціонерами якого стануть власники майна невеликих ВНЗ. У такому випадку кількість акцій у кожного акціонера залежатиме від вартості належного їм майна. Тому зрозуміло, що власники невеликих ВНЗ одразу не стануть мажоритарними акціонерами, а отже піднята проблема не вирішується. Також при усіх позитивах організаційно-правової форми акціонерного товариства (далі – АТ) загроза «рейдерства» є найбільш вірогідною саме для цієї форми господарювання. Тому краще її мінімізувати ще на стадії утворення нового суб'єкта господарювання. Іншими словами, утворення АТ містить у собі загрозу.

Привабливішим виглядає утворення нового великого ВНЗ у формі ТОВ. У такому випадку сукупність прав та обов'язків його учасників визначається положеннями статуту. У ньому можна передбачити, що при ухваленні стратегічних рішень з організації діяльності усього великого ВНЗ чи навчального комплексу, потрібна одностайність або кваліфікована більшість. Якщо ці стратегічні питання закріпити у статуті, а також вказати, що внесення змін до статуту можливе лише після згоди усіх учасників, – то загроза «рейдерства» так само як і загроза майновим правам учасників даного ТОВ мінімізується.

Крім утворення навчального комплексу у формі ТОВ у якості ефективного засобу захисту майнових прав власників майна невеликих ВНЗ можна розглядати утворення одночасно кількох суб'єктів господарювання (скажімо, у формі ТОВ). Право на підприємницьку діяльність, закріплене статтею 42 Конституції України [139], та принцип свободи підприємницької діяльності у межах, визначених законом, закріплений статтею 6 ГК України, цього не забороняє [1]. Утворені суб'єкти господарювання будуть

виготовляти та реалізовувати продукцію, надавати послуги чи виконувати роботи у різних сферах господарювання. При цьому або найбільша частка майна (контрольний пакет акцій) цих суб'єктів буде по чергово належати різним засновникам - власникам майна реорганізованих невеликих ВНЗ; або управління кожним із цих суб'єктів буде здійснюватися різними засновниками. Скажімо власниками майна чотирьох невеликих ВНЗ на їх основі утворюється один великий ВНЗ, а також магазин, салон краси та кафе. І кожен із чотирьох засновників цих суб'єктів господарювання має вирішальний вплив на один із суб'єктів. У цьому випадку, по-перше, засновники диверсифікують ризики; а по-друге, стримують один одного від зловживань своїми можливостями.

Отже, якщо реформування не відбудеться під контролем держави, то невеликі ВНЗ самостійно реорганізуються у великі освітні комплекси, що відповідатимуть ліцензійним вимогам та сучасним європейським стандартам. Майнові права власників майна невеликих приватних ВНЗ найбільш ефективно можна захистити господарсько-правовими засобами – утворенням господарських об'єднань підприємств в організаційно-правовій формі асоціацій або корпорацій, великих АТ, ТОВ, взаємопов'язаних або асоційованих підприємств. Запропоновані форми повинні сприяти захисту одного власника майна від зловживань з боку інших.

Безумовно, обрана організаційно-правова форма суб'єкта, що надає послуги у сфері освіти, є чи не найголовнішим елементом правового статусу. І тут ми визначилися, що оптимальними формами, які можна рекомендувати зокрема потенційним приватним НЗ, є ТОВ, АТ або об'єднання підприємств.

Після обрання організаційно-правової форми НЗ повинен бути утворений, тобто пройти державну реєстрацію.

Положення про умови створення НЗ передбачено статтею 18 Закону України «Про освіту». Нормами цієї статті надано право державним та місцевим органам, суб'єктам господарювання та громадянам утворювати НЗ; закладено в обов'язок НЗ мати власну назву, в якій обов'язково вказувати його тип та організаційно-

правову форму; а за порядком створення, реорганізації та ліквідації НЗ відправлено до КМУ [14]. Нормами статті 27 Закону України «Про вищу освіту» передбачено, що створення ВНЗ III або IV рівнів акредитації державної форми власності здійснюється КМУ; ВНЗ I або II рівнів акредитації державної форми власності здійснюється МОНмолодьспорт та іншими центральними органами виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні ВНЗ; ВНЗ, що перебувають у власності АРК, створюються органами влади АРК; ВНЗ комунальної форми власності створюються органами місцевого самоврядування; ВНЗ приватної форми власності створюються власниками [4].

КМУ постановою від 5 квітня 1994 року № 228 «Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів» затвердив відповідний Порядок. У ньому визначено, що НЗ створюються за рішенням КМУ (загальнодержавні ВНЗ III та IV рівнів акредитації); МОНмолодьспорт України (загальнодержавні ВНЗ I та II рівнів акредитації, ПТУ); Урядом Криму, обласними, Київською і Севастопольською міськими державними адміністраціями (комунальні ВНЗ I та II рівнів акредитації, ПТУ, навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків); виконавчими комітетами міських (міст без районного поділу), районних у містах Рад народних депутатів або районними, районними міст Києва і Севастополя державними адміністраціями (ліцеї, гімназії та інші спеціалізовані загальноосвітні навчально-виховні заклади, засновані на комунальній власності); виконавчими комітетами міських (міст без районного поділу), районних у містах Рад народних депутатів або районними, районними міст Києва і Севастополя державними адміністраціями (інших типів комунальних навчально-виховних закладів); засновниками (навчально-виховні заклади, засновані на інших формах власності) [160].

Чинний порядок створення НЗ передбачає узгодження КМУ з МОНмолодьспорт, Міністерством економіки і Міністерством фінансів за наявності дозволу відповідної Ради народних депутатів при утворенні державних ВНЗ III та IV рівнів акредитації; тими ж органами крім Ради народних депутатів при утворенні ВНЗ I та II

рівнів акредитації [160]. У цьому зв'язку виникають питання: невже Рада народних депутатів може не погодитися на утворення ВНЗ III чи IV рівнів акредитації; або невже Рада народних депутатів буде однозначно проти або однозначно за утворення ВНЗ I чи II рівнів акредитації, що її дозвіл є непотрібним. Хоча при утворенні ПТУ уже не потрібне узгодження з Міністерством економіки і Міністерством фінансів, проте потрібен розгляд цих питань Віце-прем'єр-міністром України та дозвіл відповідної Ради народних депутатів. При утворенні комунальних НЗ потрібні дозвіл Ради народних депутатів та погодження з МОН, молодьспорт і відповідними галузевими міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. При утворенні приватних НЗ потрібен дозвіл відповідної Ради народних депутатів [160]. Таким чином, статутні документи НЗ, створюваного на основі майна державної чи комунальної власності, розробляються фахівцями відповідних державних органів. І цими ж або іншими державними органами формується склад вищих органів управління НЗ. Керівники структурних підрозділів як правило обираються або призначаються на рівні самого НЗ згідно з його установчими документами. Перед утворенням приватного НЗ проводяться загальні збори його засновників, на яких затверджуються установчі документи майбутнього НЗ, визначається склад та компетенція його органів управління.

Крім цих та інших суперечливих питань під час створення НЗ окремими вченими піднімаються й інші, які потребують з'ясування. Так, Є.В. Булатов та І.М. Острівний вважають, що порядок утворення приватного ВНЗ і припинення його діяльності як елемент правового статусу такого ВНЗ навряд чи може бути у цілому віднесено до сфери господарського права. Якщо рішення про утворення комерційної або іншої господарської організації дійсно є господарсько-правовим актом, і відповідно усе, що є йому супутнім, підлягає господарсько-правовому регулюванню, то рішення про утворення колективного утворення соціально-культурного (тобто негосподарського) призначення має іншу юридичну природу. Вчені вважають, що стосовно державних і комунальних ВНЗ таке рішення відповідає усім ознакам

адміністративного акта; стосовно приватних ВНЗ його слід кваліфікувати як односторонній цивільно-правовий правочин, зовнішньою формою якого є індивідуальний або спільний установчий акт (частина 3 статті 87 ЦК України) [211, с. 62].

Із сказаним слід повністю не погодитися. Не можуть мати різну правову природу акти про утворення ВНЗ за формою власності та за органом (особою), який їх утворив. Утворення приватних ВНЗ відбувається на основі Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців» від 15 травня 2003 року № 755-IV [252], який не зважаючи на термінологію має господарсько-правову природу. З іншого боку, якщо акт про утворення державного ВНЗ є адміністративним, тоді послуги будуть надаватися виключно службовцям того органу, який ВНЗ утворив; якщо акт про утворення приватного ВНЗ є цивільно-правовим, тоді послуги з навчання повинні надаватися членам родини власників майна цього ВНЗ або іншим особам безоплатно без видання документу державного зразка. Якщо державні банки в Україні згідно зі статтею 7 Закону України «Про банки і банківську діяльність» утворюються актом КМУ, а комерційні банки згідно зі статтею 17 набувають статусу банку після прийняття акту НБУ, то виходить, що акти про утворення державного та комерційного банку є адміністративними. Те саме можна було сказати відносно акта утворення промислово-фінансової групи, яка під час дії Закону України «Про промислово фінансові групи в Україні» (статті 3) та відповідної постанови КМУ (пункти 2, 18), утворювалася актом КМУ [253; 254]. Виходить, що акт про утворення ПФГ є адміністративним. Але державний банк, комерційний банк, ПФГ є суб'єктами господарювання, а тому акт про їх утворення має як мінімум комплексну або змішану правову природу. Те саме стосується й акта про утворення державного ВНЗ.

Порядок утворення приватних ВНЗ і порядок припинення їх діяльності на думку тих самих Є.В. Булатова та І.М. Острівного не регулюється нормами господарського права і, відповідно, не повинні включатися у структуру їх господарсько-правового статусу. У той же час це не означає, що процес утворення, а також

реорганізації або ліквідації приватних ВНЗ зовсім облишений господарсько-правових аспектів, окремі приписи господарсько-правового характеру підлягають застосуванню і тут (вимоги до матеріально-технічної бази і формування статутного фонду; взяття на податковий облік; включення до реєстру неприбуткових організацій та установ; складання передавального акту, розділового та ліквідаційного балансів; порядок розподілу майна, що залишилося після ліквідації тощо) [211, с. 62-63]. Із сказаним також слід не погодитися. По-перше, у теорії права існує правило, згідно з яким наявність окремих елементів є підтвердженням наявності статусу. По-друге, проведемо аргументацію у вигляді доказу теореми способом від зворотного. Якщо припустити, що вислів названих вчених є вірним, то тоді є вірним і те, що інститут державної реєстрації суб'єктів господарювання, інститути неплатоспроможності і банкрутства (зокрема і НЗ) не регулюються нормами господарського права. А це є абсолютно невірним. Хибність погляду Є.В. Булатова та І.М. Острівного доведено. Порядок утворення приватних ВНЗ і порядок припинення їх діяльності (порядок їх реорганізації та ліквідації) регулюються нормами господарського права і, відповідно, повинні включатися у структуру їх господарсько-правового статусу.

На підтвердження переважаючої ролі господарських правовідносин у діяльності приватних ВНЗ наведемо аргументи іншого вітчизняного вченого:

- по-перше, господарські правовідносини приватних ВНЗ є засобом конкретизації загального змісту норм права відповідно до конкретного життєвого випадку чи суб'єктів;
- по-друге, господарські правовідносини надають можливість приватним ВНЗ визначити яка сфера суспільних відносин регулюється за допомогою права, встановити межі правового регулювання, його способи і методи, а також інші особливості поширення права на відповідну сферу суспільних відносин (наприклад, відповідно до частини 2 статті 29 Закону України «Про вищу освіту» ВНЗ самостійно мають право визначати форму навчання, форми та види організації навчального процесу);

- по-третє, господарські правовідносини надають змогу практично втілити права та обов'язки суб'єктів права (приватних ВНЗ) в життя, а також конкретизувати зміст цих прав та обов'язків суб'єктів (наприклад, відповідно до частини 2 статті 29 Закону України «Про вищу освіту» ВНЗ мають право самостійно розробляти та запроваджувати власні програми наукової і науково-виробничої діяльності);
- по-четверте, господарські правовідносини надають можливість визначити характер поведінки суб'єктів з точки зору її відповідності правовим вимогам або невідповідності (наприклад, відповідно до частини 3 статті 69 Закону України «Про вищу освіту» невиконання ВНЗ головних завдань діяльності, вимог стандартів вищої освіти є підставою для позбавлення його ліцензій);
- по-п'яте, господарські правовідносини визначають найбільш раціональний шлях досягнення мети господарської діяльності приватних ВНЗ;
- по-шосте, господарські правовідносини надають можливість уникати виникнення соціальних конфліктів та сприяти їх подоланню [20, с. 219-220].

Для справедливості необхідно відзначити, що процедура утворення (державної реєстрації) НЗ не облишена і приватних інтересів їх засновників, власників їх майна, керівників і службовців різних державних органів, держадміністрацій, народних депутатів рад різних рівнів та ін. Однак ці інтереси не завжди відкрито визначаються і забезпечуються НПА.

Особливістю правового статусу НЗ є наявність у них державного статусу. Його НЗ отримує не тому, що його засновниками виступають державні або муніципальні органи влади, а в силу того, що він забезпечує належну якість освіти відповідно до вимог державного освітнього стандарту. Щоб отримати право видавати документи про освіту державного зразка, у освітньої установи немає іншого шляху, як забезпечити відповідність змісту і якості підготовки випускників вимогам державних освітніх стандартів. Але в цілях забезпечення такої відповідності освітня установа повинна володіти певними владними повноваженнями як

орган державного управління. Тому чинне законодавство наділяє освітню установу такими повноваженнями [19, с. 72]. Сказане підтверджує наявність крім господарсько-правової ще й адміністративної природи у створенні та діяльності НЗ.

Схожий і одночасно відмінний статус із суб'єктами господарювання у сфері освіти мають суб'єкти у галузі медицини. Там серед учасників господарсько-договірних відносин із суб'єктами господарювання як контрагентами можна виокремити кілька груп некомерційних суб'єктів господарювання, що фінансуються з різних джерел, є негосподарюючими суб'єктами у структурі органів виконавчої влади – МОЗ України, у структурі органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; а також і комерційними суб'єктами у вигляді державних та комунальних фармацевтичних підприємств та як господарюючі суб'єкти медичної та фармацевтичної практики [255, с. 38]. У зв'язку із цим виникає питання: чому суб'єктам господарювання у сфері медицини дозволено мати статус підприємця, а схожим із ними суб'єктам господарювання, що надають послуги у сфері вищої освіти, дозволено лише здійснення некомерційного господарювання? При цьому потенційна суспільна небезпека від порушень правил та законодавства при наданні медичних послуг є більшою, ніж при наданні освітніх послуг. Таке порівняння є черговим аргументом на користь скасування виключно некомерційного статусу ВНЗ.

Отже, на основі викладеного у підрозділі можна зробити наступні висновки. На сучасному етапі найбільш ефективними організаційно-правовими формами для НЗ є АТ, ТОВ або об'єднання підприємств. Для власників невеликих приватних НЗ ефективним може бути утворення асоційованих підприємств з перехресним володінням контрольними пакетами акцій різними з них (при цьому не всі утворені асоційовані підприємства будуть НЗ). Утворення НЗ здійснюється КМУ, МОНмолодьспорт України, органами влади АРК, органами місцевого самоврядування або власниками майна НЗ. А сам порядок утворення НЗ має змішану адміністративно-господарсько-правову природу. Обрання суб'єктом господарювання організаційно-правової форми та

проходження ним процедури державної реєстрації є хоча і великою, проте частиною процесу легітимації. Остання також передбачає зобов'язання щодо отримання спеціальних дозволів та допусків, проходження спеціальних процедур, що дозволять йому бути повноцінним суб'єктом господарювання та здійснювати ті господарські операції, надавати ті послуги, які передбачені його статутними документами (для ВНЗ статутом). Саме питання інших крім державної реєстрації способів легітимації сформулюють більш повну уяву про правовий статус НЗ.

2.3. Легітимація суб'єктів господарювання, які надають освітні послуги

На сьогоднішній день надважливого значення набули питання забезпечення якості освіти (особливо вищої). Зараз в Україні утворено надмірну кількість НЗ (особливо ВНЗ), значна кількість з яких надає неякісні послуги і демпінгує на ринку освітніх послуг. У МОН підраховали вартість «якісного» диплому. Так, на 1 червня 2010 року було визначено, що вона не може бути меншою 10 тис. грн. [256]. У нас же за значно меншу вартість навчання за рік невеликі приватні НЗ обіцяють зробити з абітурієнта якісного програміста, юриста, економіста, інженера або архітектора.

О. Святоцький вказує, що на сьогодні у Великій Британії існує близько 100 університетів, у Франції – близько 80, в Італії – близько 60, у Польщі – 11, а в Україні – 904, із них 288 навчають майбутніх юристів. Позитивний свого часу процес система ліцензування й акредитації перетворила на своєрідний фарс юридичної освіти. Тому акредитаційні комісії мають бути виведені за бюрократичні структури. Вони повинні бути прозорими і здійснювати свою діяльність під контролем громадськості. Суспільство має знати, чому той чи інший НЗ позбавлено акредитації. Ці дані необхідно обнародувати як у спеціалізованих, так і в розрахованих на широкий загальний виданнях. Це буде значна допомога процесу оптимізації юридичної освіти в Україні

[218, с. 11-12]. У РФ сьогодні 1090 ВНЗ різної спеціалізації (з філіалами 3800) і 7 млн. 300 тис. студентів. Це багато, проте за критерієм доступності освіти РФ займає 18-те місце у світі [178, с. 114]. Чисельність населення РФ утричі переважає українську. Хоча і для РФ така кількість ВНЗ є великою.

Слід сказати, що 80 ВНЗ було у Франції й у 2003 році, у той час як в Україні було 350 ВНЗ III-IV рівнів акредитації, серед яких 82 мали статус національних [257, с. 221; 258, с. 101]. Отже, в Україні протягом кількох років кількість ВНЗ збільшувалася постійно і примножилася приблизно утричі, а в інших названих країнах вона залишалася стабільною.

Багато вчених і практиків вказують на негативні наслідки надмірної кількості ВНЗ для якості освітніх послуг.

Р.В. Шаповал вважає наявність великої кількості малопотужних за освітнім і науковим потенціалом НЗ стримуючим фактором розвитку освіти, а також таким, що негативно впливає на якість освітньої діяльності [259, с. 217]. Л. Марчук вважає, що на сьогодні у Львові «наплодилося» ВНЗ більше, ніж у всій Франції, у т.ч. є кілька університетів [74]. М.Н. Курко вказує, що сьогодні ВНЗ України приймають на навчання 70 % випускників шкіл. За прогнозами європейських експертів, для надання якісної освіти Україні достатньо мати 40-50 ВНЗ зі статусом автономної діяльності [260, с. 120]. З наведеним у більшій мірі можна погодитися.

Схожі думки висловлює О.М. Бандурка. Він вважає, що сьогодні необхідно йти шляхом створення великих навчально-наукових комплексів з розвинутою інфраструктурою, науковими школами, з інформаційно-технологічним забезпеченням, науковими бібліотеками, науково-дослідними підрозділами і потужним науково-педагогічним складом. Безумовно, реформування системи вищої освіти шляхом скорочення дрібних і неефективних інститутів та філій, на думку вченого, є доречним і доцільним. Цілком виправданою є лінія МВС України, спрямована на оптимізацію мережі відомчих НЗ, вона логічно обґрунтована і відповідає потребам часу [189, с. 12-13].

Окремими вченими збільшення обсягів надання послуг у сфері освіти видається за позитив. Проте у цих випадках мова йде про ВНЗ, що надають якісні послуги у сфері освіти і мають для цього необхідний матеріально-технічний, фінансовий та науковий потенціал. Так, В.Я. Тацій вказує, що у провідному ВНЗ Харкова значно збільшився прийом студентів (у 1992 році на I курс усіх форм навчання було прийнято 1643 студенти, а в 2004 – 2853); випуск молодих фахівців 1992 року складав 834 спеціалісти, 2004 – 2666; усього за останні 12 років підготовлено більше 22 тисяч молодих юристів, а щорічна кількість студентів складає близько 16 тисяч. Збільшився і професорсько-викладацький склад Академії – з 350 викладачів у 1992 році цей показник виріс до 602 викладачів у 2004 [85, с. 42]. На обґрунтування оптимістичної позиції В.Я. Тацій вказує, що постійно високим є й рейтинг спеціалістів на ринку праці, незважаючи на те, що підготовку юристів сьогодні здійснюють більше 150 ВНЗ та факультетів [85, с. 42]. Проте захоплення збільшенням набору студентів на комерційній основі може поламати прогресивні традиції навіть найбільш відомих університетів.

Тому у суспільних (державних) університетах необхідно захищати існуючі стандарти від деградації через комерційну спрямованість; а для забезпечення суспільного характеру вищої освіти в інтересах самого суспільства, студентів і викладачів необхідно вимагати від приватних університетів дотримання високих стандартів [261, с. 447].

Слід підтримати думку вітчизняного вченого у тому, що з одного боку поява нових різноманітних суб'єктів надання освітніх послуг в умовах формування ринкових відносин має сприяти більшій гнучкості системи підготовки кадрів, ліквідації монополії держави у даній сфері. Водночас у центрі уваги перебуває питання оцінки діяльності ВНЗ, її відповідності вимогам стосовно якості підготовки фахівців та спроможності певного НЗ забезпечити державну гарантію якості освіти. Також не варто на шляху до масовості вищої освіти забувати про підготовку та виховання еліти українського суспільства [262, с. 111].

Особлива роль у соціальному та культурному прогресі людства належить університетам. З часу їх виникнення авторитет науки – *stadium* став одним із основних чинників суспільного розвитку. Головним покликанням університетів як осередків вільної науки були пошук і проголошення правди. На жаль, університетську науку останнім часом вразила ерозія: з одного боку, намітилася глибока утилітаризація класичних університетів, з іншого – виникли НЗ, що мають лише назву «університет» [262, с. 110].

Саме для того, щоб відрізнити дійсно якісні університети, академії та інститути від тих НЗ, які лише мають такі назви, було крім державної реєстрації запроваджено процедури ліцензування та акредитації.

Наявність ліцензії, акредитації, сертифікації і т.п. є необхідною умовою для здійснення більшості видів позабюджетної діяльності і, крім того, визначає ряд найважливіших кількісних і якісних обмежень для неї: граничний контингент студентів і, відповідно, потенційні розміри платного прийому; набір спеціальностей, за якими здійснюється освітня діяльність та ін. [226, с. 118].

В Україні законодавство про ліцензування (у т.ч. ліцензування НЗ) представлено законодавством трьох рівнів. Загальні засади ліцензування окремих видів господарської діяльності визначаються нормами ЦК України (статті 91, 227, 426, 464, 1107-1114) та ГК України (статті 12, 14, 43, 51, 128, 131, 239, 245), а також нормами Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», частиною першою статті 9 передбачено, що окремі види господарської діяльності підлягають ліцензуванню відповідно до спеціальних законів, а пунктом 7 цієї частини першої статті 9 передбачено, що до таких видів діяльності належить діяльність у сфері освіти [214].

Норми названих статей носять загальний характер. Тому специфіка ліцензування господарської діяльності у сфері освіти знаходиться у межах спеціального законодавства про освіту (зокрема у законах).

У Законі України «Про освіту» у статті 12 до повноважень МОНмолодьспорт віднесено проведення акредитації ВНЗ та професійно-технічних НЗ незалежно від форм власності та підпорядкування, видачу їм ліцензій і сертифікатів; пунктом 2 статті 15 ліцензування, інспектування, атестацію та акредитацію НЗ виділено в якості критеріїв визначення відповідності освітніх послуг державним стандартам і вимогам; пунктом 3 статті 15 лише за результатами ліцензування МОНмолодьспорт, МОНмолодьспорт АРК, місцеві органи управління освітою у межах своїх повноважень надають НЗ незалежно від форм власності ліцензії на право здійснення освітньої діяльності і вносять їх до державного реєстру НЗ; пунктом 5 статті 18 «Умови створення НЗ» передбачено, що діяльність НЗ розпочинається за наявності ліцензії на здійснення діяльності, пов'язаної з наданням послуг для одержання освіти і підготовкою фахівців різних рівнів кваліфікації, а ліцензія видається у порядку, що встановлюється КМУ [14].

Законом України «Про дошкільну освіту» передбачено можливість отримання дошкільної освіти від громадян з високими моральними якостями, які мають відповідну вищу педагогічну освіту, ліцензію на право надання освітніх послуг у сфері дошкільної освіти та фізичний стан здоров'я яких дозволяє виконувати обов'язки педагога (пункт 5 статті 9) та обов'язковість наявності ліцензії на право надання освітніх послуг у сфері дошкільної освіти у дошкільного НЗ, заснованого на приватній формі власності (пункт 3 статті 11) [143].

Обов'язковість наявності ліцензії у загальноосвітніх НЗ, заснованих на приватній формі власності, визначено пунктом 2 статті 8 Закону України «Про загальну середню освіту» [141].

Законом України «Про позашкільну освіту» передбачено, що приватні позашкільні НЗ здійснюють свою освітню діяльність після реєстрації статуту та за наявності ліцензії (пункт 3 статті 14; стаття 28) [142].

Схожі норми містить Закон України «Про професійно-технічну освіту»: статтею 7 ліцензування НЗ незалежно від форм власності покладено на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері ПТО; статтею 9 на Раду міністрів

АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій у галузі управління ПТО покладено здійснення контролю за дотриманням вимог державних стандартів ПТО професійно-технічними НЗ, підприємствами, установами, організаціями та громадянами, що мають державну ліцензію на здійснення такої діяльності, а також проведення ліцензійної та атестаційної експертизи професійно-технічних НЗ, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності та підпорядкування, що провадять діяльність у галузі ПТО; статтею 19 передбачено, що професійно-технічні НЗ незалежно від форм власності та підпорядкування розпочинають діяльність, пов'язану з підготовкою кваліфікованих робітників та наданням інших освітніх послуг, після отримання ліцензії, а ліцензія видається у порядку, що встановлюється КМУ [140].

У Законі України «Про вищу освіту» регулюванню ліцензування приділено окрему статтю 28 «Ліцензування освітньої діяльності, акредитація напрямів, спеціальностей та ВНЗ». Цією статтею за порядком видачі ліцензій відправлено до КМУ; визначено зміст ліцензії; передбачено необхідність проходження ВНЗ ліцензійної експертизи; встановлено двомісячний термін для прийняття рішення про видачу ліцензії або про відмову у її видачі; висунуто умови видачі ліцензії ВНЗ: наявність у них необхідної матеріально-технічної, науково-методичної та інформаційної бази, бібліотеки, науково-педагогічних кадрів за спеціальними нормативами; встановлено мінімальний строк дії ліцензії – три роки; передбачено обов'язковість внесення ліцензованих ВНЗ до Державного реєстру ВНЗ [4].

Основним спеціальним нормативним актом з питань ліцензування надання освітніх послуг є постанова КМУ «Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг» від 8 серпня 2007 року № 1019 [163].

Пунктом 2 затвердженого цією постановою Порядку визначено, що ліцензуванню підлягає діяльність з надання таких освітніх послуг:

- 1) у сфері дошкільної освіти:
  - догляд за дітьми дошкільного віку;

- виховання і навчання дітей дошкільного віку;
- корекція психологічного і фізичного розвитку дітей дошкільного віку;

2) у сфері загальної середньої освіти – забезпечення здобуття:

- початкової загальної освіти;
- базової загальної середньої освіти;
- повної загальної середньої освіти;

3) у сфері позашкільної освіти – освітня діяльність за художньо-естетичним, туристично-краєзнавчим, еколого-натуралістичним, науково-технічним, дослідницько-експериментальним, фізкультурно-спортивним або спортивним, військово-патріотичним, бібліотечно-бібліографічним, соціально-реабілітаційним, оздоровчим та гуманітарним напрямками;

4) у сфері професійно-технічної освіти:

- первинна професійна підготовка;
- перепідготовка робітників, підвищення їх кваліфікації;
- професійно-технічне навчання;
- підготовка (зокрема первинна професійна), перепідготовка та підвищення кваліфікації іноземців, що прибули в Україну для навчання;

5) у сфері вищої освіти:

- підготовка фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів за напрямками (спеціальностями);
- військова підготовка студентів ВНЗ за програмою офіцерів запасу;
- перепідготовка за спеціальностями;
- розширення профілю (підвищення кваліфікації), спеціалізація;
- підготовка іноземців, що прибули в Україну для навчання, до вступу у ВНЗ;
- підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації іноземців, що прибули в Україну для навчання;
- підготовка до вступу у ВНЗ [163].

Пунктом 10 Порядку визначено органи ліцензування:

- МОНмолодьспорт – щодо надання послуг у сфері професійно-технічної та вищої освіти;

- МОНмолодьспорт АРК, органи управління освітою обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій – щодо надання послуг у сфері дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти [163].

Для економічно розвинених країн типовим є змішане державно-громадське регулювання освітніх послуг у галузі вищої освіти. Ліцензування зазвичай є прерогативою державних органів, якщо воно взагалі передбачене національним законодавством. Акредитація в більшості країн має добровільний характер і являє собою різноманітні рейтингові оцінки, наприклад, у США [40, с. 36].

Порядком також визначено особливості підготовки та проведення ліцензування, документи, що додаються до заяви про видачу ліцензії. Пунктом 20 Порядку встановлено, що загальний строк прийняття органом ліцензування рішення про видачу або відмову у видачі ліцензії не може перевищувати чотирьох місяців після надходження заяви від НЗ, громадянина-СПД з усіма необхідними документами. А пунктом 30 Порядку контроль за дотриманням ліцензійних умов покладено на органи ліцензування, Державну інспекцію НЗ, міністерства, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, що мають у підпорядкуванні НЗ, і власників НЗ шляхом проведення планової та позапланової перевірки. Планова перевірка дотримання ліцензійних умов проводиться не частіше ніж один раз на рік. Порядок здійснення контролю за дотриманням ліцензійних умов затверджує МОНмолодьспорт [163].

Після визначення легальних положень про ліцензування НЗ необхідно перейти до розгляду теоретичних та практичних положень ліцензування.

Інститут ліцензування як засіб регулюючого впливу держави на суб'єкти господарювання з'явився ще на початку ХІХ століття: у 1808 році – в Англії, у 1809 році – у Франції, у 1811 році – у Росії, у 1812 році – у Швеції [263, с. 173].

Під час становлення системи державного регулювання надання послуг у сфері освіти, системи ліцензування та акредитації були певні позитивні приклади забезпечення якості освіти «знизу»

на території українських земель у складі Російської імперії. Так, у релігійній конфесії менонітів німецьких колоністів з 40-х років XIX століття громадськість на чолі з видатним реформатором Й. Корнісом здійснила низку якісних змін, які на багато десятиліть визначили розвиток системи освіти у цій конфесії. Й. Корніс у 1843 році підпорядкував усі НЗ менонітів Молочанському сільськогосподарському союзу [264, с. 73]. Крім цього проведені Й. Корнісом реформи передбачали введення «тарифної сітки» для визначення платні вчителів, встановлення іспиту під час прийому педагога на роботу. Ці положення мали захистити школу від непрофесіоналів і позитивно позначитися на системі освіти цієї конфесії. Також, інструкціями передбачалося об'єднання колоній у навчальні райони. У кожному з них призначалися як інспектори два вчителі, які регулярно доповідали про стан шкільної освіти в інспектованих закладах. Отримані від них дані давали змогу володіти реальною картиною стану системи освіти у менонітів. Проведені реформи були підтримані чиновниками Опікунського комітету про іноземні колонії Півдня Росії [78, с. 45]. Отже, порядок і контроль якості у сфері освіти, посилені вимоги до викладачів ще 150 років тому приводили до позитивних результатів.

На сьогодні в Україні ліцензуванню підлягають освітні послуги у сфері: дошкільної освіти та початкової загальної освіти; базової та повної загальної середньої освіти. Крім того, ліцензування передбачене щодо освітніх послуг, які надаються у сфері позашкільної освіти за різними напрямками, зокрема, такими, як: художньо-естетичний і туристсько-краєзнавчий; еколого-натуралістичний та науково-технічний; дослідницько-експериментальний і бібліотечно-бібліографічний; фізкультурно-спортивний або спортивний та оздоровчий; військово-патріотичний і соціально-реабілітаційний; гуманітарний і професійно-технічної освіти [265, с. 69]. Крім цього у сфері освіти НЗ можуть отримувати або надавати додаткові освітні або інші послуги, значна кількість яких підлягає ліцензуванню.

Н.О. Саніахметова вважає, що ліцензування необхідне для протидії вступу на ринок¹ осіб, не здатних внаслідок відсутності відповідної кваліфікації й інших можливостей грамотно займатися певним видом діяльності, і отже, спрямоване на захист насамперед споживачів, та й самих учасників підприємницької діяльності [266, с. 8]. Ще жорсткіше стосовно суб'єктів господарювання, не здатних здійснювати ті чи інші ліцензовані види господарської діяльності, висловлюється С.Е. Жилінський, який вказує, що ліцензування є корисним і необхідним засобом, що встановлює додаткові правові гарантії нормального функціонування ринкової економіки і конкуренції; ліцензування оберігає економіку від проникнення на ринки з пропозиціями товарів, робіт і послуг некваліфікованих людей, які не мають необхідної матеріальної бази для здійснення підприємницької діяльності, захищає учасників ринкових відносин, включаючи самих підприємців, а не тільки споживачів, від різного роду пройдисвітів [267, с. 129].

Враховуючи зміст законодавства і господарської діяльності можна виділити характерні ознаки ліцензування господарської діяльності: 1) ліцензування, насамперед, передбачає надання дозволу на заняття певним видом (видами) господарської (підприємницької) діяльності; 2) ліцензування – це діяльність, яка пов'язана з видачею ліцензій та вчиненням інших дій, що пов'язані з видачею ліцензій (ліцензійних дій); 3) ліцензування провадиться тільки уповноваженими на це державними органами; 4) ліцензії видаються тільки певним особам; 5) ліцензуванню підлягають тільки певні види господарської діяльності; 6) ліцензування – це надання дозволу на певний строк; 7) ліцензування – це надання дозволу за певних умов [268, с. 183]. Надані характеристики можна лише доповнити тим, що ліцензування є одним із основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання; за допомогою цього засобу державою підтримуються ті НЗ, які відповідають ліцензійним вимогам, тобто спроможні надавати якісні послуги у сфері освіти; за допомогою зупинення дії або анулювання ліцензії, застосування органом

---

¹ у нашому випадку ринок освітніх та інших послуг у сфері освіти.

ліцензування штрафних санкцій до НЗ, послуги яких не відповідають вимогам, порушники стимулюються до свідомої зміни своєї поведінки.

Ю.М. Репкіна розглянула визначення поняття «ліцензування» у статті 14 ГК України, у Законі України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», у Ліцензійних умовах провадження страхової діяльності та Ліцензійних умовах провадження діяльності з адміністрування недержавних пенсійних фондів, затверджених розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України, а також поняття ліцензування, закріплене у Федеральному законі РФ «Про ліцензування окремих видів господарської діяльності» і зробила висновок про його неоднозначність [269, с. 83]. Тут немає нічого дивного, оскільки у кожній сфері, у кожному ліцензованому виді господарської діяльності є особливості. Пунктом 1 статті 14 ГК України ліцензування поряд із патентуванням та квотуванням визнано засобом державного регулювання у сфері господарювання, спрямованим на забезпечення єдиної державної політики у цій сфері та захист економічних і соціальних інтересів держави, суспільства та окремих споживачів [1]; статтею 1 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» ліцензування визначено як видача, переоформлення та анулювання ліцензій, видача дублікатів ліцензій, ведення ліцензійних справ та ліцензійних реєстрів, контроль за додержанням ліцензіатами ліцензійних умов, видача розпоряджень про усунення порушень ліцензійних умов, а також розпоряджень про усунення порушень законодавства у сфері ліцензування [214]; у статті 1 Закону України «Про вищу освіту» ліцензування визначено як процедура визнання спроможності ВНЗ певного типу розпочати освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти та кваліфікації, відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також до державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення [4]; статтею 1 Порядку ліцензування діяльності з надання освітніх послуг, затвердженого постановою КМУ від 8 серпня 2007 року № 1019 вказано що цей Порядок встановлює загальні вимоги до ліцензування діяльності з надання освітніх

послуг та визначає процедуру самооцінки спроможності суб'єктів освітньої діяльності щодо надання освітніх послуг, проведення ліцензійної експертизи, прийняття рішень та їх оформлення, видачі і переоформлення ліцензій, видачі їх дублікатів, а також прийняття рішень про обмеження діяльності суб'єктів у сфері освіти [163]. Виходячи з назви Порядку, названі вище види діяльності можна також віднести до ліцензування.

К.А. Карчевським пропонується наступне визначення поняття ліцензування: правовідносини, пов'язані з наданням суб'єктам господарювання, які відповідають встановленим вимогам (ліцензійним умовам), тимчасового дозволу на заняття певним видом (видами) господарської діяльності, який встановлений законодавством, що здійснюється спеціально уповноваженими державними органами шляхом вчинення ліцензійних дій, встановлених законодавством [268, с. 187].

Слід, безумовно, погодитися із таким визначенням. Проте тут необхідне уточнення стосовно власне діяльності у сфері освіти, а також відносно учасників відносин, які складаються та існують при ліцензуванні.

Такими учасниками на переконання О.П. Віхрова є, з одного боку, суб'єкти господарювання, а з іншого суб'єкти організаційно-господарських повноважень (органа ліцензування), які наділені господарською компетенцією щодо цих суб'єктів господарювання. Вказані відносини носять відносний, взаємний характер, де праву вимоги однієї сторони протистоїть відповідний обов'язок сторони другої. Тобто ці відносини за своїми ознаками повною мірою відповідають загальним і специфічним ознакам організаційно-господарських зобов'язань, і, відповідно, є організаційно-господарськими зобов'язаннями з ліцензування господарської діяльності [270, с. 159].

Організаційно-господарські зобов'язання з ліцензування в цілому можна було б охарактеризувати як процесуально-правові, переважно організаційно-регулятивні, оскільки вони опосередковують певні встановлені законом процедури ліцензування і патентування господарської діяльності. Але головним у зобов'язаннях є те, що вони пов'язані з реалізацією

матеріально-правових норм, які закріплюють певні права та обов'язки їхніх учасників, і насамперед обов'язок суб'єктів господарювання здійснювати окремі передбачені законом види господарської (підприємницької) діяльності лише за умови їх ліцензування. Саме це, як уявляється, є визначальним у характеристиці даних зобов'язань, оскільки найбільшою мірою відображає сутність і призначення ліцензування як засобу державного регулювання у сфері господарювання. Тобто процесуально-правовий аспект виступає вторинним до матеріально-правового аспекту [270, с. 160]. Тому будемо розглядати ліцензування саме як засіб регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти.

Організаційно-господарські зобов'язання з ліцензування господарської діяльності є двосторонніми, права та обов'язки в них мають обидві сторони. Кожна зі сторін виступає управненою щодо одних вимог і зобов'язаною щодо інших. Так, у зобов'язаннях з видачі ліцензії зміст права вимоги суб'єкта господарювання як управненої сторони полягає у праві звернутися до органу ліцензування із заявою про видачу ліцензії на здійснення певного виду господарської діяльності, у праві вимагати прийняття такої заяви, розгляду її у встановленому законодавством порядку і строки та винесення відповідного рішення тощо. Зміст обов'язку органу ліцензування (суб'єкта організаційно-господарських повноважень) як сторони зобов'язаної складає виконання законних вимог суб'єкта господарювання – сторони управненої. У той же час орган ліцензування має право залишити без розгляду заяву про видачу ліцензії чи відмовити у видачі ліцензії за наявності відповідних підстав, а суб'єкт господарювання повинен задовольнити законні вимоги органа ліцензування [270, с. 159]. Отже, НЗ, що виконує усі ліцензійні умови, може вимагати від органу ліцензування надати йому ліцензію. З іншого боку, орган ліцензування може вимагати від НЗ надати йому документи, що підтверджують виконання ним вимог законодавства та ліцензійних умов.

Контроль за дотриманням ліцензійних умов надання освітніх послуг здійснюють органи управління освітою та Державна інспекція НЗ. За результатами перевірки стану дотримання ліцензійних умов надання освітніх послуг органи ліцензування мають право анулювати видані ліцензії, а також вносити пропозиції НЗ, власникам НЗ про усунення порушень ліцензійних умов надання освітніх послуг [265, с. 69].

Вважаємо, що до складу органів ліцензування та органів з контролю дотримання ліцензійних умов НЗ повинні входити провідні вчені, педагоги та адміністратори й управлінці у сфері освіти, які будуть пропонуватися вченими радами НЗ та обиратися на певний строк радою органу ліцензування.

Викладачі повинні брати участь в оцінці своїх університетів. Лише так можна гарантувати якість «продукції». Неприпустимо, коли визначення якості віддається ринку. При цьому приватні ВНЗ повинні відповідати тим самим жорстким стандартам, що і державні. З іншого боку, вища освіта ризикує втратити одну із своїх найсильніших складових – глибину та фундаментальність [261, с. 439].

Крім представників самих НЗ висловлюється думка відносно необхідності залучення до органу ліцензування та Державної ліквідаційної комісії представників Міністерства юстиції. Зокрема заступник Міністра юстиції України В.В. Богатир вказує, що вже майже два роки Міністерство юстиції не має представників у Державній акредитаційній комісії. Відсторонення Міністерства юстиції від цього процесу, на думку чиновника, фактично призвело до того, що не всі ВНЗ – як державної, так і інших форм власності – відповідають ліцензійним умовам щодо кадрового, методичного та матеріально-технічного забезпечення. Ця проблема породжує незадовільну якість підготовки юристів. Досить велика кількість ВНЗ зовсім не пристосована до конкурентоспроможних умов [218, с. 12]. Складно сказати, наскільки об'єктивною є думка заступника міністра. Можливо, присутність представника такого Міністерства принаймні сприятиме підвищенню об'єктивізації оцінки юридичних НЗ.

А на сьогодні представники окремих державних органів не беруть участь при ліцензуванні. Проте присутність на українському ринку освіти (зокрема вищої) представників зарубіжних організацій виставляється як певний позитив. Так, Ю. Миколаїв вказує, що Луганський національний університет імені Т.Г. Шевченка у 2006 році першим в Україні пройшов процедуру зовнішнього незалежного експертного оцінювання, яку здійснює Європейська асоціація університетів. Комісія визнає, що якість освіти в університеті відповідає європейським нормам і стандартам Болонської системи, й дає рекомендації з удосконалення науково-освітньої роботи [271, с. 29]. Можливо, названа організація є авторитетною та має офіційний статус. Можливо є інші авторитетні європейські та міжнародні організації, які об'єктивно оцінять вітчизняні НЗ. Однак можуть бути випадки коли не впевнені у своїх можливостях НЗ будуть отримувати підтвердження свого наукового, навчального та матеріального потенціалу від підприємницьких структур, утворених окремими особами у різних країнах (при цьому такі особи можуть бути дуже далекими від освіти).

Аби такі ситуації траплялися якомога рідше Є.А. Огаренко пропонує створити в Україні інфраструктуру акредитаційних центрів, налагодити систему контролю за виконанням умов ліцензій, виданих ВНЗ різних форм власності, розробити механізм поетапної інтеграції вищої освіти України в міжнародну систему, який передбачає визнання та нострифікацію в Україні документів про освіту, наукові ступені та звання; запровадження служби міжнародної акредитації, забезпечення впровадження міжнародних та європейських стандартів освіти [265, с. 70].

Проте лише утворенням великих акредитаційних центрів усі проблеми, пов'язані із ліцензуванням окремих видів господарської діяльності у сфері освіти, подолати все одно неможливо. Необхідно вносити зміни до власне ліцензійних умов та інших положень законодавства про ліцензування діяльності НЗ.

Найбільше пропозицій у цьому напрямі зробив вітчизняний вчений та практик у сфері освіти В.О. Огнев'юк. Він вказує, що за умови універсалізації навчальних планів саме студент має вибрати

форму навчання – очну, заочну, очно-заочну, очно-дистанційну, а можливо, і використання різних форм навчання у різних семестрах. Тим більше, що ліцензування форм навчання суперечить нормам Закону України «Про освіту», згідно з якими форми навчання самостійно визначає ВНЗ [88, с. 8].

Також вчений ставить під сумнів необхідність застосування при ліцензуванні НЗ показника кількості місць у читальних залах. Безперечно, він є важливим, проте кожна навчальна аудиторія може виконувати функцію читального залу, а наявність Інтернету взагалі робить зайвими читальні зали [88, с. 8].

В.О. Огнев'юк також слушно пропонує відмовитися від застарілих показників кількості книг із розрахунку на одного студента (адже сьогодні існують електронні бібліотеки), кількості періодичних фахових видань (усі вони представлені в Інтернеті) [89, с. 19].

Проте слід посперечатися із думкою вченого щодо необхідності припинити ліцензування доуніверситетської освіти [89, с. 19]. Тут треба підходити зважено. Якщо доуніверситетську освіту надаватимуть ВНЗ, які отримали ліцензію на надання послуг вищої освіти, то тут можна погодитися із зайвістю ліцензування доуніверситетської освіти.

Слід висловити сумнів і відносно пропозиції вченого щодо передачі вченим радам інститутів права вирішувати питання ліцензування підготовки в коледжах [89, с. 19]. Із зменшенням кількості ВНЗ та підвищенням конкуренції за студентів інститути та коледжі можуть опинитися в одному маркетинговому секторі і бути прямими конкурентами (певна частина абітурієнтів вступить до коледжів, отримає професію і не буде вступати до інститутів). Той самий аргумент можна навести на доведення незгоди з пропозицією щодо ліцензування бакалаврських програм вченими радами університетів і залишення Державній акредитаційній комісії (далі – ДАК) України лише магістерських програм [89, с. 19]. Уже сьогодні значна кількість студентів, які отримали ОКР «бакалавр» іде працювати на підприємства, установи, організації і відмовляється від отримання ОКР «магістр». Наведене вказує на можливість зловживань інститутів при ліцензуванні підготовки

учнів у коледжах, а університетів – при ліцензуванні бакалаврських програм, за якими навчають інститути.

В.О. Огнев'юком пропонується розглянути питання про співвідношення навчального часу, що забезпечується докторами наук та іншими науково-педагогічними працівниками, адже в європейських та американських університетах вітається робота професорів - візитерів. Вчений не вважає проблемою, щоб професор упродовж року працював у двох-трьох університетах. Проте у цьому випадку виникатиме питання: до заліку якого університету будуть віднесені його монографії, посібники і підручники? Але чи є важливою така дилема? Загалом процедури ліцензування та акредитації варто дебюрократизувати, спросити, водночас підвищуючи відповідальність НЗ [88, с. 8-9]. Можна погодитися із наведеними аргументами. Проте така ситуація була б можливою та ефективною у випадку реального чесного обліку робочого часу докторів наук - сумісників. У випадку зняття заборони докторам наук працювати у кількох НЗ із зарахуванням їх робочого часу та наукових робіт у доробок усіх НЗ є загроза того, що у документах (тому ж журналі навчальної групи чи відомості прийому модульних контролів, залікових та екзаменаційних відомостях) буде записано прізвище провідного доктора наук, а фактично працювати зі студентами будуть зовсім інші викладачі. Тому такі дебюрократизаційні зміни до ліцензійних умов НЗ можуть бути запроваджені лише у комплексі із посиленням контролю за реальною роботою докторів - сумісників та підвищенням відповідальності НЗ за надання недостовірної інформації органу ліцензування.

Також вченим-практиком вказується на необхідність переглянути питання про ліцензійні обсяги, яке втрачає актуальність в умовах демографічної кризи [89, с. 19]. Вважаємо, що скасування ліцензійних обсягів для НЗ призведе до негативного дисбалансу між провідними та іншими НЗ. Перші наберуть на навчання зайву кількість студентів за рахунок других. У підсумку другі повинні будуть припиняти свою діяльність, звільняти викладачів та інших працівників, а перші не зможуть надати якісні послуги усім набраним ними студентам. Саме тому на позначення

студентів, яким провідні НЗ в силу об'єктивних причин не зможуть надати якісні послуги, нами було використано слово «зайві». Як бачимо, в обох випадках скасування ліцензійного обсягу для НЗ матиме негативні наслідки як для самих НЗ, так і для споживачів їхніх послуг і для держави.

Проектом закону «Про вищу освіту» № 7486-1, внесеним народними депутатами України О. Єфремовим, О. Зарубінським, С. Ківаловим, О. Логвиненком, М. Луцьким, К. Самойлик, І. Шаровим (законопроектом МОНмолодьспорт) запропоновано визначати ВНЗ за кількістю студентів. У класичному університеті за денною формою повинно навчатися не менш як 10 тис. осіб; у профільному університеті – не менш як 6 тисяч; в академії – не менш як 3 тисячі; у коледжі – не менш як тисячі осіб [272]. Із таким поділом НЗ за кількістю студентів можна безумовно погодитися, оскільки ВНЗ, що навчатиме на п'яти курсах кількість студентів, меншу запропонованим, навряд чи відповідатиме ліцензійним умовам за якістю матеріальної бази та кількістю профільних докторів (професорів) та кандидатів наук (доцентів). Незгоду викликає лише відсутність у названій структурі такого виду НЗ як інститут. Вимоги болонської системи не вказують на заборону діяльності такого виду НЗ. У зв'язку із цим у РФ при переході до болонської системи на сучасному етапі крім національних науково-дослідницьких університетів, федеральних університетів, НЗ вищої професійної освіти запропоновано утворювати усі інші НЗ вищої професійної освіти: коледжі (вправі реалізовувати перший ОКР вищої освіти – бакалаврат), інститути, академії, університети, що не ввійшли у попередні групи, серед них військові університети та інститути. При цьому інститути та академії як самостійні різновиди ВНЗ раніше передбачалося зберегти в якості форм додаткової вищої освіти. Проте 1 лютого 2011 року на засіданні робочої групи, що працює над законом «Про освіту», їх вирішено зберегти у тому вигляді, в якому вони зараз функціонують [178, с. 116]. Тому пропонуємо підтримати пропозиції розробників проекту щодо визначення виду ВНЗ за ліцензованим набором студентів на денній формі навчання (класичний університет – не менш як 10 тис. осіб; профільний університет – не менш як 6 тисяч; академія – не менш

як 3 тисячі; коледж – не менш як тисяча осіб), проте додати ще інститут, в якому на денній формі повинно навчатися не менш як 2 тисячі осіб.

Отже, ліцензування господарської діяльності НЗ є одним із основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність цих НЗ як суб'єктів господарювання. Одним, проте не єдиним. Крім нього до НЗ можуть застосовуватися й інші засоби, що визначають легітимацію. Серед них можна назвати акредитацію НЗ та атестацію педагогічних працівників. Акредитація НЗ проводиться спеціальними державними органами. Атестація педагогічних та науково-педагогічних працівників здійснюється, як правило, у межах самих НЗ.

У Законі України «Про вищу освіту» статтею 24 визначено рівні акредитації ВНЗ: I рівня, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями ОКР молодшого спеціаліста; II рівня, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями ОКР молодшого спеціаліста та за напрямками підготовки ОКР бакалавра; III рівня, в якому здійснюється підготовка фахівців за напрямками ОКР бакалавра, спеціальностями ОКР спеціаліста, а також за окремими спеціальностями ОКР магістра; IV рівня, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямками ОКР бакалавра, спеціальностями ОКР спеціаліста, магістра [4].

Пунктом 2 статті 28 Закону України «Про вищу освіту» визначено, що акредитації підлягає напрям, спеціальність та ВНЗ. Акредитація здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки шляхом проведення акредитаційної експертизи. Цим органом, який визначає рівень акредитації ВНЗ, є ДАК. Цей орган на підставі заяви ВНЗ про проведення акредитаційної експертизи приймає рішення про видачу сертифікату про акредитацію напрямку, спеціальності та ВНЗ чи про відмову у його видачі. ВНЗ, що успішно пройшли акредитаційну експертизу, отримують сертифікат про акредитацію напрямку, спеціальності або ВНЗ, термін дії якого не може перевищувати 10 років [4].

Особливості та порядок проведення акредитації НЗ визначено положенням про акредитацію ВНЗ і спеціальностей у ВНЗ та

вищих професійних училищах, затвердженим постановою КМУ від 9 серпня 2001 року № 978 [273]. Пунктом 7 цього Положення визначено, що загальний термін дії сертифікату становить для НЗ, які мають статус національного, 10 років, інших – 5 років. Пунктами 9-16 Положення визначено порядок проходження акредитації (названо перелік документів, який подають до МОНмолодьспорт НЗ, що заявили про акредитацію спеціальності, які заявили про акредитацію за певним рівнем; 10-ма днями обмежено строк проведення попередньої експертизи та 5-ма днями – загальний строк роботи експертної комісії безпосередньо у НЗ; тижнем – підготовку мотивованого висновку експертної комісії МОНмолодьспорт про можливість акредитації спеціальності; двома місяцями – прийняття ДАК рішення про акредитацію або відмову в акредитації; передбачено можливість проведення без перевірки експертною комісією повторної акредитації (після закінчення строку дії сертифікату) за відсутності в діяльності НЗ порушень в організації чи проведенні навчально-виховного процесу за попередній акредитаційний період, що підтверджується результатами відповідних перевірок органів державного контролю; визначено, що акредитованим за певним рівнем може бути визнаний ВНЗ, який проводить підготовку (перепідготовку) фахівців: 1) за кількома напрямками, не менше ніж 2/3 спеціальностей яких акредитовано за відповідним рівнем; 2) за спеціальностями одного напрямку, акредитованими за цим же рівнем; а також встановлено обмеження до акредитації ВНЗ за IV рівнем: 1) показники діяльності його аспірантури або докторантури повинні перебувати на рівні, не нижчому від середнього для даної галузевої групи або типу ВНЗ; 2) за останні 5 років повинно бути видано підручників (навчальних посібників) з грифом МОНмолодьспорт або монографій не менше ніж 5 % загальної кількості викладачів) [273]. Також нормами цього Положення визначено права та обов'язки акредитованого НЗ, а також встановлено порядок апеляційного оскарження НЗ рішень ДАК перед МОНмолодьспорт [273].

Зазвичай у практиці діяльності НЗ суперечливі питання, пов'язані із акредитацією, виникають не часто¹. Можливо, це пов'язано із точним визначенням умов акредитації. Кожен НЗ заздалегідь знає, скажімо, який рівень акредитації може отримати чи підтвердити, а тому не претендує на інший.

Для порівняльного прикладу наведемо систему акредитації США. Головним органом з акредитації у США є Рада з акредитації вищої освіти, основною метою діяльності якої є забезпечення стандарту якості вищої освіти, гарантування її якості для громадських, державних організацій, агентств та роботодавців, інформації для студентів та їх батьків. Основними видами акредитації виступають інституціональна та спеціалізована акредитації, що мають свої особливості, специфічні для цієї країни. Загальна інституціональна акредитація ВНЗ у США проводиться агентствами регіональних асоціацій НЗ: Асоціації університетів, Асоціації чотири- та дворічних коледжів. Акредитовані ВНЗ включаються в перелік НЗ, які враховуються офіційною статистикою, стають учасниками Федеральної програми фінансової допомоги студентам, отримують право на розробку освітніх програм за вимогами Департаменту освіти США.

Інституціональна акредитація включає оцінювання цілей і завдань ВНЗ, які мають відповідати очікуванням уряду, ділових кіл та широкої громадськості. При проходженні інституціональної акредитації ВНЗ має попереднє самодослідження, яке оформляється у вигляді звіту.

До спеціалізованої акредитації належить акредитація освітніх програм професійними асоціаціями. У США діють 45 загальнонаціональних професійних асоціацій. Як правило,

---

¹ На відміну від акредитації за даними Е.Е. Бекірової більш за все скарг (апеляцій) на дії органів ліцензування надходить від суб'єктів господарської діяльності з питань оформлення, видачі та анулювання ліцензій на право провадження господарської діяльності з оптової торгівлі лікарськими засобами, на роздрібну торгівлю тютюновими та алкогольними виробами, на право надання послуг з охорони державної, колективної, приватної власності та охорони громадян, на посередництво у працевлаштуванні за кордоном, на право провадження освітньої діяльності та ін. (виділення наше – Б.Д.) [274, с. 87].

професійні асоціації не приймають заяву на проведення акредитаційної експертизи окремої навчальної програми, якщо ВНЗ не пройшов загальну акредитацію [249, с. 8].

У нас же поділ акредитації на інституціональну та спеціалізовану відсутній.

Крім ліцензування та акредитації, які прямо впливають на легітимацію НЗ, опосередкований вплив на неї має атестація викладачів. Послуги НЗ надаються за посередництва викладачів. Від того, як підготовлені ці викладачі, яку освіту та практичний досвід вони самі отримали, залежить чому вони навчать своїх студентів, учнів або вихованців. І від цього багато в чому залежить набір до певного НЗ, ефективність його роботи, рентабельність його діяльності. Тому діяльність окремого викладача напряду впливає на діяльність НЗ та його конкурентоспроможність на ринку освітніх та інших послуг у сфері освіти. Підвищений публічний інтерес у діяльності з надання освітніх та інших послуг у сфері освіти висуває підвищені вимоги до осіб, які безпосередньо ці послуги надають. По-перше, вони повинні бути професіоналами у своїй галузі знань; по-друге, мати хист до педагогічної діяльності і вміння передати свої знання учням; по-третє, повинні володіти високими моральними та людськими якостями. Такі вимоги приділялися в усіх країнах в усі часи. В історії України у 1586 році у школі Успенського братства Львова було складено «Порядок шкільний», у якому зокрема викладено педагогічні вимоги до вчителя. Він мав бути «побожний, скромний, негнівливий, не срамослов, не чародій, не сміхун, не байкар, не прихильний єресі, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усьому» [62, с. 44].

Атестація науково-педагогічних працівників дозволяє оцінити якість персоналу з точки зору відповідності його цілям і стратегії підприємства. Нормативно-правова база, що є основою атестаційного процесу, повинна постійно удосконалюватися, щоб не відставати від процесів, що відбуваються в управлінні персоналом та розвитку суспільства в цілому. Поведінкові помилки, які мають місце при проведенні атестації і мають людську природу, повинні нейтралізовуватися правилами, встановленими

законом [275, с. 134]. О.М. Бандурка пропонує завершити процес реформування і чітко визначити порядок державної атестації науково-педагогічного і наукового складу вищої кваліфікації, поєднати в одному структурному підрозділі, «в одних руках» надання й затвердження наукових ступенів і вчених звань. Це посилить ефективність зв'язку між науковцями, викладачами і студентами, підвищить рівень упровадження наукових досягнень у практичну діяльність [189, с. 14].

На сьогодні пунктами 1 і 2 статті 54 «Кадрове забезпечення сфери освіти» Закону України «Про освіту» визначено, що педагогічною діяльністю можуть займатися особи з високими моральними якостями, які мають відповідну освіту, професійно-практичну підготовку, фізичний стан яких дозволяє виконувати службові обов'язки. Педагогічну діяльність у НЗ здійснюють педагогічні працівники, у ВНЗ III і IV рівнів акредитації та закладах післядипломної освіти – науково-педагогічні працівники [14]. З цього нормативного положення О.Ф. Мельничук вбачає, що за рівнем акредитації НЗ, в якому працюють педагоги, їх можна поділити на 2 групи – педагогічні та науково-педагогічні [13, с. 53]. Пунктом 4 названої статті прямо визначено необхідність проходження атестації педагогічними працівниками. За результатами атестації визначаються відповідність працівника займаній посаді, рівень його кваліфікації, присвоюються категорії, педагогічні звання. Встановлення порядку атестації педагогічних працівників віднесено до компетенції МОНмолодьспорт України. За рішенням атестаційної комісії може бути звільнено педагогічного працівника з роботи у порядку, встановленому загальним трудовим законодавством [14]. Окремі вчені питання атестації пов'язують виключно з отриманням наукового ступеня чи вченого звання. Для удосконалення цього процесу С.М. Серьогін пропонує на базі спецради, до якої входить сам, здійснювати наукові семінари як для тих, хто здобуває науковий ступінь, так і для тих, хто виступає експертами та опонентами за цією спеціальністю [276].

З питань атестації науково-педагогічних працівників заслуговує на увагу постанова ВАК Республіки Білорусь від 9

липня 2009 року № 9 «Про щорічний конкурс на кращу докторську та кандидатську дисертації» із чітким визначенням вимог щодо учасників, порядку організації та проведення конкурсу в чотирьох номінаціях: з гуманітарних, природничих, медичних та ветеринарних, технічних та сільськогосподарських наук [277, с. 57]. З одного боку, саме проведення такого конкурсу виглядає дещо найвним, а з іншого – є додатковим стимулом якісної підготовки та оформлення результатів дисертаційного дослідження.

Обов'язковість проходження атестації педагогічними працівниками підтверджено Типовим положенням про атестацію педагогічних працівників, яким визначено, що атестацією педагогічних працівників є система заходів, спрямована на всебічне комплексне оцінювання їх педагогічної діяльності, за якою визначаються відповідність педагогічного працівника займаний посаді, рівень його кваліфікації, присвоюється кваліфікаційна категорія, педагогічне звання (підпункт 1.2.); основними принципами атестації є відкритість та колегіальність, гуманне та доброзичливе ставлення до педагогічного працівника, повнота, об'єктивність та системність оцінювання його педагогічної діяльності (підпункт 1.4.) [278]¹.

Типовим положенням визначено необхідність проходження атестації не рідше одного разу на п'ять років; порядок створення та повноваження атестаційних комісій (комісії трьох рівнів; склад не менше 7 членів; формуються з педагогічних працівників НЗ та інших закладів, працівників відповідних органів управління освітою, представників профспілок, методичних та психологічних служб, можуть входити представники наукових та інших установ, організацій об'єднань громадян); строки проведення атестації (до 1,

---

¹ До затвердження цього Типового положення Є.А. Огаренко пропонував поняття «атестація педагогічних працівників» як визначення їх відповідності зайнятій посаді, рівню кваліфікації, залежно від якого та від стажу педагогічної роботи їм встановлюється кваліфікаційна категорія, відповідний посадовий оклад. Принципами атестації вбачав принципи демократизму, загальності, всебічності, систематичності, колегіальності, доступності та гласності, безперервної освіти, самовдосконалення, морального і матеріального заохочення. Умовою атестації педагогічного працівника вчений визначав наявність фахової освіти та володіння ним державною мовою в обсязі, необхідному для виконання його професійних обов'язків згідно з Конституцією України [265, с. 68].

10 та 25 квітня комісіями різних рівнів); умови та порядок присвоєння кваліфікаційних категорій, педагогічних звань; порядок оскарження рішень атестаційних комісій [278]. На сьогодні проведення атестацій у багатьох НЗ проводилося регулярно, а у багатьох тільки розпочинається. Обов'язковість атестації педагогічних працівників є безумовним позитивним явищем, покликаним стимулювати їх до самовдосконалення; надасть керівництву НЗ додаткову можливість заміни викладачів, що за моральними та професійними якостями не відповідають вимогам цього НЗ, дійсно якісними фахівцями.

Проведення атестацій у багатьох НЗ проводилося регулярно, а у багатьох тільки розпочинається. Обов'язковість атестації педагогічних працівників є безумовним позитивним явищем, покликаним стимулювати їх до самовдосконалення; надасть керівництву НЗ додаткову можливість заміни викладачів, що за моральними та професійними якостями не відповідають вимогам цього НЗ, дійсно якісними фахівцями. А саму процедуру атестації викладачів можна вважати непрямим засобом регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання. У зв'язку з цим необхідно запропонувати запровадження доктринальної та легальної класифікації засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання з їх поділом на прямі та непрямі. Перші названо у пункті 2 статті 12 ГК України. Вони є прямими, оскільки їх вплив безпосередньо спрямований на діяльність суб'єктів господарювання. Другі впливають на суб'єкти господарювання опосередковано (як атестація педагогічних працівників, державне кредитування студентів тощо). Їх перелік як і перелік перших не є виключним. Їх треба зібрати у новому підпункті 2-1 статті 12 ГК України. А конкретні засоби регулюючого впливу повинні бути прописані у наступних доданих статтях.

Отже, на основі проведеного у підрозділі дослідження, можна зробити висновок, що основним дієвим засобом регулюючого впливу держави на діяльність НЗ з метою дотримання якості освітніх та інших послуг у сфері освіти є ліцензування, акредитація НЗ та атестація педагогічних працівників. Завдяки цим засобам

регулюючого впливу держави на діяльність НЗ в Україні держава відрізняє ті НЗ, які мають можливості надавати якісні послуги, від таких, що не зможуть це робити. Ліцензійні умови певною мірою застаріли через розвиток науково-технічного прогресу, на що вказувалося окремими вітчизняними вченими. У підрозділі запропоновано змінити або скасувати окремі ліцензійні умови. У той же час наголошено на необхідності обов'язкового залишення інших ліцензійних умов.

Система акредитації НЗ передбачає розподіл НЗ за чотирма рівнями. Акредитація НЗ є також ефективним засобом захисту НЗ, які надають якісні послуги, від інших.

Запровадження обов'язкової атестації педагогічних працівників є ефективним засобом, що стимулює викладачів до самовдосконалення і сприяє НЗ у якісному відборі педагогічних кадрів.

РОЗДІЛ 3.

ГОСПОДАРСЬКА КОМПЕТЕНЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У СФЕРІ ОСВІТИ, ЇХ ФІНАНСОВА, МАЙНОВА ТА УПРАВЛІНСЬКА ОСНОВА ГОСПОДАРЮВАННЯ

3.1. Господарська компетенція навчальних закладів

Питання щодо визначення господарської компетенції будь-якого суб'єкта господарювання є одними із центральних у науці господарського права. При цьому вони не облишені практичної спрямованості. У сфері господарювання усі суб'єкти – і споживачі, і самі суб'єкти господарювання, і державні органи мають більший або менший обсяг компетенції. При цьому відносно споживачів скоріше можна вести мову про наявність прав та обов'язків у сфері господарювання. У суб'єктів господарювання уся сукупність їх прав та обов'язків складає повний обсяг господарської компетенції. Господарську компетенцію органів державної влади та органів місцевого самоврядування як учасників відносин у сфері господарювання В.С. Щербина визначає як сукупність повноважень, прав та обов'язків державного органу або органу місцевого самоврядування, які вони зобов'язані використовувати для виконання своїх функціональних завдань у сфері господарювання (господарської діяльності) [279, с. 111].

Господарська компетенція НЗ має певні особливості у порівнянні із компетенцією інших суб'єктів господарювання та учасників відносин у сфері господарювання. Господарська компетенція виникає у НЗ з моменту їх створення, а її обсяг може змінюватися на основі положень норм різних НПА та з укладанням певних господарських та інших договорів.

Проте господарська компетенція НЗ, що має свої особливості, вимагає систематизації та комплексності при розгляді. У зв'язку із цим важливим є визначення факторів, що впливають на обсяг

господарської компетенції НЗ, та визначення відмінностей в обсязі компетенції НЗ із компетенцією інших суб'єктів господарського права, з якими вони взаємодіють.

Одними із основних факторів, що визначають обсяг господарської компетенції НЗ, є суб'єктний та договірний фактори. Перший поділяє господарську компетенцію НЗ у відносинах зі споживачами їхніх послуг, із іншими суб'єктами господарювання та державними органами. Другий поділяє господарську компетенцію на таку, що виникає з господарського договору, та із закону.

Різні вітчизняні дослідники виділяють інші критерії поділу суспільних відносин у сфері вищої освіти, що визначають обсяги господарської компетенції: а) відносини з управління системою вищої освіти, зокрема, шляхом підготовки відповідних НПА; б) відносини, що полягають у наданні ВНЗ дозволених законодавством платних послуг; в) відносини, що виникають у процесі участі ВНЗ у господарських об'єднаннях; г) відносини, які виникають всередині НЗ при розподілі ресурсів, при здійсненні контролю за відокремленими підрозділами за дотриманням вимог законодавства й застосування до них санкцій [131, с. 81]. Поділ на критерії і в нашому випадку, і в наведеному прикладі є умовним і елементи різних факторів або критеріїв можуть взаємно перехрещуватися.

Розглянемо особливості та визначимо обсяги компетенції НЗ, що впливають із положень різних договорів. Ці договори найчастіше мають господарсько-, цивільно-правову або змішану юридичну природу.

Питання про об'єкт кожного конкретного договору про надання послуг перебуває у прямій залежності від визначення якісних характеристик послуги. Висновки про неоднорідність послуги як об'єкта/предмета договору про їх надання, дають підстави вважати, що відсутність потрібного замовнику послуги результату не завжди пов'язана з неякісністю наданої послуги. Якщо об'єктом договору про надання послуг водночас є діяльність виконавця та її результати, тоді відсутність останнього, за винятком настання обставин непереборної сили, у т.ч. форс-мажорних,

передбачених відповідним захисним застереженням, є виявом надання неякісних послуг. Якщо ж об'єктом зазначеного договору є лише сама діяльність виконавця або тільки результат цієї діяльності у вигляді інформації, питання про якість наданих послуг може бути вирішено по-різному, з урахуванням конкретних обставин справи [22, с. 77].

Відповідно до частини 1 статті 901 ЦК України за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором [18]. Отже, компетенція НЗ у відносинах зі споживачами визначається договором про надання послуг і триває протягом його дії.

Норма частини 1 статті 907 ЦК України «Розірвання договору про надання послуг» містить загальні положення про розірвання договору: «Договір про надання послуг може бути розірваний, у т.ч. шляхом односторонньої відмови від договору, в порядку та на підставах, встановлених цим Кодексом, іншим законом або за домовленістю сторін» [18].

А.А. Мірзоян вірно вказує, що ЦК України не названо значну кількість договорів про надання послуг: медичних, охоронних, інформаційних, ветеринарних, консультаційних, рекламних, з туристичного обслуговування, утилізації промислових відходів, післяпродажного обслуговування, маркетингових, маклерських та ін. [27, с. 229]. Не названий у ЦК України, так само як і в ГК України договір про надання освітніх послуг.

Сторонами цього договору є замовник та виконавець. При цьому договір може мати більш складну природу, коли замовник та споживач є різними особами (суб'єктами), коли в якості окремих суб'єктів виділяються педагогічні працівники та ін. Підтвердження сказаного знаходимо у відомого російського вченого: на відміну від цивільно-правових, адміністративних та інших правовідносин, які можуть бути як двосторонніми, так і багатосторонніми, освітні відносини можуть бути лише багатосторонніми і складатися як мінімум між трьома учасниками: НЗ, учнями і педагогічними

працівниками. Чинним законодавством суб'єктами освітніх відносин визнаються також батьки або інші законні представники учнів [19, с. 77]. Батьки, законні представники, державні органи, суб'єкти господарювання, які виступають замовниками та оплачують навчання безпосередніх споживачів освітніх та інших послуг, також є учасниками договорів у сфері освіти.

А протягом дії договору компетенція НЗ та споживачів їхніх послуг визначається Типовим договором про навчання, підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації або про надання додаткових освітніх послуг НЗ, затвердженим наказом МОН України від 11 березня 2002 року № 183 [166].

Згідно з цим договором встановлюється необхідність повернення замовнику коштів (що були внесені замовником як попередня плата за надання освітньої послуги) у разі дострокового припинення дії договору (незалежно від підстав для такого припинення) у зв'язку з ненаданням замовнику освітньої послуги [280, с. 230].

Законом України «Про освіту» визначено, що професійно-технічні НЗ можуть мати одне або декілька підприємств (установ, організацій) - замовників підготовки кадрів. Відносини з підприємствами, установами та організаціями - замовниками підготовки кадрів регулюються відповідно до укладених угод [14]. Однак не слід перебільшувати значення оплати навчання як фактора впливу на компетенцію учасників у сфері освіти. Оплата вартості навчання самим учнем або його батьками, на слушну думку В.М. Сирих, виступає лише в ролі юридичного факту, необхідного для виникнення освітнього відношення з акредитованим НЗ. Зміст же самого освітнього відношення визначається державними освітніми стандартами як для учнів за рахунок державного бюджету, так і для учнів, що навчаються за власний рахунок [19, с. 74].

Споживачами освітніх послуг можуть виступати:

- індивідуальні споживачі – окремі громадяни;
- організації, установи й підприємства будь-яких правових форм, що зацікавлені в освітніх послугах для своїх працівників;

- суспільство, тобто держава, зацікавлена у зростанні як економічного, так і соціального освітнього потенціалів.

Основним суб'єктом ринку освітніх послуг є кінцевий споживач – особистість. Тоді як більшість інших суб'єктів використовує освітню діяльність передусім з прагматично-комерційною метою, людина як споживач освітніх послуг поєднує їхню комерційну значущість (для одержання престижної професії, статусу, заробітку) із задоволенням потреб духовного особистісного розвитку та пізнавальних потреб. Ця значущість особистості як основного споживача послуг вищої освіти пояснюється також і тим, що під кінцевою продукцією вищої школи розглядають саме фахівців – її випускників, які мають відповідати вимогам інших споживачів [281, с. 109; 210, с. 66]. Споживачем послуг у сфері освіти може бути як громадянин України або іноземець, так і суб'єкт господарювання. Проте споживачів можна поділити на дві групи – безпосередні та опосередковані. Так, суб'єкт господарювання, який укладає договір із НЗ про підготовку (перенавчання, підвищення кваліфікації тощо) своїх працівників, є опосередкованим споживачем. А працівник цього суб'єкта або інший громадянин, який на основі названого договору отримує послуги від НЗ, є безпосереднім споживачем (навіть коли їх не оплачує).

Слід погодитися із В.В. Рєзніковою, що споживач – це і суб'єкт господарювання (фізична або юридична особа), в тих випадках, коли товари, роботи, послуги, придбаваються ним для кінцевого споживання, тобто тоді, коли суб'єкт господарювання є їх кінцевим споживачем. По-друге, умови публічного договору встановлюють однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги [47, с. 114].

У учнів освітня правоспроможність виникає з того моменту, коли вони починають займатися у дошкільному або шкільному НЗ, тобто у віці 4-7 років. Дієздатність суб'єктів правовідносин інших галузей права виникає набагато пізніше, у віці 16-18 років. В освітньому праві не діє конструкція, притаманна цивільному праву, коли недостатня дієздатність дитини перекривається дієздатністю його батьків або інших законних представників [19, с. 78].

На відміну від усіх інших галузей права, що визнають певну частину громадян недієздатними (діти, психічно хворі особи), освітнє право подібного інституту не знає. Усі громадяни країни, які незалежно від їх розумового та психічного розвитку, а також стану здоров'я мають освітню дієспроможність і можуть отримувати освіту, необхідну їм для соціальної адаптації та інтеграції в суспільство. У цих цілях держава та органи місцевого самоуправління утворюють спеціальні (корекційні) освітні установи, класи або групи, що забезпечують лікування, виховання і навчання дітей і підлітків з відхиленнями у розумовому або психічному розвитку.

Освітнє право не знає й інституту повного або часткового обмеження освітньої дієспроможності громадян. Навіть ув'язнені особи мають реальну можливість отримати освіту [19, с. 78]. Тут неможна заперечувати, оскільки громадяни, іноземці та особи без громадянства незалежно від фізичних та розумових вад мають права та можливості бути споживачами освітніх послуг та інших послуг у сфері освіти.

Крім споживачів педагогічні працівники є також не менш важливими суб'єктами освітніх відносин. Їх активна участь в освітньому процесі є необхідною умовою успішного функціонування всієї системи освіти. Проте, будучи стороною, зобов'язаною по відношенню до учнів, педагогічні працівники одночасно виконують по відношенню до них владні функції – здійснюють керівництво навчальними заняттями, а також проведенням поточної та проміжної атестації. Подібний взаємозв'язок учасників освітніх відносин суперечить усім канонам адміністративного, цивільного та інших галузей права [19, с. 77].

Наявність у педагогічних працівників владних повноважень, проте, не дає ніяких підстав для їх визнання в якості суб'єктів адміністративного права - посадових осіб або державних службовців. Ці посади існують лише в державних органах. Робота службовців державних, у т.ч. і освітніх установ не визнається державною службою.

Таким чином, освітнє правовідношення – це публічно-правове відношення між учнем (його законним представником), освітньою

установою і педагогічними працівниками у зв'язку з отриманням учнем загальної або професійної освіти, підтвердженої документом державного зразка про рівень освіти і/або кваліфікації [19, с. 78].

Більшість дослідників з питання про правову форму відносин з виконання робіт і надання послуг доходять висновку, що дані відносини повинні належати до різних договірних зобов'язань (відповідно договір підряду і договір відшкодувального надання послуг) і, вважають, що в основі розмежування даних договорів лежить предмет договору. Предметом договору першого типу є результат роботи, який набуває речової форми: створення нової речі, відновлення споживчої вартості існуючої речі (наприклад, за допомогою ремонту, чищення речей і т.д.). Предметом другого договору виступає сама діяльність виконавця. При цьому результат діяльності може бути і відокремлений від самого процесу здійснення діяльності [282, с. 17; 59, с. 222]. Дійсно, ці відносини є комплексними. Вони виходять за межі однієї галузі права. Компетенція учасників відносин у сфері освіти виникає при виникненні договірних зобов'язань і не залежить від досягнення чи недосягнення результату діяльності.

За договором надання медичної послуги одна сторона (медичний заклад будь-якої форми власності) в особі лікаря - виконавця послуги, який зобов'язується за завданням замовника (пацієнта) надати медичну послугу, дотримуватися етичних та моральних норм у спілкуванні з пацієнтом при наданні послуги, правильно визначити діагноз, призначити лікування і слідкувати за процесом лікування та реабілітацією пацієнта та проінформувати про результати наданої послуги, а споживач (пацієнт) зобов'язується дотримуватися вказівок та призначень лікаря у повній мірі, прийняти і оплатити послуги [59, с. 223]. Тобто, кінцевий результат за договором надання медичних (у нашому випадку освітніх та інших у сфері освіти) послуг може бути досягнуто у випадку виконання іншою стороною договору - споживачем приписів і рекомендацій виконавця (НЗ в особі його працівників).

Споживача освітніх та інших послуг у сфері освіти О.Ф. Мельничук пропонує вважати «особою, яка навчається» –

фізичну особу, яка реалізує конституційне право на освіту шляхом засвоєння її змісту, визначеного стандартами освіти; особа, яка навчається, є обов'язковим та головним учасником освітніх правовідносин, оскільки ці відносини виникають та існують у зв'язку з реалізацією нею права на освіту. У даних правовідносинах особа, яка навчається, є уповноваженою стороною [13, с. 49].

Із сказаним неможна повністю погодитися. Тому стосовно повноважень цієї сторони, а отже і компетенції її та надавача послуг – НЗ, слід навести думки інших вітчизняних і російських вчених та власні міркування.

Стосовно думки про те, що суб'єкти освітніх відносин мають юридичну рівність, а отже, що студенти володіють правами, рівними з професорами, а останні низводяться до рівня перукарів, чоботарів та інших виконавців послуг, які зобов'язані постійно узгоджувати свої дії з бажанням та волею студентів або, говорячи мовою законодавця, «за завданням замовника надати послуги (вчинити певні дії або здійснювати певну діяльність)» негативно висловлюється російський професор В.М. Сирих. Тоді у випадку рівності виходило б, що діючи «за завданням замовника», викладачі і НЗ неправомочні організувати навчальний процес на власний розсуд. У той же час студенти правомочні їм диктувати, що і в якому обсязі викладати, які проводити практичні заняття і як організувати проведення проміжних іспитів, які слід ставити оцінки за підсумками атестації [19, с. 69-70]. І тут слід погодитися із російським вченим, що ми виявили суперечності, які відділяють відносини у сфері освіти від суто цивільно-правових відносин.

І взагалі слід погодитися із думками названого російського вченого стосовно компетенції НЗ, їх працівників та споживачів їхніх послуг. Так, В.М. Сирих справедливо вважає, що оскільки в силу чинного законодавства акредитований НЗ виступає від імені держави і наділений певними державно-владними повноваженнями, то уявлення про освітні відносини як різновиди цивільного права є недостатніми. Ним справедливо критикуються твердження В.В. Кваніної про те, що за договором про надання освітніх послуг ВНЗ зобов'язується здійснювати освітню діяльність в межах державних освітніх стандартів вищої професійної освіти, а

по закінченні навчання видати тому студенту, хто виконав навчальний план, диплом про освіту державного зразка. Таке твердження не відповідає дійсності і навіть грубо перекручує її. Зобов'язання ВНЗ вести освітню діяльність впливає з чинного законодавства і наявності у нього свідоцтва про державну акредитацію, але ніяк не з договору [19, с. 73]. Диплом про освіту дається не в силу договору, а у зв'язку з тим, що випускник ВНЗ володіє необхідним рівнем знань, вмінь та навичок і успішно витримав випускні іспити. Не договором, а чинним законодавством визначаються і обов'язки учнів [19, с. 73]. Проте таку позицію вченого можна підтримати лише в цілому, оскільки договір не може не породжувати прав та обов'язків, а відповідно не бути компетенційним актом. Інакше нівелюється саме значення договору. Дійсно, основний обсяг компетенції НЗ у відносинах зі споживачами своїх послуг та іншими суб'єктами господарювання чи державними органами визначається законодавством. Проте окрема частина взаємних прав та обов'язків НЗ і замовників виникає на основі договору. Серед них можна назвати чи не найбільш важливі на сьогоднішній день питання про розмір і порядок оплати споживачем чи замовником наданих освітніх та інших послуг.

Вітчизняні дослідники компетенції приватних ВНЗ у різних сферах господарювання вважають, що даний елемент їх господарсько-правового статусу включає їх права та обов'язки у таких сферах як: планування; ціноутворення; фінансово-кредитні відносини; зовнішньоекономічна діяльність; взаємовідносини з державою. Вказана схема традиційно застосовувалася для характеристики господарської компетенції підприємств, і, думається, немає жодних перепон щодо поширення її також і на приватні ВНЗ [211, с. 64].

Загалом схожі погляди має і сам В.М. Сирих, який вказує, що ніяких індивідуальних прав у частині реалізації вимог державного освітнього стандарту (виділення наше – Б.Д.) освітній договір породити не може [19, с. 73].

Розглядаючи питання компетенції НЗ та інших суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги та інші послуги у

сфері освіти, необхідно розглянути питання про галузеву приналежність відносин, що при цьому виникають.

Так, на думку згадуваного В.М. Сирих, Є.А. Суханов більше має рацію, визначаючи освітні відносини в якості різновиду адміністративно-правових, а не цивільно-правових [283]. Проте сам В.М. Сирих критикує і позицію Є.А. Суханова: освітні відносини не входять до предмета і цієї галузі права, оскільки у них, по-перше, відсутній притаманний адміністративно-правовим відносинам державний примус і, по-друге, далеко не всі дії, що здійснюються в освітньому процесі, підпадають під дію адміністративного права [19, с. 74]. Тут можна як частково погодитися, так і частково не погодитися із міркуваннями російських вчених. При наданні освітніх та інших послуг у сфері освіти досягається велика кількість приватних інтересів, що опосередковуються цивільними правовідносинами. Також велика кількість публічних інтересів у сфері освіти опосередковується адміністративними правовідносинами. Крім них вчений не назвав велику кількість змішаних публічно-приватних і приватно-публічних інтересів (найчастіше це інтереси власне НЗ та інших суб'єктів господарювання у сфері освіти), які опосередковуються господарсько-правовими відносинами. Взагалі вчений пішов далі і виділяє освітнє право в якості окремої галузі права з відповідними освітніми відносинами.

Він вважає, що на відміну від адміністративного права освітнє право охороняє та захищає освітні відносини практично власними засобами. В КпАП РФ взагалі відсутня адміністративна відповідальність за посягання на освітні відносини, порядок в освітньому процесі (так само і в КУпАП). Не визнаються злочинами або адміністративними проступками такі протиправні посягання на освітні відносини, як ухилення учнів від відвідування занять, невиконання конституційного обов'язку отримати загальну середню освіту, зрив уроку, лекції, порушення громадського порядку у приміщенні освітньої установи та ін. За винні посягання учнів на порядок у НЗ достатньо широко застосовуються заходи виховного, суспільного впливу, не пов'язаного з державним примусом. Мова йде про такі заходи, як зауваження учню, зроблене

педагогом під час занять; видалення з аудиторії; виклик правопорушника на педагогічну раду. Учень не несе і матеріальної відповідальності у випадку залишення ним занять без поважних причин.

Зазначені особливості державного примусу, що застосовується у сфері освіти, свідчать про те, що освітні відносини забезпечуються особливим, відмінним від адміністративного права методом правового регулювання і в силу цього не входять у предмет правового регулювання адміністративного права [19, с. 75]. Викладений погляд не суперечить нашому переконанню про те, що відносини у сфері освіти є комплексними і не обмежуються лише адміністративно-правовим методом регулювання.

Проте російським вченим висловлюються й інші думки, що вказують на більш радикальні погляди на освітні відносини та їх регулювання: «Як особливий, самостійний вид суспільних відносин освітні відносини є стійкими, масовими і за всією значущістю в сучасному громадянському суспільстві нічим не поступаються суспільним відносинам, що складають предмет традиційних галузей права: адміністративного, трудового, цивільного та ін. Наявна раніше недооцінка самостійного значення освітніх відносин, підпорядкування їх режиму адміністративного права пояснюється перш за все диктатом держави в освітній сфері, її роллю як основного, якщо не єдиного, джерела фінансування витрат на потреби освіти» [19, с. 75]. І далі вчений вказує: «Таким чином, в освітніх правовідносинах система прав та обов'язків їх учасників носить асиметричний характер, де зобов'язана сторона може не мати кореспондуючих ним обов'язків або наділяється владними повноваженнями відносно управомоченої сторони, а окремі учасники зовсім не мають між собою правового зв'язку у межах даного відношення. Все це не може не відбиватися на змісті освітнього права, орієнтованого на максимально повне врахування специфіки освітніх відносин і закріпленні адекватних ним нормативних приписів» [19, с. 77-78]. Хоча правовідносини в освіті мають відмінності від інших видів правовідносин, компетенція учасників цих відносин має особливості, проте вважаємо принаймні

передчасним говорити про наявність освітнього права як окремої (а тим більше самостійної) галузі права.

Отже, господарська компетенція НЗ та інших суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти, має значну кількість відмінностей саме у відносинах зі споживачами – громадянами та суб'єктами господарювання. У відносинах із іншими суб'єктами господарювання - контрагентами, споживачем продукції яких є НЗ, компетенція останніх визначається господарськими договорами та нормами законодавства. НЗ закупають велику кількість різної продукції, яка необхідна для забезпечення їх життєдіяльності, їм надають будівельні, ремонтні та інші послуги спеціалізовані суб'єкти господарювання, вони можуть надавати окремі об'єкти в оренду іншим суб'єктам господарювання (рівно як самі можуть орендувати окреме нерухоме та рухоме майно) тощо. У цих випадках їх компетенція визначається законом і договором.

У відносинах із державними органами компетенція суб'єктів, що надають послуги у сфері освіти, визначається законодавством. Проте тут більше цікавить яким є обсяг компетенції саме цих державних органів по відношенню до НЗ, який визначається виключно законодавством за принципом «дозволено те, що прямо дозволено законом».

У випадку підпорядкування НЗ державним органам обсяг їхньої компетенції визначається цими органами. У випадку, коли НЗ надає державним органам послуги з підготовки або перепідготовки їхніх працівників, державний орган виступає споживачем.

У відносинах із державними органами на перший план виходить проблема надання автономії ВНЗ. Про цю проблему мова ішла вище у роботі. До викладеного слід лише додати думку професора М.Н. Курка про те, що вища освіта є інноваційною галуззю, яка потребує розмаїтості поглядів і підходів до проведення досліджень, викладання й управління. Централізована, авторитарна система, що існує в українській вищій освіті, за своєю природою не є сумісною з такою різноманітністю і, у певному розумінні, не є сумісною з самою вищою освітою. Інший недолік авторитаризму

полягає у тому, що він, як неринковий механізм, не спроможний швидко реагувати на зміни у потребах ринку праці [260, с. 121]. Тому обсяг компетенції НЗ повинен зростати за рахунок зменшення обсягу компетенції органів господарського керівництва - державних органів, наділених господарською компетенцією відносно цих НЗ.

Крім суб'єктів, у відносинах із якими визначається обсяг компетенції суб'єктів господарювання у сфері освіти, одним із критеріїв визначення обсягів господарської компетенції є форма власності та галузева приналежність останніх. Якщо НЗ є суб'єктом приватної форми власності, то відповідно до свого статуту визначає обсяг своєї компетенції. У випадку приналежності НЗ до суб'єктів державної форми власності компетенцію останнього та його органів визначає інший суб'єкт – суб'єкт організаційно-господарських повноважень, який сам наділений господарською компетенцією – орган державної влади та орган місцевого самоврядування. Компетенцію державних НЗ, що знаходяться у підпорядкуванні різних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, визначають ці міністерства (державні комітети чи комісії) або органи. При цьому якщо для більшої частини НЗ таким органом є МОНмолодьспорт, яке визначає їх компетенцію, то окремі НЗ можуть підпорядковуватися і МОНмолодьспорт і галузевому міністерству (як, наприклад, ВНЗ, підпорядковані МВС України).

Схожу позицію про те, що господарську компетенцію приватного ВНЗ доцільно розглядати як сукупність двох самостійних елементів господарсько-правового статусу приватного ВНЗ – правового режиму його майна і компетенції у різних галузях господарювання, висловлювали Є.В. Булатов та І.М. Острівний [211, с. 65].

Ще одним фактором, що впливає на обсяги компетенції НЗ, є їх організаційно-правова форма, яка може бути напряду пов'язана з видом НЗ та рівнем його акредитації. Так, дошкільні НЗ та середні школи підпорядковуються районним відділам освіти і мають компетенцію відокремленого підрозділу або виробничої одиниці. А

от ВНЗ є самостійними суб'єктами господарювання та мають статус юридичної особи.

Крім названих ще одним фактором визначення обсягу господарської компетенції НЗ є час вступу у правовідносини із різними суб'єктами господарського права та виходу із цих правовідносин. У цьому плані більшу цікавість являють питання припинення відносин зі споживачами послуг державних НЗ. Тоді офіційний договірний зв'язок може перериватися, а правовідносини з відшкодування державі в особі НЗ коштів, витрачених на навчання фахівців, що відмовилися працювати за державним замовленням. Необхідно приділити увагу розгляду цих правовідносин.

Перехід до ринкових відносин замінив систему примусового закріплення молодих фахівців на певних робочих місцях принципом добровільності праці. Це суттєво трансформувало відносини особи і держави у сфері освітньої та трудової діяльності. Випускники стали вільними у виборі місця роботи. На законодавчому рівні держава гарантує працевлаштування тих осіб, які навчалися за державним замовленням. Відсоток працевлаштованих випускників, які навчалися за кошти державного бюджету, у середньому становить близько 30%. Через відсутність механізму відшкодування коштів, витрачених на підготовку фахівців, ніхто не несе відповідальності за нераціональне використання державного бюджету [184, с. 106]. Насправді таку відповідальність держава намагається через НЗ покласти на самих випускників, що відмовилися після отримання знань, вмінь та навичок, підтверджених дипломом відпрацювати за місцем розподілу.

Н.В. Коломоєць на прикладі системи МВС вказує, що формування державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою здійснюється за пропозиціями органів та підрозділів внутрішніх справ України на підставі плану рознарядки. За рік до закінчення навчання замовник направляє до ВНЗ МВС України пропозиції щодо потреби у фахівцях із зазначенням потрібної їм кількості, місць працевлаштування та умов, які

зобов'язується створити (можливість забезпечення житлом, розмір заробітної плати, інші соціальні гарантії).

Замовник несе відповідальність за достовірність поданої інформації про потребу у фахівцях та вказані в направленні на роботу зобов'язання.

Згідно з угодою випускник зобов'язаний ґрунтовно оволодіти всіма видами професійної діяльності, передбаченими відповідною кваліфікаційною характеристикою, та відпрацювати в замовника не менш як три роки, а ВНЗ – забезпечити відповідні якість та рівень підготовки фахівця з вищою освітою.

Замовник може власним коштом надавати курсантам матеріальну допомогу, а також установлювати доплати до сум, призначених на утримання відповідної спеціальності, курсу, НЗ.

Курсанти, які уклали угоду з ВНЗ, після закінчення навчання на підставі укладеної угоди повинні відпрацювати за місцем розподілу не менш як три роки [284, с. 45; 285].

На практиці часто трапляється ситуація, коли НЗ свої зобов'язання з підготовки фахівця за рахунок державного замовлення виконав, а випускник відмовляється працювати на державній службі.

Для таких випадків ЦК України у частині 3 статті 538 вказав, що «У разі невиконання однією зі сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі», але при цьому поставив можливість виплати винагороди за ненадання (неналежне надання) послуги у залежності від вини виконавця, оскільки, відповідно до частини 2 статті 903 «У разі неможливості виконати договір про надання послуг, що виникла не з вини виконавця, замовник зобов'язаний виплатити виконавцеві розумну плату. Якщо неможливість виконати договір виникла з вини замовника, він зобов'язаний виплатити виконавцеві плату в повному обсязі, якщо інше не встановлено договором або законом» [18].

При формуванні змісту договору на надання платних медичних послуг, договорів, результати яких не гарантуються, російський практик Г.Цехер пропонує включати до змісту договірної зобов'язання «умову-попередження» про можливість недосягнення бажаного замовником результату [286]. Доцільно включити в текст договору «умову-попередження» і хоча б абстрактну фразу про те, що «результат багато в чому залежить від особистості замовника, його соціально-психологічних якостей, цінностей, орієнтації, здатності і психологічного стану» [286; 27, с. 232]. З іншого боку, НЗ вищих рівнів акредитації надають послуги безпосереднім споживачам лише за умови проходження ними певного конкурсу. Тому у сфері освіти застосування умови-попередження навряд чи можливе (можливе за умови підтвердження неможливості учнів та студентів засвоїти знання, набуті вміння та навички відповідними об'єктивними медичними довідками).

Однак звинуватити НЗ у неякісному наданні послуг і теоретично, і практично буде достатньо складно. Видається, що це можна зробити лише у випадку доведення фактів систематичного ненадання послуг у сфері освіти (наприклад, фіксування фактів не проведення занять). Проте НЗ завжди відповідальність за факт ненадання освітніх послуг може перекласти на викладача, визначивши в якості ексцесу виконавця. Крім цього надання послуг передбачає саме процес, а не його результат. Про це було сказано у роботі вище. Останній ефект такої діяльності виступає не у вигляді певного відчутного матеріального результату, як це має місце в підрядних договорах, а полягає в самому наданні послуги [31, с. 979].

Можемо стверджувати, що у випадках, коли належним виконанням послуги безумовно (за винятком обставин непереборної сили, форс-мажорних обставин) досягається корисний результат, який «розщеплюється» в ній, об'єктом договору на надання послуг є послуга як діалектична єдність дій виконавця та їх корисного результату. Інакше кажучи, ефект корисності, притаманний послугі як дії (комплексу дій) на етапі її надання, трансформується у корисний для сторони результат, що

набуває мінової вартості. Якщо ж досягнення такого результату перебуває у прямому зв'язку не лише з проведеними належним чином діями, що становлять зміст послуги, а й із цілою низкою обставин, не залежних від дій виконавця послуги, об'єктом договору на надання послуг є послуга як дія. У такому разі сама послуга як дія, незалежно від фактичного настання результатів, які очікує від неї замовник, набуває споживчої та мінової вартості [22, с. 75-76].

У зв'язку з відсутністю уречевленого результату об'єкт договору на надання послуг, у т.ч. комерційного характеру, як правило, повністю збігається з предметом такого договору [22, с. 76].

А.А. Мірзоян досліджуючи якість надання медичних послуг робить висновок, що ключова проблема полягає не стільки в суб'єктивному сприйнятті отриманої медичної послуги, скільки в неможливості встановити критерії оцінки якості, кількості та інші параметри даної послуги відповідно до очікувань клієнта, що бажає задовольнити свою потребу [27, с. 232-233]. Хоча з іншого боку, у сфері права таким критерієм може бути, наприклад, виграш справи адвокатом – задоволення позову. Хоча тут не все залежить виключно від знань та вмінь адвоката, адже є інша сторона, свідки, суддя... Так само, критерієм вимірювання якості освітньої послуги може бути вступ учня-споживача послуги до ВНЗ, захист споживачем послуги-аспірантом дисертації, виграш випускником-студентом конкурсу на зайняття певної престижної вакантної посади тощо.

Отже, припинення договору про надання освітніх послуг може бути підставою припинення компетенції його учасників, а може і не тягнути за собою припинення компетенції одного по відношенню до іншого.

Неоднозначний підхід у вирішенні питань про підстави розірвання договору про професійну підготовку особи у ВНЗ проявляється у рішеннях українських та російських судових органів. Судова практика підкреслює існування певних проблем у цій сфері, але не вирішує їх. Досить часто позиції правозастосовних та правозахисних органів є суперечливими. Відомі випадки, коли

суд однієї інстанції визнавав наказ адміністрації ВНЗ про відрахування студента (позивача) через академічну заборгованість законним, а суд іншої інстанції (апеляційний) постановляв такий наказ відмінити та поновити позивача як студента [287, с. 226-227].

Існування відновлювальних способів захисту права на освіту (зокрема відновлення становища, яке існувало до порушення такого суб'єктивного права на освіту) є важливою гарантією захисту приватних інтересів споживачів послуг НЗ [288, с. 26].

С.А. Загородній виділяє декілька підходів до розв'язання ситуацій з одностороннім розірванням договору на вимогу ВНЗ. Перший ґрунтується на тому, що розірвання договору можливе за невиконання студентом навчального плану чи навчальної програми (академічна неуспішність) та несплати замовником освітніх послуг у встановлені строки (фінансова заборгованість). Згідно з другим підходом до зазначених підстав додаються неповернення у встановлені строки студента з академічної відпустки, порушення студентом правил внутрішнього розпорядку ВНЗ, порушення студентом обов'язків, передбачених статутом ВНЗ. Третій підхід полягає в тому, що будь-яке порушення так званого «освітнього» законодавства не може вважатися підставою для розірвання договору. Єдиною підставою для розірвання договору є несплата замовником послуги з професійної підготовки у встановлені строки. Четвертий підхід ґрунтується на тому, що публічно-правові обов'язки студента (успішно навчатися, дотримуватися правил поведінки, внутрішнього розпорядку ВНЗ тощо) мають одночасно розглядатися складниками приватноправових обов'язків, а отже, дисциплінарні порушення студента можуть розглядатися як підстави розірвання договору з боку ВНЗ. Згідно з п'ятим підходом договірні відносини «ВНЗ – студент» припиняються (а не розриваються) переважно на підставах, передбачених відомчим НПА [287, с. 227]. Погоджуючись із вченим, вважаємо найбільш вірогідним та поширеним примусове розірвання договору з боку ВНЗ за наявності третього підходу (за несплату). За усіх інших підходів хоча компетенція НЗ і дозволяє йому припиняти договір, проте може мати обопільні негативні наслідки та продовження

післядоговірному зв'язку, або примусове відновлення договірному зв'язку.

Взагалі С.А. Загороднім було проведено комплексне дослідження правового регулювання припинення договору про надання освітніх послуг, у т.ч. проаналізовано погляди різних вчених на обсяги компетенції учасників договірних відносин (у першу чергу – НЗ та споживачів):

Л.М. Волчанська вважає, що істотним порушенням умов договору з боку виконавця є надання освітніх послуг із недоліками, з боку замовника – несплата освітніх послуг, а з боку особи, що навчається, – невиконання завдань, передбачених навчальним планом [289, с. 24; 287, с. 225];

М.М. Малєїна вказує на такі підстави розірвання договору за ініціативою НЗ, як академічна неуспішність студента, ненадання ним у встановлені строки заяви про вихід із академічної відпустки, порушення студентом правил внутрішнього розпорядку ВНЗ, порушення передбачених статутом ВНЗ обов'язків тощо [290, с. 66; 287, с. 225];

В.В. Кваніна виділяє такі підстави розірвання договору, як невиконання особою, що навчається, навчального плану, несплата освітніх послуг. Зіставляючи наказ про відрахування студента з ВНЗ за невиконання навчального плану з розірванням договору про надання освітніх послуг, В.В. Кваніна зазначає, що вони можуть бути як підставою, так і наслідком один одного [291, с. 78-79; 287, с. 225];

О.А. Уханов вважає необґрунтованим дострокове припинення надання освітньої послуги через незадовільний рівень знань студента. Вчений пропонує надати неуспішним студентам можливість навчатися до останнього курсу без їх відрахування, а академічну заборгованість ліквідувати під час навчання паралельно [292, с. 109-112; 287, с. 226].

Як бачимо, погляди переважної більшості із наведених дослідників співпадають із висловленим нами, що в компетенції НЗ є право відрахування споживача своїх послуг лише через неоплату цих послуг. Усі інші підстави не є беззаперечними.

Слід зазначити, що хоча С.А. Загородній виділяв невиконання замовником обов'язку про оплату професійної підготовки підставою одностороннього розірвання договору про професійну підготовку у ВНЗ на вимогу виконавця [293, с. 158-159; 287, с. 226], проте поряд із цією підставою пропонував передбачити у законі та договорі підставами розірвання договору про професійну підготовку у ВНЗ також неповернення у встановлені строки особи із академічної відпустки, неможливість особи навчатися у ВНЗ за станом здоров'я, істотну зміну обставин, якими керувався ВНЗ при укладенні договору тощо [287, с. 227-228]. Із викладеним також слід погодитися, оскільки у компетенції сторін договору змінювати або уточнювати його зміст (принаймні у НЗ, який пропонує проект договору) при його укладенні, і так само у компетенції сторін припиняти дію договору у разі настання викладених у договорі підстав для цього.

Отже, компетенція НЗ за загальним правилом визначається законом. У значній частині випадків на основі положень цього закону НЗ можуть укладати цивільно-правові та господарські договори із різними суб'єктами права. У цих випадках компетенція НЗ крім закону визначається положеннями договору. У випадку розірвання договору або закінчення строку його дії компетенція НЗ знову визначається законом. Проте у такому випадку у відносинах зі споживачами НЗ у випадку їх незгоди майже завжди буде зобов'язаний відновити відносини. Винятком може бути лише відрахування студента (учня, аспіранта) у випадку неоплати вартості наданих послуг. Тобто у таких випадках може виникнути хибне враження, що споживач освітніх послуг та інших послуг у сфері освіти має більш високий обсяг компетенції у частині прав, ніж надавач цих послуг - НЗ, і що компетенція надавача послуг у сфері освіти - НЗ у відносинах зі споживачами визначається лише за допомогою принципу «дозволено те, що прямо дозволено законом». Насправді це не так. У досліджуваних відносинах категоричність відсутня.

Неодноразово згадуваний російський професор В.М. Сирих з цього приводу зазначав, що у змісті освітніх відносин не існує рівності їх учасників. Перелік академічних свобод студентів є

незначним (обирати факультативні та елективні курси, брати участь у формуванні змісту своєї освіти за умови дотримання вимог державних освітніх стандартів, брати участь в обговоренні і вирішенні важливих питань діяльності ВНЗ, а також оскаржувати накази і розпорядження адміністрації ВНЗ) і не спроможним низвести владну природу освітніх правовідносин до дійсної рівності сторін, без чого не існує і не може існувати жодних цивільно-правових відносин [19, с. 70].

Стосовно визначення компетенції НЗ у відносинах зі споживачами своїх послуг виключно за принципом «дозволено те, що прямо дозволено законом», необхідно навести погляди Є.В. Булатова та І.М. Острівного. Вчені досліджуючи правовий статус приватних ВНЗ вказують, що останні також як і державні або комунальні, вирішують єдине завдання, що полягає у матеріально-фінансовому забезпеченні головної своєї місії – реалізації освітньо-професійних програм вищої освіти, тому господарське призначення приватного ВНЗ завжди знаходиться у певній залежності від його основної цілі та головних завдань [211, с. 65]. Із цим необхідно погодитися, адже усі НЗ (у т.ч. й ВНЗ) мають головне завдання, для виконання якого вони і створювалися. Усі інші завдання НЗ у більшій або меншій мірі пов'язані із реалізацією цього головного завдання. Але ж це зовсім не означає, що головне завдання однозначно визначає усі інші. Вони можуть бути самостійними відносно головного.

Отже, підбиваючи підсумки розгляду питань стосовно обсягів господарської компетенції НЗ необхідно сказати, що особливість компетенції НЗ у порівнянні з іншими суб'єктами господарювання полягає у тому, що при її визначенні до НЗ застосовується одночасно підхід «дозволено усе, що не заборонено законом» – вони можуть обирати вид діяльності, перелік основних і додаткових послуг, контрагентів і споживачів (якщо мова не йде про публічний договір) та ін.; та підхід «дозволено лише те, що прямо дозволено законом» – вони мають певну визначену законом групу зобов'язань. Наступною особливістю є те, що обсяг компетенції НЗ у відносинах із різними суб'єктами є різним. У відносинах зі споживачами він є більшим за обсяг компетенції

споживачів; у відносинах із іншими суб'єктами господарювання - контрагентами він є приблизно однаковим; у відносинах із державними органами (якщо вони не є споживачами або контрагентами) він є меншим за обсяг компетенції цих органів по відношенню до НЗ.

3.2. Фінансова основа господарювання навчальних закладів

Для ефективного господарювання НЗ повинні мати достатню фінансову основу. За рахунок фінансових ресурсів НЗ формується їх майнова основа, здійснюються різні виплати працівникам, забезпечення стипендіями студентів, реалізуються різноманітні інноваційні та дослідницькі проекти тощо. А.О. Монаєнком наводиться ряд соціально-економічних завдань, що вирішуються за допомогою здійснення фінансової діяльності ВНЗ: збереження духовної культури й інтелектуального потенціалу суспільства; підтримка на належному рівні навчальної діяльності, якості підготовки фахівців і проведення наукових досліджень; підтримка стабільності кадрів професорсько-викладацького складу ВНЗ; соціальний захист професорсько-викладацького складу та студентів; розвиток матеріально-технічної бази та соціальної інфраструктури ВНЗ [294, с. 32]. Проте фінансова основа господарювання НЗ та ВНЗ зокрема на сучасному етапі розвитку українського суспільства залишається достатньо слабкою. Це є однією із головних причин слабкості майнової основи господарювання НЗ, недостатньо ефективного реалізації науково-дослідних проектів, підготовки недостатньо якісних фахівців тощо. На прикладі НЗ системи МВС наявність такої ситуації підтверджує Г.О. Пономаренко, яка вказує, що законодавчі та підзаконні НПА підвищують вимоги до підготовки персоналу ОВС, а держава не в змозі належним чином забезпечити ОВС необхідними матеріально-технічними, фінансовими та іншими засобами для ефективного виконання правоохоронних завдань [295, с. 10]. Недостатньо

фінансується і ПТО. Щорічні планові бюджетні призначення не перевищують 25 – 30% від потреб НЗ у фінансових асигнуваннях [296, с. 114]. Ще гірша ситуація із фінансуванням шкільних НЗ, особливо у сільській місцевості. Фінансове забезпечення загальноосвітніх НЗ здійснюється переважно за рахунок бюджету, однак бюджетних коштів вистачає переважно на заробітну плату працівникам таких НЗ, коштів на матеріальне забезпечення не вистачає [297, с. 32]. Як вказує Н. Біденко за період з 1996 по 2000 рік дещо скоротилася кількість загальноосвітніх НЗ, що мали кабінети фізики (вони потребували спеціального обладнання), збільшилася кількість НЗ, які мали кабінети біології, української мови та літератури, іноземних мов (які спеціального обладнання не потребували). Кабінетами основ інформатики та обчислювальної техніки у містах було обладнано лише до 60,9% загальноосвітніх НЗ, а в сільській місцевості спостерігалось зменшення кількості таких НЗ [298, с. 221]. Серйозного поліпшення не відбулося і до сьогодні.

Така ситуація виглядає загрозливо. Тільки країна, що не планує свого майбутнього, може фінансувати сферу освіти за залишковим принципом. Можна навести яскравий приклад із фінансування польською та радянською владою сфери освіти у Західній Україні на рубежі 1930-х та 1940-х років: «На справу народної освіти радянська влада асигнувала величезні кошти. Так, за бюджетом, затвердженим IV сесією ВР УРСР, на 1940 рік на соціально-культурні заходи у західних областях республіки було виділено 750,9 млн. крб., з них на народну освіту – 546,8 млн. крб. Показовим для порівняння є такі дані: За Польщі витрати на народну освіту у Львівському воєводстві становили 0,7 %, а в 1940 році радянська влада на потреби освіти виділила 70,6 % загального бюджету Львівської області» [299; 125, с. 10]. З цього прикладу видно, що польська влада кінця 1930-х років скоріше за все не розраховувала залишатися у Західній Україні, чому й майже не фінансувала сферу освіти у ній. У цьому зв'язку тим більш незрозумілою стає позиція сучасної української влади, яка недостатньо коштів витрачає на фінансування сфери освіти.

На сьогодні у Законі України «Про освіту» окрему статтю 61 присвячено регулюванню фінансово-господарської діяльності НЗ та установ, організацій, підприємств системи освіти. Частиною 1 цієї статті передбачено, що фінансування державних НЗ та установ, організацій, підприємств системи освіти здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів, коштів галузей народного господарства, державних підприємств і організацій, а також додаткових джерел фінансування. А частиною 2 визначено, що держава забезпечує бюджетні асигнування на освіту в розмірі не меншому десяти відсотків національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність [14]. Проте реально держава не має можливості виділяти такі кошти. Потрібні інвестори та підвищення ролі платних послуг.

Є.А. Огаренко проголошує, що фінансове забезпечення української системи вищої освіти має перейти з режиму «виживання» в режим «розвитку», від бюджетного утримання – до режиму інвестування в освітню галузь. Уряду потрібно розробити і закріпити на законодавчому рівні програму фінансово-економічного оновлення освіти в контексті європейського вибору, що припускало б збільшення фінансового ресурсу системи освіти, як за рахунок бюджету, так і за рахунок залучення позабюджетних коштів. Потрібно досягти такого рівня фінансування, який забезпечує не тільки поточне функціонування, але і гарантує випереджаючий розвиток освітньої системи. Ця програма має передбачати істотне розширення взаємостосунків ВНЗ з виробництвом [181, с. 68]. Із наведеним безумовно слід погодитися. І до режиму «розвитку» необхідно переходити, і програма фінансово-економічного оновлення освіти на сьогодні українським НЗ не завадить, і досягти такого рівня фінансування, який гарантує випереджаючий розвиток освітньої системи, також необхідно. Проте саме погодження із наявними проблемами у сфері освіти їх не вирішить. Тому наведені декларації потребують свого подальшого розгляду та, як мінімум, уточнення у бік нормативної та практичної реалізації.

Отже, питання дослідження й удосконалення фінансової основи господарювання НЗ потребують особливої уваги.

Р.В. Шаповал також пропонує напрями вдосконалення фінансування НЗ. Його пропозиції мають певну конкретику. На його думку формули фінансування освіти повинні базуватися на новаторських принципах, консолідованій участі різних джерел фінансування – від громадських (державний і місцевий бюджет), приватних, комерційних (банківські позики) до міжнародних організацій і фондів. Автономія ВНЗ розвивається повільно і, фактично, є суто формальною [259, с. 216-217]. На користь автономії ВНЗ висловлюється М.Н. Курко, який зазначає, що автономія ВНЗ дозволяє йому визначати зміст освіти, плани прийому студентів, аспірантів, докторантів з урахуванням державного контракту (замовлення) та угод із підприємствами, установами, організаціями, громадянами [300, с. 113]. На думку російського вченого автономія федеральних університетів означає, що кошти на їх фінансування потрапляють з різних джерел. Це кошти бюджетної системи, у т.ч. регіонального рівня; фінансові ресурси майбутніх роботодавців; пожертви. Бюджетні ресурси будуть забезпечувати лише державне замовлення. Бюджет бере на себе також програми розвитку таких ВНЗ, які будуть затверджуватися засновником ВНЗ [178, с. 115-116]. М.Н. Курко вважає, що автономія ВНЗ розвивається повільно і фактично є суто формальною, обмежуються права ВНЗ щодо здійснення фінансово-господарської діяльності, що не дозволяє залучати додаткові джерела фінансування для підвищення заробітної плати працівникам, придбання техніки, обладнання, літератури тощо, розміщувати тимчасово вільні кошти на депозитних рахунках [301, с. 170]. Тобто названі троє авторів поліпшення фінансування сфери освіти пов'язують із підвищенням автономізації НЗ. При цьому сама автономія вбачається ними у тому, щоб держава брала на себе часткове фінансування діяльності НЗ, а інші фінансові ресурси не забороняла і не заважала здобувати і витрачати самотужки.

У розвиток попередніх поглядів А.О. Монаєнко зазначає: «...Якщо держава в даний час не здатна фінансувати вищу освіту в необхідних обсягах, то вона має створити умови, за яких ВНЗ

здійснювали б свою фінансову діяльність у найбільш сприятливому економічному режимі...» [244, с. 75].

На нашу думку, на сьогодні найбільш вдалими шляхами удосконалення фінансової основи господарювання НЗ є:

- застосування самими НЗ режиму економії наявних фінансових та матеріальних ресурсів;
- збільшення обсягів державного та недержавного фінансування НЗ.

Стосовно першого шляху необхідно навести погляди вітчизняних вчених, які слушно піднімають питання з приводу марнотратства при підготовці фахівців з вищою освітою, які не потрібні державній сфері. Витрачаються державні кошти на освіту кадрів, від праці яких надалі відмовляться. В Україні на безкоштовній державній основі продовжують готуватися бухгалтери, менеджери, юристи, які не знайдуть собі місця роботи за фахом [181, с. 68]. Упорядкування державного фінансування підготовки фахівців дозволить заощадити значні кошти. Держава має фінансувати підготовку лише такої кількості фахівців, які затребувані для потреб державних підприємств, установ та організацій і державних органів. При цьому відмова випускника, який отримав освіту за рахунок державного бюджету, відпрацювати згідно з контрактом у місці розподілу, визначеному державою, повинна тягнути за собою обов'язкове відшкодування витрат держави на його підготовку. Більше того, частиною 2 статті 22 ЦК України передбачено, що серед іншого збитками є доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [18]. Аналогічну норму, яка буде стосуватися інших випадків (коли суб'єкт господарювання порушить умови договору, який він уклав із НЗ), передбачено частиною 1 статті 225 ГК України: до складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, серед іншого включено недержаний прибуток (втрачену вигоду), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною [1]. А отже, НЗ крім прямого відшкодування витрат на підготовку фахівця повинен від імені держави вимагати повернення упущеної вигоди державою, оскільки за час навчання фахівця, що

відмовився відпрацьовувати на державному підприємстві, замість нього міг бути підготовлений інший фахівець і принести значну користь державі. Хоча на сучасному етапі більшість НЗ були б задоволені хоча б відшкодуванням прямих витрат.

У 2007 році було розроблено механізм відшкодування особами витрат, пов'язаних з їх утриманням у ВНЗ МВС України, результатом чого стало прийняття Постанови КМУ «Про затвердження Порядку відшкодування особами витрат, пов'язаних з їх утриманням у вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ» від 1 березня 2007 року № 313, наказу МВС України «Про затвердження Типового договору про підготовку фахівця у вищому навчальному закладі Міністерства внутрішніх справ України» від 14 травня 2007 року № 150 [285]. Натомість таке відшкодування, зважаючи на його судову перспективу та дані судової практики, залишається більшою мірою декларативним, у зв'язку з чим не може припинити відтоку з ОВС молодих дипломованих спеціалістів [295, с. 11]. Оскільки на відшкодування витрат НЗ несумлінними випускниками сподівання покладати не слід, то продовжуючи розгляд першого шляху поліпшення фінансового забезпечення НЗ, необхідно визначити інші способи економного використання ресурсів НЗ.

Способи досягнення економії фінансових ресурсів НЗ можуть бути різними. Так, А.О. Монаєнко для забезпечення режиму фінансової економії пропонує продовжити практику створення різноманітних контрольних комісій та інших робочих, дорадчих, координаційних органів з оптимізації публічних видатків. Вчений пропонує створити на державному рівні спеціальну комісію при КМУ з питань оптимізації бюджетних видатків. Вона стала б координаційним органом, утвореним з метою розроблення заходів щодо підвищення ефективності бюджетних видатків і створення на їх основі можливості для зниження податкового навантаження на економіку при подальшому проведенні податкової реформи, а також підготовки пропозицій при розробленні проекту державного бюджету на відповідний рік. Основне завдання такого урядового органу зводилося б до аналізу діяльності з витрачання публічних фінансових ресурсів і вироблення на її основі стратегічних і

тактичних пропозицій з поліпшення цієї діяльності [302, с. 131]. Пропозиція цікава, однак з приводу її можемо висловити інші міркування. В Україні утворення нових контролюючих органів, як правило, призводить до підвищення рівня корупції. У новому державному органі будуть працювати фахівці зі спеціальними знаннями у галузі управління, ведення бухгалтерського обліку, аудиту і ревізії тощо, а також державні службовці не найнижчого рівня. Тому фінансування діяльності нового органу може бути не меншим, ніж сума коштів, які можуть бути заощаджені НЗ. Крім цього, в Україні уже сформовано систему органів, які мають свою компетенцію, у т.ч. у частині нагляду за фінансуванням НЗ та раціональним використанням державних та інших коштів НЗ. Утворення нового державного органу призведе до перерозподілу компетенції із уже діючими органами. Негативно до посилення державного контролю за використанням фінансових ресурсів ВНЗ висловлюється Л.М. Шаталова: «Механізм бюджетного фінансування вищої освіти в Україні будується за принципом посилення контролю за витрачанням коштів як загального, так і спеціального фондів. Це суттєво обмежує фінансово-господарську незалежність ВНЗ» [180, с. 469-470]. А питання недостатнього виконання принципу автономії ВНЗ не дозволяють останнім заробляти значну кількість грошей наданням додаткових освітніх та інших послуг. Можемо навести ще один аргумент на користь недоречності утворення нових контролюючих органів: на сучасному етапі розвитку суспільства спостерігаються процеси декриміналізації окремих видів злочинів, які посягають на правомірне ведення господарської діяльності. Можливо, держава вважає, що краще пробачити керівникам державних підприємств розкрадання частини державного майна взамін розвитку майнової бази державних суб'єктів господарювання. Тут складно сказати, яка позиція краща: побудувати нові корпуси та кабінети, обладнати їх сучасними приладами та меблями та одночасно дозволити матеріально відповідальним особам привласнити кілька відсотків від загального обсягу фінансування цих проектів; або тримати на посадах безініціативних керівників і господарників, які не допускають розтрат та розкрадань, проте неефективно

використовують фінансові ресурси і не можуть удосконалити матеріально-технічну базу НЗ. Зайве казати, що кращим варіантом буде діяльність ініціативних керівників і господарників, які за рахунок державного та недержавного фінансування модернізують матеріально-технічну базу НЗ і одночасно не дадуть своїм підлеглим та підрядникам вчинити зловживання наданими їм правами і можливостями.

Шляхом виключення доходимо висновку, що економію фінансових і майнових ресурсів НЗ повинні здійснювати без допомоги нових контролюючих органів. Також стає очевидним, що економія коштів НЗ можлива за рахунок загальних способів, які не слід вигадувати. Це може бути економія природних ресурсів – електроенергії, палива, води та ін. Тут ми підійшли до питання про розподіл і співвідношення державного та недержавного фінансування діяльності НЗ.

Видається, що більше уваги необхідно приділяти збільшенню обсягів державного та недержавного фінансування НЗ.

Обмежене державне фінансування вищої освіти призвело до погіршення стану матеріально-технічної бази ВНЗ та їх соціальної інфраструктури, гальмувало й продовжує гальмувати впровадження нових інноваційних технологій і засобів навчання. Ці обставини обумовили появу такого виду освітніх послуг, як платні, що отримали законодавче закріплення як додаткові джерела фінансування державних ВНЗ [15, с. 8].

Для подолання недоліків бюджетного фінансування ВНЗ Л.М. Шаталова пропонує розширити перелік джерел поповнення спеціального фонду¹ та надати право на власний розсуд розпоряджатися коштами цього спеціального фонду [180, с. 469].

Т.М. Боголіб вказує, що оскільки від споживання освітньої послуги ефект мають і держава, і окрема людина, то між ними повинен бути розподілений фінансовий тягар на її надання, тобто на ці послуги буде попит з боку як держави, так і громадянина. Державна підтримка ВНЗ при цьому, як правило, полягає в

---

¹ на рахунку спеціального фонду обліковуються кошти, отримані від надання основних і додаткових платних послуг.

прямому бюджетному фінансуванні освітньої діяльності за нормативом у розрахунку на одного студента та наданні різних пільг податкового характеру і кредитування [49, с. 58]. До аналогічних висновків доходять експерти Консорціуму науковців ПТО і Європейського ЮНЕСКО з ПТО, які вважають що змішане фінансування є більш ефективним ніж суто державне або виключно приватне [303, с. 38]. Змішане фінансування мають НЗ у Польщі. Там державні ВНЗ отримують цільові кошти з державного бюджету на ведення навчальної діяльності, утримання НЗ, матеріальну допомогу студентам і цільові дотації на інвестиційну будівельну діяльність. Другим основним джерелом фінансування державних ВНЗ є платне навчання і проведення досліджень. Серед недержавних ВНЗ лише два отримують фінансування з державного бюджету (Католицький Люблінський університет і Папська теологічна академія у Кракові) [248, с. 267; 304]. Як бачимо, польська практика фінансування НЗ ідентична вітчизняній. Хоча у нас держава не фінансує приватні НЗ. Вважаємо це доречним. А більш вірно говорити про державну підтримку не приватних НЗ, а конкретних програм та проектів, які виконують ці НЗ. А оплатні послуги державних та інших НЗ не повинні йти у розріз із виконанням ними головних завдань. Сербський дослідник А. Чирич попереджає, що проста комерціалізація вищої освіти призводить до втрати інтересу до такої освіти суспільства, студентів, роботодавців і власне університетів; висока плата не забезпечує якості, а часто призводить до її зниження. Одним із наочних наслідків приходу «ринку» до вищої освіти є висунення одних дисциплін за рахунок інших на основі економічних причин [261, с. 447]. Негативну оцінку надмірній підготовці одних фахівців за рахунок інших було надано у попередніх підрозділах. Фахівці за кожною спеціальністю повинні готуватися за рахунок державних коштів у необхідній для виробництва кількості. А приватним і державним НЗ не заборонено за рахунок недержавних коштів готувати фахівців будь-яких спеціальностей у межах ліцензійного обсягу набору. У цьому випадку проблеми пошуку місця роботи і затребуваності того чи іншого фахівця - випускника НЗ будуть покладені на самого такого випускника. У цьому зв'язку цікавим та ефективним може бути

підготовка фахівців за замовленням суб'єктів господарювання, які зацікавлені у підборі якісних освічених фахівців.

У світовому суспільстві 30 – 50 % бюджету ВНЗ формується за рахунок коштів роботодавців, що дає їм можливість брати участь в освітньому процесі, стимулювати покращення якості та її спрямування на розвиток навичок, безпосередньо вигідних для бізнесу. Бізнес і університети США співпрацюють у проведенні досліджень та забезпеченні розвитку освіти. Багато американських університетів встановили так звані «Офіси передачі технологій» (Technology Transfer Offices), які допомагають університетам управляти проведенням досліджень і отримувати вигоду від винаходів їх викладачів та студентів, взаємодіючи з бізнесом. Дані Світового банку свідчать, що особливістю українського роботодавця є те, що, на відміну від іноземних колег, він не готовий інвестувати в освіту наявних і майбутніх працівників, не вважає відсутність навиків працівників основною перешкодою для розвитку і функціонування підприємств, наслідком чого є існування відносно високого попиту на низькокваліфікованих працівників [183, с. 225]. Через значну незацікавленість роботодавців у підготовці майбутніх працівників для них у РФ планувалося наблизити професійні училища, ліцеї, технікуми і коледжі до регіональних ринків праці. Однак одразу негативними результатами стало перенесення фінансування установ початкової професійної освіти та спеціальної професійної освіти на часто дефіцитні регіональні бюджети з відповідними дестабілізуючими робота НЗ наслідками [215, с. 37]. Ще однією перепорою інвестування у сферу освіти в Україні є наявність суперечливого антикорупційного законодавства. Слабкість його полягає у тому, що з одного боку, хабарі у сфері освіти та інших сферах і галузях усі бажаючі дають та одержують, а з іншого боку, бажаючі інвестувати кошти в освіту можуть бути визнані корупціонерами, а можуть бути взагалі не допущені до інвестування. А в умовах дефіцитності інвестицій та інвесторів у сферу освіти законодавство, що відлякує інвесторів, виглядає нераціональним.

О.В. Скочиляс-Павлів вважає, що причини виникнення корупції у сфері освіти пов'язані із появою у суспільстві заможних

людей (що загалом є позитивним явищем), які мають можливість під прикриттям спонсорської допомоги вкладати в навчання своїх дітей великі гроші. І в таких випадках сплачується не за знання, а за їхню відсутність. Тому сьогодні освіта стає привілеєм забезпечених людей [305, с. 3-4]. Тому інвестувати у діяльність НЗ цілком законно і безпечно можуть особи, які самі не навчаються у цих НЗ і не мають родичів, які б навчалися у цих НЗ. Те саме стосується суб'єктів господарювання, керівники і працівники яких, а також їхні родичі не повинні на момент здійснення інвестиції навчатися у цих НЗ.

З іншого боку, зараз в Україні вища освіта є одним із небагатьох благ, що створюють позитивний зовнішній ефект для суспільства і за які населення погоджується платити. Так, приблизно 2/3 батьків погоджуються нести серйозні фінансові витрати для того, щоб дати своїм дітям якісну вищу освіту. Підтвердженням цього є те, що сьогодні 55% бюджету вищої освіти становить плата за неї. Для порівняння, дана частка у Великій Британії становить 12%, у Канаді – 11%, у США – 14% [306, с. 120-121; 307, с. 141]. Зрозуміло, що наведені кількісні показники більше говорять про слабкість державного фінансування в Україні, ніж про високий рівень платних послуг. Проте вважаємо, що за розвитком недержавного фінансування є майбутнє переважної більшості НЗ. Одним із варіантів недержавного фінансування діяльності НЗ є фінансування їх іншими суб'єктами господарювання у межах об'єднання підприємств, куди вони ввійдуть. У попередніх підрозділах вказувалися переваги входження НЗ в об'єднання підприємств.

Щоб зацікавити суб'єкта господарювання до створення та участі в об'єднаннях підприємств О.В. Куцурубова-Шевченко вважає за необхідне закріпити у законодавстві такі форми державного стимулювання:

- пряме бюджетне фінансування наукових досліджень і розробок, що виконуються в господарському об'єднанні через вузівські науково-дослідні лабораторії і мають в подальшому впроваджуватися на виробництві учасника об'єднання;

- поширення на господарське об'єднання пільгових умов оподаткування, які має ВНЗ;
- пільгове кредитування інноваційних проектів, які здійснюються в рамках господарського об'єднання за участі ВНЗ [250, с. 209].

Вважаємо, що пільги, які має ВНЗ, не можуть автоматично переноситися на інших учасників об'єднання підприємств. Це є недоцільним і несправедливим. І взагалі, підтримуватися повинні програми і суб'єкти, які їх виконують, а не всі суб'єкти, що входять до об'єднання за участю ВНЗ.

Фінансова діяльність підприємства та ВНЗ відрізняються. Різниця полягає у тому, що підприємство спрямовує свою діяльність на кількісний економічний ефект, а ВНЗ – на якісний соціальний результат – розвиток особи, виховання громадянина, підготовку фахівця. У джерелах фінансового забезпечення діяльності ВНЗ державної форми власності обов'язково наявні бюджетні ресурси. Тому не може бути механічного перенесення прийомів і методів фінансової діяльності з виробництва на навчальний процес [294, с. 34]. Так само не може бути і зворотного автоматичного перенесення пільг НЗ на інші комерційні суб'єкти господарювання. Ці питання повинні розглядатися більш ретельно у межах науки фінансового права.

Сьогодні НЗ повинні шукати і знаходити свою нішу на ринку освітніх та інших послуг, що можуть надаватися як українцям, так і зарубіжним споживачам. При цьому важливим завданням НЗ буде виграш у конкурсах та тендерах на розробку нового продукту, вироблення нової технології, реалізації нового проекту, які проводяться та фінансуються державою, недержавними (у т.ч. міжнародними) організаціями та суб'єктами господарювання або громадянами.

Для порівняння: у США Міністерство освіти розробляє програми федеральної допомоги освіті, координує дослідження у цій галузі й надає допомогу в експериментальному провадженні результатів цих досліджень, надаючи субсидії деяким НЗ [222, с. 72]. Отже, досвід США підтверджує нашу думку про те, що фінансування окремих проектів є більш доцільним, ніж фінансування окремих суб'єктів.

Повинні фінансуватися не НЗ, а проекти підготовки необхідної державі кількості тих чи інших спеціалістів (згідно з регіональним, галузевим і прямим замовленням) [49, с. 60-61]. Проте без фінансування самих НЗ держава може втратити ініціативу у навчанні своїх громадян та підготовці спеціалістів для себе. Особливо важливим на сьогодні є фінансування підготовки фахівців того рівня та тих спеціальностей, які є дефіцитними і найбільш затребуваними державою. А це є фахівці з технічних спеціальностей. При цьому економічна доцільність вказує на можливість підготовки більшості із фахівців з технічних спеціальностей рівня кваліфікованого працівника, не надаючи їм вищої освіти. Це нормальна практика, яка була за часів СРСР та має місце в окремих країнах світу.

Вченими в галузі державного управління, зокрема В.М. Бесчастним, пропонується вдосконалений механізм фінансування системи ПТО, суть якого було окреслено у підрозділі 2.1. Названим автором зазначається, що обсяги бюджетного фінансування державних професійно-технічних закладів та установ не можуть зменшуватися або припинятися за наявності інших джерел фінансування. А додатковими джерелами фінансування професійно-технічного НЗ є кошти, одержані за:

- професійну підготовку понад державне замовлення, курсову підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітників відповідно до укладених договорів із суб'єктами господарювання та громадянами;
- надання додаткових платних послуг, перелік яких визначається КМУ;
- інші додаткові джерела фінансування [219, с. 54]. Проте фінансування ПТО цим не обмежується. Потрібні спеціальні програми фінансування інвестиційних та інноваційних завдань і проектів. Працедавці не фінансуватимуть здобуття ПТО, пов'язаної із самозайнятістю (ремонт і наладка побутової апаратури, робота в перукарнях тощо). При цьому на вільні кошти у населення, щоб фінансувати свою початкову ПТО, найближчим часом очікувати не слід. Таким чином, створення ринку кваліфікованої робочої сили, здатної швидко пристосовуватися до умов, що змінюються,

залишатиметься завданням держави. Ще одна, не менш важлива причина необхідності протекціоністської державної політики у сфері ПТО – підтримка соціальної стабільності в суспільстві, оскільки в систему ПТО йдуть переважно підлітки з маргіналізованих прошарків суспільства.

На думку В.М. Огаренка, оскільки в основному система ПТО обслуговує потреби регіональних ринків праці й здебільшого контингент студентів проживає в цих регіонах, то й витрати мають здійснюватися за рахунок місцевих бюджетів [296, с. 115]. Із такою думкою можна погодитися лише частково. Безумовно місцеві бюджети повинні брати участь у фінансуванні НЗ ПТО, проте навряд чи можна розраховувати на те, що їхній внесок буде основним. В.А. Савчук підтверджує, що Бюджетним кодексом України [308] передбачено, що значну частку витрат на фінансування галузі освіти повинні здійснювати місцеві бюджети. Однак кошти цих бюджетів суттєво обмежені внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Тому, дослідник справедливо вказує, що необхідно здійснювати пошук додаткових джерел фінансування розвитку освіти. Як свідчить зарубіжний досвід, такі кошти НЗ можуть отримувати від здійснення підприємницької діяльності, отримання спонсорської допомоги, залучення грантів тощо [297, с. 34].

Необхідно сказати, що в окремих країнах передбачається фінансування НЗ певного виду та рівня акредитації певною групою державних чи місцевих органів.

Наприклад, у Франції незважаючи на складність механізму розподілу повноважень, необхідно враховувати, що загальний розподіл повноважень у сфері освіти передбачає матеріальну й фінансову відповідальність кожного адміністративно-територіального суб'єкта відносно певної навчальної ланки:

- держава утримує ВНЗ та деякі середні НЗ;
- регіони відповідають за матеріальне утримання (будівництво, ремонт, реконструкція, матеріальна база) ліцеїв і НЗ, які до них дорівнюються;
- департаменти відповідальні в матеріальній частині за утримання коледжів;

– місцеві територіальні громади – за школи [309].

Однак крім фінансування НЗ Франції державою, регіонами чи територіальними громадами, законодавством не заборонено отримувати кошти, майнові та фінансові ресурси і з інших джерел та з кількох джерел одночасно.

Російськими вченими пропонується вироблення на федеральному рівні пріоритетної сукупності цільових інноваційних завдань, посилення окремо взятим установам ПТО або їх регіональним і/або галузевим пулам. Умови конкурсу, думається, повинні містити критерії оцінки повноти і якості проектного вирішення цільового завдання, відповідні обсяги і строки фінансування. При цьому самі інноваційні проблеми, вирішення яких виносяться на конкурс, повинні тісно пов'язуватися зі стратегією інноваційного розвитку національної системи ПТО [215, с. 47]. Безумовно, автор має рацію у цьому питанні. І фінансування, і підтримка діяльності НЗ повинні носити системний характер і підпорядковуватися заздалегідь визначеним критеріям.

Отже, фінансування НЗ повинно здійснюватися з різних джерел. Критерієм визначення розмірів державного фінансування НЗ є частка участі НЗ у реалізації державних програм і проектів. НЗ можуть отримувати додаткові фінансові ресурси від інвесторів, якими можуть бути вітчизняні та іноземні громадяни і суб'єкти господарювання. Згідно із підпунктами 154.7.; 157.1.; 157.3. та іншими Податкового кодексу України [21], статтями 61 та 62 Закону України «Про освіту» НЗ мають окремі фінансові та податкові пільги. Проте право на користування пільгами кореспондує з обов'язком цільового використання фінансових ресурсів. У цілому податкові пільги є засобом регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання і повинні бути більш ретельно розглянуті у наступних роботах.

3.3. Майнова основа господарювання навчальних закладів

Для здійснення будь-якої підприємницької або некомерційної господарської діяльності необхідно мати майно. Т.М. Боголіб взагалі вважає, що оскільки для задоволення потреб у послугах сфери вищої освіти потрібні ресурси, то питання про їх збільшення й ефективне використання є центральним в економіці вищої освіти. Важливість цієї проблеми визначається зв'язком між кількістю спожитих (але завжди обмежених) ресурсів, необхідних для виробництва будь-якого продукту (в даному випадку – послуг освіти), та отриманими в ході цього процесу результатами (в якісному та кількісному вимірі) [49, с. 60]. Зрозуміло, що не в меншій мірі надання якісних послуг іншими крім вищих НЗ залежить від майнової основи господарювання. У цьому зв'язку М.Н. Курко справедливо вимагає від органів державної влади та органів місцевого самоврядування звернути увагу на потребу у створенні сучасної інфраструктури НЗ, модернізацію мережі НЗ та установ, організацій системи освіти, на зміцнення їх матеріальної бази та господарського обслуговування [301, с. 169]. Т.П. Козарь справедливо вважає, що розширення ринку освітніх послуг та підвищення їх якості серед іншого забезпечується науково-методичним рівнем навчальних планів і програм, науково-педагогічним потенціалом професорсько-викладацького складу, доцільним використанням кращого вітчизняного і зарубіжного досвіду, а також станом матеріально-технічної бази [262, с. 110]. Усе це потребує значних інвестицій. Джерелами інвестування на думку Т.М. Боголіб можуть бути державні та зарубіжні субсидії, банківські кредити, кошти замовників і спонсорів, розширення системи грантів, розвиток інноваційних фондів, економічне стимулювання і пільгове оподаткування вищої освіти. Держава має забезпечити оптимальне співвідношення інвестицій із бюджетних і позабюджетних, вітчизняних і зарубіжних джерел, створити відповідну правову базу, щоб не втратити пріоритет національних інтересів у освіті, не послабити її загальносуспільний характер [49, с. 61]. Г.О. Пономаренко визнає, що матеріально-фінансове

забезпечення освітньої діяльності сучасної системи ВНЗ МВС України має певні недоліки [295, с. 12]. Не менші проблеми у майновому забезпеченні мають переважна більшість НЗ незалежно від сфери підпорядкування та інших факторів. Проте без відокремленого майна діяльність НЗ неможлива.

Частиною 1 статті 139 ГК України майном визнано сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів [1]. У відповідь на питання «Чому правовий режим майна займає особливе місце у складі господарської компетенції приватного ВНЗ ?» Є.В. Булатов та І.М. Острівний відповідають, що він є її фундаментом, основою. Не випадково у частині третій статті 55 ГК України йдеться про те, що суб'єкти господарювання реалізують свою господарську компетенцію на основі відповідних речових прав, а останні відповідно до статті 133 ГК України складають основу правового режиму майна [211, с. 64]. Майнові активи НЗ можуть бути різними і використовуватися на основі різних правових режимів. Ці питання зазвичай активно досліджуються у теорії господарського права. А питання правового регулювання підвищення ефективності використання майна НЗ з метою отримання конкурентних переваг залишаються малодослідженими та такими, що вимагають окремої уваги.

У НЗ обов'язково є майно, яким вони користуються при наданні різних основних і додаткових послуг. ГК України передбачив можливість суб'єктів господарювання володіти, користуватися та розпоряджатися майном на основі права власності, господарського відання та оперативного управління. Проте ГК України не забороняє здійснення господарської діяльності на основі інших речових прав (права володіння, права користування тощо), передбачених ЦК України.

Спеціальне законодавство про освіту також визначає правові засади господарювання з використанням різного майна. Так, у Законі України «Про освіту» статтею 63 «Матеріально-технічна

база навчальних закладів та установ, організацій, підприємств системи освіти» передбачено, що матеріально-технічна база НЗ та установ, організацій, підприємств системи освіти включає будівлі, споруди, землю, комунікації, обладнання, транспортні засоби, службове житло та інші цінності. Майно НЗ та установ, організацій, підприємств системи освіти належить їм на правах, визначених чинним законодавством. У пункті 3 цієї статті вказано, що НЗ самостійно розпоряджаються прибутками від господарської та іншої передбаченої їх статутами діяльності [14]. Тобто цим Законом вбачається можливість існування і підприємницьких, і неприбуткових НЗ.

У Законі України «Про вищу освіту» статтею 63 «Правовий режим майна вищих навчальних закладів» передбачено, що за ВНЗ з метою забезпечення діяльності, передбаченої його статутом, і відповідно до закону та його організаційно-правової форми власником (власниками) закріплюються на правах оперативного управління або передаються у власність будівлі, споруди, майнові комплекси, обладнання, а також інше необхідне майно. Майно, що закріплене за ВНЗ державної або комунальної форми власності, а також доходи від використання цього майна належать ВНЗ на правах оперативного управління. ВНЗ державної та комунальної форм власності самостійно розпоряджається доходами та іншими надходженнями, одержаними від надання дозволених законодавством платних послуг. Таке розпорядження включає в себе право придбання майна та його використання на підставі договорів тощо [4]. А це прямо вказує на некомерційний характер діяльності ВНЗ, на чому наголошувалося у попередніх підрозділах. А отже, у ВНЗ майно може бути на праві власності, праві оперативного управління, а також в оренді, лізингу, концесії. А НЗ, які є суб'єктами підприємницької діяльності, крім цих правових режимів можуть володіти, користуватися та розпоряджатися майном на праві господарського відання.

Вибір того чи іншого правового режиму майна НЗ може серед іншого залежати від форми власності, на основі якої господарюють НЗ. Якщо до початку 1990-х років усі НЗ знаходилися у державній власності, то тепер і серед суб'єктів дошкільної, шкільної,

професійної, вищої освіти присутні НЗ різних форм власності. Крім державної НЗ законодавством не заборонено утворюватися на основі комунальної, колективної та приватної власності. На ринку загальноосвітніх НЗ приватна форма власності почала активно поширюватися із середини 1990-х років¹. При цьому поширення приватних загальноосвітніх НЗ по території України проходило нерівномірно. Так, кількість приватних загальноосвітніх НЗ у 2002-2003 навчальному році становила 267. Найбільша їх кількість зосереджувалася в АРК, Дніпропетровській та Донецькій областях – по 25, Одеській – 29, Харківській – 24, місті Києві – 36. У Волинській і Рівненській областях приватних загальноосвітніх НЗ у цей час не було взагалі [298, с. 216]. Зрозуміло, що у сфері вищої освіти питома вага недержавних НЗ у загальній масі більша. Вважаємо, що все ж таки переважна більшість НЗ повинна залишатися у державній формі власності. Проте це питання є дискусійним. Не дає однозначної підказки і зарубіжний досвід. Так, у Республіці Білорусь систему освіти складає державна та приватна освіта. Проте ні Закон «Про освіту», ані Закон «Про вищу освіту» Республіки Білорусь не визначають правовий статус приватної освіти. У цих актах лише вказується, що освіта здійснюється «державними чи приватними установами освіти», «ВНЗ можуть бути державними або приватної форми власності». У США існує більш ніж 1550 приватних університетів та коледжів з чотирирічним строком навчання. Приватний сектор освіти представлений великими престижними університетами (Гарвардським, Єльським тощо). Кількість державних університетів та коледжів перевищує 600. У Скандинавських країнах і ФРН ВНЗ в основному належать до державного сектора. Недержавний сектор ФРН представлений великими корпоративними ВНЗ (Люфтганза). Однак в Японії навпаки – більша частина університетського сектора належить до недержавної форми власності, основна маса якого знаходиться у віданні фірм, корпорацій [310, с. 43].

---

¹ Мережа загальноосвітніх НЗ недержавної форми власності до 2001 року, порівнюючи з 1996 роком, збільшилася на 50% [298, с. 218].

Діяльність недержавних ВНЗ визначається законодавчими актами або конституціями держав. У Данії право родичів засновувати недержавні школи і учити в них дітей було встановлено Конституцією ще в 1814 році. У Франції існує серія законодавчих актів, які дають змогу родичам, релігійним та іншим організаціям відкривати недержавні НЗ. У ФРН право відкривати приватні школи підтверджено статтею 7 Конституції 1949 року. У США і Великій Британії нема спеціальних конституційних статей про недержавні НЗ, але право на їх створення підтверджується законодавчими актами (наприклад, воно признається «Актом про освіту» від 1944 року) [310, с. 43-44]. Університети, як і різні школи ФРН, в основній своїй масі – державні установи [310, с. 45].

Отже, у європейських країнах та США на ринку послуг у сфері освіти присутні приватні та державні НЗ. При цьому державні НЗ переважають. У Японії переважають НЗ, які працюють, використовуючи майно на праві господарського відання. А власниками такого майна є корпорації, об'єднання підприємств та інші НЗ, зацікавлені у підготовці для себе якісних фахівців. Тут складно однозначно визначити яка схема більш ефективна. Скоріше за все формування цих схем відбулося спонтанно, створивши певний звичай. В Україні правовий звичай складається у бік існування НЗ, утворених на основі різних форм власності. Проте НЗ державної форми власності превалюють. Вважаємо, що в сучасних українських реаліях зарано вести мову про повну заміну державних НЗ тими, що працюють на основі приватного, комунального або колективного майна. І взагалі відстоювання національних стратегічних інтересів повинно спиратися саме на НЗ державної форми власності. Тому на сьогодні саме державні НЗ потребують захисту. При цьому доцільно захищати не певну кількість державних НЗ, а певну кількість учнів, вихованців, студентів тощо, які навчаються у державних НЗ і складають певну частку від загальної кількості у певному місті чи регіоні України (інакше може виникнути ситуація, коли із шести шкіл невеликого міста одна працюватиме на основі приватної форми власності, однак у ній навчатиметься більша кількість учнів, ніж у п'яти інших разом). Вважаємо, що разом кількість місць в НЗ державної і комунальної

форми власності (незалежно від джерела фінансування навчання – за рахунок державного замовлення чи за рахунок коштів громадян чи суб'єктів господарювання) одного виду повинні становити не менш ніж 80%. Така норма має бути закріплена у статті 63 Закону України «Про освіту».

У будь-якому випадку майно НЗ повинно працювати на максимальне задоволення потреб споживачів їхніх послуг. У цьому зв'язку необхідно сказати, що у сучасному конкурентному світі якість майна НЗ часто напряду впливає на обрання потенційними споживачами того чи іншого НЗ в якості надавача цих послуг.

Вітчизняні економісти вважають послуги НЗ освітніми продуктами і вказують, що навіть місцезнаходження ВНЗ в місті, стан вузівських будівель і споруд, ступінь оснащеності його класів та лабораторій сучасним обладнанням безсумнівно позначаються на успішності продажів освітніх продуктів. Хоча майбутні студенти та їх батьки приймають рішення про вибір ВНЗ не за фронтоном його будівлі, проте привабливий вестибюль, зручне розташування ВНЗ відносно транспортних вузлів міста, відмінно обладнані аудиторії, навіть клумби перед входом до ВНЗ та інше, що демонструється під час проведення дня відкритих дверей, може вплинути на прийняття рішення абітурієнтами та їх батьками. Тут також слід відмітити обмеженість вибору, який має ВНЗ. Будівництво нових корпусів в центрі великого мегаполісу часто є непосильним завданням навіть для відомого державного ВНЗ. Нові недержавні ВНЗ частіше за все взагалі не мають своїх приміщень, а орендують різні, іноді не зовсім пристосовані будівлі. Тим більш важливо зробити все, що в змозі зробити ВНЗ, з благоустрою і прибирання території, чистоти й обладнання приміщень, устаткування лабораторій і т.п. [311, с. 376-377]. Тим більше слідкувати за якістю майна, що використовується НЗ, необхідно у зв'язку із конкуренцією за «VIP-студентів» із зарубіжними НЗ, які мають більш сучасну та розгалужену майнову базу.

Так, у США університети володіють значними коштами, що дає їм можливість здійснювати важливі і дорогі проекти, у т.ч. у галузі космонавтики, ядерної енергетики. Річний бюджет ряду університетів перевищує бюджет деяких країн. Викладацький склад

багатьох університетів і коледжів включає провідних учених, серед яких – лауреати Нобелівської премії, автори важливих відкриттів і винаходів. Тому до ВНЗ США прагне вступити багато випускників середніх шкіл із країн Європи, Азії, Африки, Латинської Америки, Австралії, бажаючи отримати знання в галузі новітніх досягнень науки і техніки [222, с. 71-72]. Безумовно, із майновою основою господарювання таких НЗ, якими є більшість ВНЗ Великої Британії, США, ФРН та деяких інших розвинених країн, конкурувати достатньо складно. Проте перші кроки на цьому шляху в Україні уже мають місце. Так, вітчизняні економісти констатують, що відокремлення в суспільстві так званих суспільних прошарків призвело й до розшарування ВНЗ. З'явилися «елітні» та «недорогі» ВНЗ. Престижні НЗ мають відповідний сервіс (стоянки для авто, готелі, кафе, послуги психолога, проходження практики за кордоном, індивідуальне навчання та ін.), у приміщеннях НЗ зроблені дорогі ремонти. У той час як інші обирають для себе стратегію економії по витратах, орієнтуючись при цьому на широкий ринок і пропонуючи низькі ціни на свої послуги [312, с. 97]. Хоча таке розшарування за розміром та якістю майново-технічної бази суб'єктів сфери освіти крім позитивів має значну кількість негативних моментів, проте його не можна оцінювати однозначно, адже цей процес – об'єктивна суспільно-економічна реальність, із якою обов'язково необхідно рахуватися. У такій ситуації вітчизняні НЗ (особливо ВНЗ) повинні намагатися підвищити розмір статутного фонду та якість основних фондів (у першу чергу обладнання). В іншому випадку як колись український ринок заповнили зарубіжні автомобілі, зарубіжна побутова техніка, як більшість українських банків стали філіями зарубіжних, так само за короткий час українські НЗ можуть бути витіснені зарубіжними навіть на внутрішньому ринку освітніх послуг. Тому В.Я. Тацій пред'являє до вітчизняних ВНЗ вимоги забезпечувати високий рівень науково-викладацької діяльності, належний рівень навчання, наукової діяльності студентів (мати сучасні навчальні корпуси, бібліотеки, інформаційні підрозділи, центри наукових досліджень) тощо; вважає, що потрібно також забезпечити сучасні побутові умови для проживання (гуртожитки, готелі, харчування, медичне

обслуговування), створити підрозділи, які впливають на розвиток фізичних і духовних потреб молодшої людини (спортивні споруди, стадіон, басейн, палац студентів, студентські творчі клуби та ін.) [313, с. 5].

А.О. Монаєнко справедливо вказує, що на сьогодні наявність необхідного обладнання визначає можливість підготовки фахівців сучасного рівня, залучення замовлень на дослідження і розробки, надання широкого спектру різних (зокрема – унікальних) послуг, товарів, робіт тощо, здачі обладнання в оренду. Володіння виробничими потужностями забезпечує виконання робіт, пов'язаних з виробництвом товарів, виконанням замовлень (зокрема на серійне виробництво), підтримкою наукоємного бізнесу, інновацій на власних потужностях, забезпеченням науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт. Інформаційні ресурси створюють умови для підтримки сучасних освітніх технологій (зокрема дистанційного навчання), реалізації додаткових освітніх послуг, надання послуг з використанням Інтернету. Вони є фундаментом для розробки і реалізації програмних продуктів, баз даних, інформаційних систем, зокрема комерційних, створюють можливість вирішення організаційних і управлінських завдань на сучасному рівні [226, с. 118].

Приміщення утворюють умови для нарощування платного контингенту відповідно до ліцензійних вимог. Наявність площ визначає можливість здачі їх в оренду, організації іншої діяльності, що приносить доходи (наприклад, надання готельних послуг, поселення студентів платної форми навчання, створення інфраструктури проживання – пралень, підприємств побутового обслуговування та ін.). Наявність ділянок для житлового та іншого будівництва дозволяє привертати інвестиційні ресурси; наявність ділянок для здачі в оренду є необхідною умовою отримання відповідних доходів, землі сільськогосподарського призначення дозволяють здійснювати виробництво продукції та ін. [226, с. 119]. У цьому зв'язку можна навести усього кілька прикладів забезпеченості вітчизняних НЗ сучасними основними фондами освітнього, побутового та іншого призначення:

- у Прикарпатському національному університеті імені В.С. Стефаника примножується навчально-матеріальна база, яка складається з 13 навчально-лабораторних корпусів, шести гуртожитків на 2,5 тисячі місць, санаторію-профілакторію, комплексів їдалень-кафе, спортивно-оздоровчих комплексів, стадіонів, спортивних залів, басейну, лижної бази, студентського центру культури та дозвілля [314];

- Національний університет «Юридична академія України імені Я. Мудрого» постійно підвищує рівень фізичної культури студентів, залучає їх до великого спорту, маючи два спортивних комплекси з басейном, тренажерними та ігровими залами, тиром [85, с. 43];

- Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького має дев'ять навчальних корпусів, спортивний комплекс, два навчально-науково-виробничих центри, чотири студентських гуртожитки, пансіонат «Ксеня» у Карпатах. Територія університету розташована у центрі Львова, навчальні корпуси, студентське містечко, бібліотека, їдальня, спортивний комплекс, церква Святої Трійці – у парковій зоні. Спортивний комплекс має 4 спортивні зали площею 1620 м², їх одноразова пропускна здатність становить 160 студентів [315, с. 8];

- один із перших ВНЗ приватної форми власності – Європейський університет – має сучасну матеріально-технічну базу для організації навчального процесу, видавничий центр, сучасну комп'ютеризовану бібліотеку, низку медичних закладів, комфортабельні гуртожитки, а також туристично-оздоровчі комплекси під Києвом – «Озерне» та в Карпатах – «Едельвейс» [316, с. 33];

- Донецький юридичний інститут МВС України має 3 навчальні бази у Донецьку, чотири спортивних зали, два тир, потужну комп'ютеризовану бібліотеку, чотири гуртожитки, дві їдальні (добудовується третя, яка буде обладнана сучасною технікою та меблями), два стадіони, у 2011 році введено в експлуатацію житловий триповерховий будинок на 19 сучасних квартир,

проводиться будівництво сучасного медичного центру та басейну, а також каплиці.

Як видно лише із п'яти випадкових прикладів, у різних регіонах України ВНЗ намагаються крім загальнонавчальних та наукових основних фондів мати у своєму розпорядженні основні фонди побутового, спортивно-фізкультурного та рекреаційного призначення. На сьогодні це ті фонди, які надають НЗ конкурентні переваги. В четвертому прикладі представлено ВНЗ приватної форми власності.

У всіх прикладах мова велася про майнову базу ВНЗ. Проте й інші НЗ також у своїй діяльності повинні мати достатню майнову базу. І в її межах мають знаходитися сучасні засоби навчання та виховання, за допомогою яких можна надавати освітні послуги. Зокрема А. Кутиркін серед таких засобів правового виховання дітей дошкільного віку пропонує використовувати настільні ігри, відеоматеріали, підручники, казки, комікси, комп'ютерні ігри тощо, які відтворюють судову систему, систему місцевого та державного управління [317, с. 165-167]. До застосування цих засобів (особливо відеоматеріалів, коміксів та комп'ютерних ігор) слід ставитися обережно, проте сама пропозиція корисна тим, що на її основі можна підтвердити висновок про необхідність усім НЗ у складі майна мати сучасні засоби навчання та інші основні фонди, що забезпечать виконання головних завдань НЗ. У збільшенні майнової бази НЗ крім них самих повинні бути зацікавлені держава і суспільство. Проте якщо держава повинна фінансувати сферу освіти, про що йшлося у попередньому підрозділі, а тому й за посередництва відповідних міністерств здійснювати забезпечення НЗ майном, то недержавні суб'єкти господарювання та окремі громадяни й іноземці не мають зобов'язань щодо забезпечення майном українських НЗ. Здійснювати це вони можуть із власної ініціативи і з певною власною метою. Ця мета може мати позитивну природу, а може і навпаки. Наприклад, іноземні суб'єкти господарювання і громадяни-іноземці можуть безоплатно надавати українським НЗ майно, що є морально або фізично застарілим; що вимагає непомірних за сучасними вимогами витрат енергії та інших ресурсів; що не виконує належним чином своїх функцій; що

стимулює засвоєння учнями знань, вироблення вмінь і навичок, які деформують особистість та/або готують слабого фахівця тощо. Таке майно складає загальний обсяг іноземних інвестицій. Проте менша частина майна, що передається НЗ іншими суб'єктами господарювання і громадянами, має інноваційний характер. Таке майно пропонуємо вважати перспективними майновими активами НЗ. Питання щодо їх перспективності повинні визначати спеціальні підрозділи у складі МОНмолодьспорт, види і компетенція яких вимагає окремого дослідження у межах науки адміністративного права. А для стимулювання економічного інтересу наявних і потенційних інвесторів, які передають НЗ перспективні майнові активи, пропонуємо закріпити у Податковому кодексі України податкові пільги для таких суб'єктів господарювання. Зокрема можна запропонувати норму, згідно з якою із суми чистого прибутку суб'єкта господарювання, що дорівнює остаточній вартості майна, переданого НЗ в якості перспективного майнового активу, податок на прибуток буде стягуватися за ставкою 0%. Але ці пропозиції потребують окремих додаткових досліджень та обґрунтувань.

Однак наявність коштовних основних фондів у НЗ, відповідність їх сучасним технічним, технологічним, інформаційним вимогам, віднесення їх до перспективних майнових активів НЗ ще не гарантує отримання конкурентних переваг на ринку освітніх та інших послуг. Не менш важливим є підвищення ефективності використання цього майна керівництвом та працівниками НЗ.

В.Є. Сафонова, досліджуючи питання ефективності використання майна ВНЗ, робить висновок, що економічну ефективність потрібно розглядати:

- по-перше, з позиції кращого, більш раціонального використання ресурсів в галузі вищої освіти в цілому, в кожній її ланці й освітній установі;
- по-друге, з точки зору безпосереднього внеску працівників вищої освіти у виробництво і підвищення якості освітніх послуг, у створення національного доходу країни;

- по-третє, з боку того приросту обсягу матеріальних благ, який забезпечується завдяки підвищенню освітнього рівня працівників для всіх інших галузей народного господарства;
- по-четверте, з позиції абсолютного і відносного зниження витрат ресурсів у галузях матеріального виробництва від нових науково-технічних розробок, які здійснюються спеціалістами в інших галузях [318, с. 380].

Отже, майно суб'єктів господарювання - НЗ повинно окупатися – приносити НЗ, який ним володіє, користується, а може ще й розпоряджається, більші матеріальні та нематеріальні доходи і переваги у порівнянні із його власною вартістю. Взагалі ефективність використання майнової бази НЗ пов'язана з інноваційним розвитком останніх. Є.А. Огаренком серед стратегічних напрямів розвитку вищої освіти пропонується зміцнення і модернізація матеріально-технічної бази і інфраструктури освітніх установ. Визнана необхідність включення у глобальну мережу Інтернет і локальні інформаційні мережі, забезпечення ВНЗ сучасним обладнанням, приладами, матеріалами. Особлива увага приділяється розвитку в українській вищій школі наукових досліджень і розробок, що здійснюють вирішальний вплив на зміцнення кадрового і технологічного рівня господарського комплексу країни [181, с. 70].

Для зменшення витрат шкільних НЗ В.О. Бабич-Вепрева пропонує частину порожніх шкільних приміщень здавати в оренду з можливістю подальшого розірвання оренди. Орендарі не повинні здійснювати перепланування приміщень, і їх діяльність не повинна порушувати навчальний процес або негативно впливати на здоров'я учнів і педагогів. Це можуть бути тренажерні зали, перукарні, кондитерські цехи та ін. З одного боку, школа отримає можливість за рахунок оренди компенсувати частину експлуатаційних витрат, з іншого – при зростанні чисельності учнів, раніш віддані в оренду приміщення, можливо буде використовувати в навчальному процесі [319, с. 57]. Передавати комунальне майно у довірче управління професійним суб'єктам господарювання пропонують і інші дослідники [320]. Особливо цікавою при цьому виглядає пропозиція щодо включення до договору управління комунальним

майном умови про мінімальну суму платежу, яку управляючий повинен віддавати місту і яка є незалежною від змін прибутковості об'єкта управління [320, с. 172]. А П.В. Нестеренко у дисертаційному дослідженні на тему «ВНЗ як суб'єкти майнових правовідносин» пунктом новизни найвищого рівня пропонує передавати майно державних та приватних ВНЗ, яке не використовується при провадженні освітньої діяльності, на підставі договору в управління СПД, який збереже це майно, буде використовувати його за цільовим призначенням, а отримані прибутки від його використання у господарському обороті передасть власникові ВНЗ або вигодонабувачу, в якості якого може виступати ВНЗ. Автором також запропоновано «...застосування інституту управління майном для управління майном ВНЗ, за допомогою якого держава, територіальна громада, юридична або фізична особа як засновники ВНЗ зможуть безпосередньо залучити управителя (СПД) до управління майном, яке знаходиться у державній, комунальній або приватній власності, на користь ВНЗ. ВНЗ у цьому випадку буде виступати вигодонабувачем за договором управління майном» [321]. Такі пропозиції виглядають цілком слушними з огляду на можливу відсутність знань та навичок механізмів здійснення підприємницької діяльності у керівництва НЗ. Але з іншого боку, у першого керівника НЗ будь-якого рівня обов'язково є заступники або працівники, які знають різні напрями діяльності НЗ і є у них професіоналами (головний економіст, юрисконсульт, головний бухгалтер, завідувач господарством, комірник, завідувач гаражем, завідувач складом тощо). Обов'язком цих осіб є допомога керівнику НЗ в організації максимально ефективного використання майна НЗ. Тому цей аргумент на користь передання ВНЗ майна для управління суб'єкту підприємництва не є основним. Скоріше тут може виникнути питання, що ВНЗ державної або комунальної форми власності мають майно на праві оперативного управління, що не дозволяє використовувати це майно самому ВНЗ у підприємницькій діяльності (у цьому зв'язку можна навести приклад, коли у статуті кількох державних ВНЗ було вказано, що майно знаходиться на праві оперативного управління. При цьому такі ВНЗ на основі своїх

будівельних підрозділів та бригад утворювали нові суб'єкти господарювання, у статутних документах яких вказувалося, що вони господарюють на основі майна, переданого їм ВНЗ на праві господарського відання. Тобто зновутворені будівельні фірми були суб'єктами підприємництва. Така ситуація мала місце у багатьох містах України через недогляд державних реєстраторів та незнанням ними загальнотеоретичного правила, згідно з яким майно, що знаходиться у суб'єкта господарювання на більш низькому правовому режимі, не може бути передано іншому суб'єкту господарювання для використання на більш високому правовому режимі. На сьогоднішній день така ситуація не має місця). Проте крім передачі майна суб'єктам підприємницької діяльності жодним НПА не заборонено НЗ передавати майно в оренду (якщо майно у НЗ на праві господарського відання або оперативного управління – то за умови отримання згоди власника згідно із установчими документами НЗ та НПА).

Отже, розгляд майнової основи господарювання НЗ дозволяє зробити наступні висновки:

- кожен суб'єкт господарювання у сфері освіти має майно, необхідне для виконання своїх завдань. Майно може бути у НЗ на праві власності, господарського відання, оперативного управління, в оренді, концесії, лізингу. У ВНЗ майно не може бути на праві господарського відання;
- майно НЗ може бути державної, комунальної, колективної та приватної власності. Для України як і для більшості країн Європи та США більш вірною буде ситуація, за якої переважна більшість НЗ будуть діяти на основі майна державної форми власності. Для захисту такої позиції необхідне пряме закріплення у законодавстві про освіту положень, які встановлять максимальний відсоток місць у недержавних НЗ кожного виду у межах кожного населеного пункту України;
- для ефективного конкурування (хоча б на внутрішньому ринку) із НЗ економічно розвинених країн необхідно підвищувати вартість та якість майна вітчизняних НЗ. Важливе значення для конкуренції має не тільки майно безпосередньо навчального призначення, проте і майно, що використовується для забезпечення якісного побуту та

відпочинку студентів та інших споживачів послуг НЗ. Держава та територіальні громади повинні сприяти закупівлі нового обладнання та інших основних фондів для НЗ, а суб'єкти господарювання, що будуть безкоштовно передавати перспективні майнові активи НЗ, повинні отримувати податкові пільги, які необхідно закріпити у Податковому кодексі України;

- лише наявність у НЗ перспективних майнових активів ще не свідчить про їх ефективне використання. Для підвищення ефективності використання майна НЗ запропоновано майнові активи, що тимчасово не використовуються НЗ, передавати в управління або оренду суб'єктам підприємницької діяльності на основі відповідних договорів.

Взагалі питання управління майном НЗ є важливими і складними. Вони залежать від загальних аспектів організації внутрішнього управління НЗ. Тому наступні питання, які потребують негайного дослідження, пов'язані з правовим регулюванням організації діяльності органів НЗ.

3.4. Управлінська основа господарювання навчальних закладів

Для нормального функціонування НЗ та виконання ними своїх основних і додаткових завдань необхідна чітка та якісна організація внутрішньої структури органів управління НЗ. Іншими словами, підвищення якості послуг, що надаються НЗ багато у чому залежить від підвищення ефективності роботи його органів управління. У зв'язку з цим М.Н. Курко вважає, що система управління освітою має базуватися на сучасних засадах освітнього менеджменту, адже реалізація системи гуманістичного навчання неможлива без упровадження гуманістичної системи управління НЗ, оскільки функціонування не орієнтованого на людину управління дискредитуватиме саму ідею гуманізації навчально-виховного процесу [8, с. 536]. А В.Є. Сафонова вважає, що підвищення економічної ефективності освітньої діяльності

можливе на основі підвищення організації і управління вищою освітою та системи її фінансування. Для цього слід розширювати можливості створення нових форм організації освітньої діяльності та управління нею; диверсифікувати освітню діяльність традиційних ВНЗ; підвищувати функціональну гнучкість у діяльності НЗ; підвищувати автономію НЗ та їх відповідальність за кінцеві результати своєї діяльності; відходити від прямого адміністративного контролю до більш гнучких, стимулюючих методів керівництва; посилювати повноваження органів самоуправління у сфері вищої освіти [318, с. 380-381]. Тобто серед іншого вченими знову піднімається питання підвищення значення автономії НЗ. Хоча на цих питаннях наголошувалося у попередніх підрозділах, проте необхідно до них повернутися.

Взагалі автономія ВНЗ є одним із принципів управління ним. Цей принцип визначено пунктом 2 статті 29 Закону «Про вищу освіту». Нормою цього пункту передбачено, що автономія та самоврядування ВНЗ реалізуються відповідно до законодавства і передбачають право:

- самостійно визначати форми навчання, форми та види організації навчального процесу;
- приймати на роботу педагогічних, науково-педагогічних та інших працівників;
- надавати додаткові освітні послуги;
- самостійно розробляти та запроваджувати власні програми наукової і науково-виробничої діяльності;
- створювати у порядку, встановленому КМУ, інститути, коледжі, технікуми, факультети, відділення, філії, навчальні, методичні, наукові, науково-дослідні центри та лабораторії, конструкторські та конструкторсько-технологічні бюро, територіально відокремлені та інші структурні підрозділи;
- здійснювати видавничу діяльність, розвивати власну поліграфічну базу;
- на підставі відповідних угод провадити спільну діяльність з іншими ВНЗ, підприємствами, установами та організаціями;
- брати участь у роботі міжнародних організацій;
- запроваджувати власну символіку та атрибутику;

- звертатися з ініціативою до органів управління вищою освітою про внесення змін до чинних або розроблення нових НПА у галузі вищої освіти, а також брати участь у роботі над проектами щодо їх удосконалення;

- користуватися земельними ділянками в порядку, встановленому Земельним кодексом України [322; 4].

Автономія ВНЗ є не просто принципом управління ним, а є сформованою правовою та соціальною категорією, яка передбачає певний перелік свобод. Хоча із названих прав не всі і не в повній мірі на сьогодні реалізуються ВНЗ України, проте сама категорія «автономія ВНЗ» вже свідчить про наявність певної самостійності від держави та місцевих територіальних громад у вирішенні власних завдань.

Із 2006 року було розпочато експеримент, підтриманий Президентом та МОН України. Його мета – впровадження основ університетської автономії у вищій освіті України. Експеримент не зводиться до того, щоб влада «подарувала» більшу свободу університетам. Ідеться про те, щоб університети запропонували своє бачення автономії і рамок необхідного впливу держави на освітні установи, яке буде трансльоване в конкретні програми, плани дій, оцінку результатів і можливих ризиків. Учасники експерименту беруть на себе і колосальну відповідальність, бо від автономії як принципу та ідеї до її втілення на практиці – роки напруженої і копіткої роботи, під час якої має поступово сформуватися найбільш оптимальна модель автономного університету. Україні доведеться розробляти свій варіант автономії. Бо, як показує світовий досвід, в основу університетської освітньої автономії справді покладено чимало спільних базових принципів, але універсальної моделі впровадження цих принципів не існує – у кожній європейській країні є свій погляд і своє розуміння університетської автономії [323, с. 12]. Висловлене підтверджує існування у кожній державі власного правового господарського порядку (зокрема й у сфері освіти), який формується на основі джерел права, менталітету народу, рівня демократії, забезпечення свобод, розвиненості економіки та соціальної сфери тощо. Будь-який суб'єкт господарювання, що потрапляє в іншу країну,

змушений вести господарську діяльність за тими усталеними правилами, що склалися у цій країні, виконувати її нормативні акти тощо. Те саме стосується й іноземних НЗ, які з приходом із-за кордону в Україну зможуть надавати освітні та інші послуги лише за умови відповідності їх діяльності усталеним в Україні правилам. Причому значна частина таких правил може не мати нормативного закріплення.

Автономія ВНЗ серед іншого передбачає і наявність студентського самоврядування, яке є невід'ємною частиною громадського самоврядування цих ВНЗ. Воно забезпечує захист прав та інтересів осіб, які навчаються у ВНЗ, та їхню участь в управлінні ВНЗ. Здійснюється особами, які навчаються у ВНЗ, безпосередньо та через органи студентського самоврядування, що обираються шляхом таємного голосування [324, с. 59].

Студентське самоврядування здійснюється на рівні студентської групи, факультету, гуртожитку, ВНЗ. Залежно від контингенту студентів, типу та специфіки ВНЗ студентське самоврядування може здійснюватися на рівні курсу, спеціальності, студентського містечка, структурних підрозділів ВНЗ.

Органи студентського самоврядування можуть мати різноманітні форми (сенат, парламент, старостат, студентська навчальна (наукова) частина, студентські деканати, ради тощо) [4].

У структурі середньої освіти постійно діючим колегіальним органом, який призначений для вдосконалення роботи школи, підвищення ефективності навчально-виховного процесу та надання допомоги педагогам школи у вихованні всебічно розвинутої особистості є педагогічна рада [324, с. 60]. У школах поточним керівником є директор. Державний контроль як за його діяльністю, так і за діяльністю загальноосвітніх НЗ усіх типів і форм власності здійснюють МОНмолодьспорт, інші центральні органи виконавчої влади, яким підпорядковані загальноосвітні НЗ, Державна інспекція закладів освіти при МОНмолодьспорт, Міністерство освіти АРК, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою [141]. Крім цього недержавний загальноосвітній НЗ підпорядковується і власнику майна.

Схожі особливості в управлінні має і система ПТО. Керування її НЗ здійснюється відповідно до дворівневого механізму управління. ПТУ належать до державної власності, фінансуються з Державного бюджету, засновником є МОНмолодьспорт України, але перебувають під оперативним управлінням місцевих органів управління освітою в особі місцевих державних адміністрацій, які, у свою чергу, є складовою регіональних органів виконавчої влади і підпорядковуються КМУ [296, с. 116]. Директор державного ПТУ призначається на посаду за результатами конкурсу шляхом укладення з ним трудового договору (контракту) спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері ПТО, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, яким підпорядковані ПТУ [140].

У сфері вищої освіти питання управління НЗ мають більш складний характер. По-перше, існує ситуація «профспілки - громадське самоврядування», яку можна охарактеризувати приблизно так: конкуренція, збіг функцій та повноважень, але на відміну від самоврядних органів профспілка має законодавчо закріплені права, повноваження та гарантії діяльності.

Шляхи усунення такого протистояння та ліквідації проблемного співіснування цих двох структур можуть бути різними: від ліквідування самої структури профспілки до закріплення на законодавчому рівні однакових гарантій для обох структур. Відповідно профспілки набувають статусу альтернативних органам громадського самоврядування [324, с. 61].

На думку Р.В. Шаповала, доцільно було б врегулювати діяльність органів громадського самоврядування з управління освітою окремим Законом України «Про органи громадського самоврядування у галузі освіти України». Таким НПА слід затвердити, на думку вченого, зокрема, правовий статус, порядок організації та діяльності органів громадського самоврядування в галузі освіти, власні та делеговані повноваження зазначених органів, основні завдання цих органів в управлінні освітою. У такому проекті мають бути визначені повноваження керівника органу громадського самоврядування в управлінні освітою, місце

органів громадського самоврядування у сфері освіти в частині сприяння навчальній, науковій, творчій діяльності учасників навчально-виховного процесу та в створенні необхідних умов для їх праці, навчання, проживання та відпочинку. Цей НПА має визначати роль органів громадського самоврядування у сфері освіти у створенні гуртків, товариств, клубів за інтересами при НЗ, напрями співпраці органів громадського самоврядування у сфері освіти з учасниками навчально-виховного процесу різних ВНЗ та закладів післядипломної освіти, з працівниками наукових центрів, членами громадських організацій, у т.ч. зарубіжних. У проекті Закону доцільно також зазначити яким чином органи громадського самоврядування у сфері освіти сприяють розвитку демократизації управління НЗ, залучають до управління останніми батьківські колективи, представників громадськості, вчених, а ВНЗ – студентські професійні спілки та органи студентського самоврядування тощо. У проекті Закону може бути визначено порядок легалізації органу громадського самоврядування у сфері освіти, орган, який має його реєструвати тощо [324, с. 62]. Не будемо зараз коментувати пропозицію Р.В. Шаповала. Думається, що однозначну підтримку або незгоду як із пропозиціями проекту Закону, так і з наведеними його положеннями можна буде висловити після окремого ретельного дослідження в інших роботах. Поки що констатуємо, що є такі пропозиції.

По-друге, існує ситуація, пов'язана із розмежуванням функцій з управління ВНЗ між ректором та вченою радою й адміністративними підрозділами. Суперечності знаходять прояв уже під час призначення ректора ВНЗ.

З одного боку, якщо держава виділяє бюджетні кошти університету, то чи може вона стояти осторонь від призначення і звільнення ректора? А з другого, механізм призначення і звільнення ректора є обмеженням університетської автономії. Щоб поєднати право власника (держави) на призначення і звільнення ректора з принципами університетської автономії В.О. Огнев'юк пропонує запровадження законодавчої норми, згідно з якою претендент на посаду ректора має набрати не менш як 51% голосів від кількості учасників конференції трудового колективу. Це гарантує відповідне

право університету обирати ректора. Держава в особі міністерства може впливати на обрання ректора через своє право брати участь в обговоренні кандидатур і висловлення своєї позиції до прийняття рішення [89, с. 18].

У Франції Міністерство народної освіти єдине серед інших адміністрацій спирається на сильний регіональний апарат, управління яким здійснює високопоставлений чиновник, що призначається Радою Міністрів – ректор навчального округу. Ректор здійснює безпосереднє керівництво департаментами, які входять до складу округу, за допомогою інспекторів навчальних округів. І ректор, і інспектор навчального округу займають єдину позицію по відношенню до префекта, зокрема у вирішенні освітніх проблем регіону, кадрової політики, управління НЗ, тобто в тих питаннях, які відносяться до повноважень регіональної влади [309].

У РФ федеральні університети утворюються Указом Президента РФ у формі автономних некомерційних організацій. Програма розвитку таких ВНЗ затверджується Урядом РФ, а ректор не обирається, а призначається ним же [178, с. 115]. Можливо російський законодавець має рацію, і в даному випадку публічна спрямованість у діяльності ВНЗ не потребує застосування демократичних засад, оскільки таке застосування може завадити досягненню мети діяльності ВНЗ. На користь цього варіанту доцільно нагадати положення статті 74 Конституції України: «Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії» [139]. Тобто український законодавець не довіряє громадянам України у трьох названих питаннях, оскільки вважає звичайних громадян або некомпетентними, або упередженими. Так само трудовий колектив ВНЗ може помилятися у характеристиці майбутнього ректора, може бути протиправно стимульований або заляканий прибічниками одного із претендентів. Для підстрахування держави і трудового колективу ВНЗ діяльність керівника повинна обмежуватися певним терміном або строком.

У Польщі строк дії одноосібних органів державного НЗ триває чотири роки і розпочинається від дня 1 вересня в рік виборів, а закінчується 31 серпня в той рік, в якому закінчується строк

повноважень. У державному НЗ ректор, проректор, керівник основного організаційного підрозділу і його заступники не можуть бути обраними до виконання тієї самої функції на більше, ніж два наступних терміни. Ректор набуває високий титул Його (Її) Магніфіценція. Ректор і проректор державного ВНЗ можуть бути відкликані органом, який здійснив вибір. Винятком є ситуація разючого порушення закону з боку ректора. Водночас міністр, відповідальний за вищу освіту, може відкликати ректора після консультацій із Головною Радою Вищої Освіти або Конференцією Ректорів Академічних Закладів Польщі. Одноосібні органи недержавних ВНЗ і їхніх заступників призначає і звільняє засновник або орган, який вказаний у статуті, після консультацій із сенатом закладу. Особливий спосіб призначення і відкликання одноосібних органів недержавного ВНЗ визначають статuti конкретних закладів [325, с. 115].

В Україні пунктом 1 статті 21 «Повноваження власника (власників) ВНЗ» Закону України «Про вищу освіту» до повноважень власника віднесено:

- розробку статуту ВНЗ;
- організацію ліцензування ВНЗ;
- призначення керівника ВНЗ на умовах контракту;
- здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю ВНЗ;
- здійснення контролю за дотриманням умов, передбачених рішенням про заснування ВНЗ;
- прийняття рішення про реорганізацію або ліквідацію ВНЗ;
- здійснення інших повноважень, передбачених законом [4].

При цьому власник здійснює вказані вище права щодо управління ВНЗ безпосередньо або через уповноважений ним орган (особу), а може делегувати свої повноваження керівникові або вищому колегіальному органу громадського самоврядування ВНЗ [4].

Як бачимо, повноваження власника майна ВНЗ передбачають призначення керівника ВНЗ. Проте призначення керівника ВНЗ відбувається після перемоги у конкурсі. Статтею 39 названого Закону передбачено обрання керівника ВНЗ усіх рівнів акредитації

на основі конкурсу на певний строк (керівник ВНЗ I-IV рівнів акредитації – на п'ять років; керівник національного ВНЗ – на сім років). При цьому конкурс оголошує власник або уповноважений ним орган, а обирає вищий колегіальний орган громадського самоврядування (загальні збори (конференція) трудового колективу). Після обрання особи, яка набрала не менш як 30% (для ВНЗ I та II рівнів акредитації – не менше 1/3) голосів, власник або уповноважений ним орган (особа) зобов'язаний (зобов'язана) призначити одну з рекомендованих кандидатур на вказаний вище строк на умовах контракту [4].

Отже, вітчизняний законодавець передбачив виборність керівника ВНЗ усіх рівнів акредитації, передбачив обмеження у часі його повноважень. Крім цього передбачив, що керівник ВНЗ I-IV рівнів акредитації може бути звільнений з посади власником або уповноваженим ним органом (особою) на підставах, визначених трудовим законодавством, а також за порушення статуту ВНЗ та умов контракту. Керівник ВНЗ III або IV рівня акредитації може бути звільнений з посади у зв'язку із прийняттям рішення про його відкликання органом, який обрав його на посаду. Клопотання про відкликання керівника може бути внесено до вищого колегіального органу громадського самоврядування ВНЗ не менше як половиною статутного складу Вченої ради ВНЗ. Рішення про відкликання керівника ВНЗ III або IV рівня акредитації приймається двома третинами голосів за присутності не менше як 2/3 статутного складу вищого колегіального органу громадського самоврядування ВНЗ [4].

Вважаємо, що такі можливості, надані власнику майна ВНЗ та трудовому колективу, є вагомою запорукою контролювання діяльності керівника ВНЗ.

Серед повноважень керівника ВНЗ, що закріплені пунктом 2 статті 32 Закону «Про вищу освіту», є наступні:

- вирішення питань діяльності ВНЗ, затвердження його структури і штатного розпису;
- видання наказів і розпоряджень, обов'язкових для виконання всіма працівниками і структурними підрозділами ВНЗ;

- представлення ВНЗ у державних та інших органах, відповідальність за результати його діяльності перед органом управління, у підпорядкуванні якого перебуває ВНЗ;

- розпорядження майном і коштами;
- виконання кошторису, укладання угод, надання доручень;
- прийняття на роботу та звільнення з роботи працівників¹;
- забезпечення охорони праці, дотримання законності та порядку;

- визначення функціональних обов'язків працівників;
- формування контингенту осіб, які навчаються у ВНЗ;
- відрахування та поновлення на навчання осіб, які навчаються у ВНЗ, за погодженням з органами студентського самоврядування;
- контроль виконання навчальних планів і програм;
- контроль дотримання всіма підрозділами штатно-фінансової дисципліни;

- забезпечення дотримання службової та державної таємниці;
- здійснення контролю за якістю роботи викладачів, організацією навчально-виховної та культурно-масової роботи, станом фізичного виховання і здоров'я, організація побутового обслуговування учасників навчально-виховного процесу та інших працівників ВНЗ;

- подання разом із профспілковими організаціями на затвердження вищому колегіальному органу громадського самоврядування ВНЗ правил внутрішнього розпорядку та колективного договору і підписання його після затвердження [4].

Ці та інші повноваження керівника та інших органів ВНЗ опосередковують внутрішньогосподарські відносини, які виникають та існують всередині НЗ між його керівними органами (посадовими особами) та іншими підрозділами, між внутрішньоструктурними підрозділами.

---

¹ правом призначення і звільнення вчителів було наділено винятково директорів народних училищ Спеціальною комісією «із питань про облаштування управління училищами в колишніх болгарських та німецьких колоніях», утвореною ще у 1881 році. Крім цього, процес духовно-етичного виховання учнів зберігався за духівництвом [78, с. 46].

М.О. Тимошенко досліджуючи внутрішньогосподарські відносини за участю приватних ВНЗ визначає, що ці відносини:

1) визначають особливість внутрішньої господарської діяльності ВНЗ;

2) характеризують внутрішню структуру ВНЗ, зокрема, систему кафедр, відділень тощо;

3) є результатом волевиявлення власника ВНЗ або його органу управління щодо внутрішньої організації діяльності ВНЗ;

4) визначають характер та зміст взаємовідносин між структурними елементами ВНЗ та суб'єктом господарювання в особі його власника або уповноваженого ним органу управління;

5) забезпечують формування цілісного майнового комплексу ВНЗ, що засновується на майні засновників ВНЗ та майні, що отримано ВНЗ у процесі своєї господарської діяльності;

6) базуються на власній або найманій робочій силі, що забезпечує кадрове укомплектування структурних підрозділів ВНЗ;

7) відображають систематичність господарської діяльності ВНЗ та забезпечують досягнення мети його створення [177, с. 179].

Крім названих раніше повноважень керівника ВНЗ останній відповідає за провадження освітньої діяльності, за результати фінансово-господарської діяльності, стан і збереження будівель та іншого майна; для вирішення основних питань діяльності відповідно до статуту створює робочі та дорадчі органи, а також визначає їх повноваження; щорічно звітує перед власником або уповноваженим ним органом (особою) та вищим колегіальним органом громадського самоврядування ВНЗ. Керівник ВНЗ відповідно до статуту може делегувати частину своїх повноважень своїм заступникам та керівникам структурних підрозділів [4].

У юридичній літературі вказується, що повноваження керівника ВНЗ закріплено рядом НПА, положення яких дають підстави класифікувати їх за формою здійснення на нормотворчі та організаційні [326, с. 94]. При цьому, якщо нормотворчі можна вважати такими, що у переважній більшості не можуть бути делеговані іншим посадовим особам та органам ВНЗ, то організаційні цілком можна розподілити між ними. Взагалі з цього приводу вважаємо за необхідне в управлінні НЗ (особливо ВНЗ)

виділяти адміністративну, освітню та наукову складові. Вони можуть поєднуватися. Управління або координацію ними можуть здійснювати одні й ті самі особи або органи НЗ. Скажімо адміністративний та навчальний напрями діяльності НЗ можуть курирувати одні й ті самі особи. Однак більшого ефекту, на нашу думку, можна досягти розділивши компетенцію з управління НЗ взагалі, компетенцію з управління науковим та навчальним напрямами.

На нашу думку, більш ефективною буде структура управління НЗ, за якої його керівник буде у більшій мірі управлінець, ніж вчений. Однак певний науковий ступінь у профільній галузі знань та вчене звання, присвоєне за відповідною кафедрою, він повинен мати. Його заступники з управління різними напрямами роботи крім наукового не зобов'язані мати науковий ступінь або вчене звання. Проте ці адміністратори не повинні бути членами органу НЗ, що має на меті розроблення інноваційних програм та проєктів, розвиток наукових досліджень. Іншими словами, до складу вченої ради ВНЗ III і IV рівнів акредитації не повинні входити головний бухгалтер (економіст), головний юрист (юрисконсульт), начальник відділу кадрів (заступник або проректор з кадрової роботи), заступник керівника з господарської роботи, завідувач бібліотеки, завідувач навчальним відділом та інші технічні або адміністративні працівники.

Аналогічні думки слушно висловлює В.О. Огнев'юк: «Сучасний університет потребує розмежування адміністративно-розпорядчих та науково-методичних функцій. Ректор університету має очолювати ректорат як орган управління персоналом, ресурсами та зовнішніми взаємовідносинами, у т.ч. із власником. На чолі вченої ради університету має стояти найбільш відомий серед наукового співтовариства університету учений, який обирається вченою радою, після чого призначається на посаду проректора з науки. Вчена рада не повинна мати адміністративних повноважень і, відповідно, до неї не повинні входити посадові особи, які здійснюють адміністративні функції, – частина проректорів, головний бухгалтер, директори інститутів та ін. Відтак вчена рада має складатися переважно з докторів наук, а ректорат –

із організаційно-управлінського персоналу. Таке розподілення функцій може сприяти поліпшенню загального університетського менеджменту, але разом із тим, за відсутності координації, – вносити елементи дезорганізації» [88, с. 9-10; 89, с. 19]. Вважаємо, що вчений даремно припускає можливість внесення елементів дезорганізації. Все одно у ВНЗ є єдиний керівник, а також власник його майна, які зможуть у крайньому випадку скоординувати дії усіх органів управління ВНЗ.

Також ВНЗ III та IV рівнів акредитації згідно з пунктом 3 статті 35 Закону України «Про вищу освіту» можуть утворювати наглядові ради, а національні ВНЗ згідно з пунктом 1 цієї ж статті зобов'язані їх створювати. Наглядова рада розглядає шляхи перспективного розвитку ВНЗ, надає допомогу його керівництву в реалізації державної політики у галузі вищої освіти і науки, здійснює громадський контроль за діяльністю керівництва ВНЗ, забезпечує ефективну взаємодію ВНЗ з органами державного управління, науковою громадськістю, суспільно-політичними та комерційними організаціями в інтересах розвитку вищої освіти [4].

У Польщі аналогом нашої наглядової ради можна вважати сенат державного закладу. До головних обов'язків сенату ВНЗ належить прийняття ухвал щодо найважливіших справ, які стосуються університету, зокрема, ухвалення статуту (винятком є державний заклад, в якому статут надає його засновник або ухвалює колегіальний орган закладу, вказаний у статуті); ухвалення правил навчання, післядипломного навчання, докторських студій та правил, за якими приймаються особи на навчання або докторат; встановлення основних напрямів діяльності закладу; визначення принципів діяльності та напрямів головних рад організаційних підрозділів у межах виконання основних завдань закладу (таких як формування і виховання студентів, здійснення наукових пошуків, формування та презентація наукових кадрів); оцінка діяльності закладу, затвердження річних доповідей ректора про його діяльність та оцінка діяльності ректора; прийняття ухвал у питанні створення філії, нерезидентного головного організаційного підрозділу або нерезидентного педагогічного осередку та в питанні створення і ліквідації напряму студій; надання титулу доктора

honoris causa; висловлення позиції академічної спільноти закладу та у справах, представлених ректором, радою головного організаційного підрозділу або членами сенату, в кількості, зазначеній у статуті [325, с. 116]. Сенат за поданням ректора створює, формує і ліквідовує організаційні одиниці університету педагогічного спрямування – факультети, інститути і кафедри [325, с. 117].

М.Н. Курко вважає, що створення Наглядних рад у державних НЗ, які надають платні послуги, з обов'язковою участю в них представників уряду, соціальних партнерів і спонсорів (якщо вони є) сприятиме подоланню корупції рівно як і спекуляціям навколо корупції. Крім того, на думку вченого, необхідно на законодавчому рівні визначити обов'язковість систематичного інформування громадськості із зазначених питань. Такий підхід сприятиме легалізації всіх фактично одержуваних НЗ прибутків від учнів, батьків, орендаторів тощо, обмежить можливості привласнення частини цих доходів керівниками установ, дозволить збільшити фінансування основної освітньої діяльності НЗ [280, с. 232]. Слід безумовно погодитися із наведеними думками. В умовах постійного посилення ролі, значення та обсягів законодавства, спрямованого на боротьбу або запобігання корупції, публічна звітність або утворення наглядових рад зніме значну кількість питань та відведе необґрунтовані підозри від законослухняних ВНЗ та їх керівників; а також сприятиме оптимізації управління та контролю у ВНЗ.

Управління більшістю державних коледжів та університетів США здійснюється за мультикапсульною системою, за якою єдине управління групою НЗ покладено на системного директора, який формує широку системну політику, розподіляє державні кошти між університетами та коледжами, призначає керівників кампусів, затверджує місії та програми ВНЗ, які входять до системи [326, с. 97]. А оперативне управління кожним НЗ здійснює операційний директор [249, с. 7]. Тобто у випадку складностей або суперечностей у діяльності операційного директора подолати ситуацію може системний директор.

Управління НЗ та ВНЗ зокрема може здійснюватися різними методами. На обрання стилю та методів управління можуть впливати багато факторів – форма власності НЗ, вид та напрямок його діяльності, рівень акредитації ВНЗ, наявність або відсутність тих чи інших органів управління, відомча підпорядкованість НЗ, склад та характеристика викладацького або професорсько-викладацького складу НЗ, особистість керівника та його заступників та інші.

О.В. Дубровка розділяє директивне (адміністративне) та маркетингове (підприємницьке) управління ВНЗ:

Таблиця 3.1.
Директивне (адміністративне)
та маркетингове (підприємницьке) управління ВНЗ [210, с. 69]

№	Управління	
	адміністративне	маркетингове
1	Надаються послуги, визначені в адміністративному порядку	Надаються послуги, на які є попит у споживачів
2	Перелік спеціальностей вузький, усталений і майже не змінюється, оскільки НЗ у цьому не зацікавлені	Перелік спеціальностей широкий і постійно оновлюється відповідно до змін кон'юнктури ринку
3	Ціни формуються, виходячи з нормативних витрат, із затвердженого прийому й обсягів фінансування	Ціни визначаються кон'юктурою ринку, діями конкурентів і попитом
4	Реклама й інші зв'язки зі споживачами не розвинуті, оскільки розподіл випускників централізовано	Ведеться активна комунікаційна політика, оскільки просування і продаж освітніх послуг децентралізовано
5	Освітніми установами керують фахівці (вчені) з певної галузі знань	Освітніми установами керують фахівці, компетентні передусім в освітній галузі, а не в науці
6	Потреби споживачів освітніх послуг не вивчаються	В основі стратегії розвитку – вивчення кон'юнктури ринку освітніх послуг
7	Комерційна діяльність другорядна і здійснюється ізольовано від іншої діяльності НЗ	Комерційна діяльність є прерогативою всього керівництва НЗ

Навряд чи можна повністю погодитися з усіма наведеними у таблиці пунктами, проте заданий напрям можна визнати вірним.

Можливо некоректно буде визначати для керівників НЗ правила, за якими вони будуть здійснювати управління тим чи іншим НЗ. Це повинен робити сам керівник, вирішуючи на користь тих чи інших методів управління в залежності від конкретної ситуації, об'єктивних і суб'єктивних факторів та відносин, що наявні всередині НЗ та між НЗ і різними державними і місцевими органами. Проте видається, що перелік заходів та методів керівництва НЗ доцільно розширювати і виходити за межі застосування 2-3 усталених методів управління НЗ.

Крім цього на основі проведеного у підрозділі дослідження можна погодитися із положеннями законодавства про обрання, призначення та відкликання з посади керівника НЗ; можна погодитися із переліком повноважень, наданих власнику майна, керівнику, вченій (педагогічній) раді НЗ. Однак слід відрізняти нормотворчі та організаційні повноваження керівника НЗ; а також, обов'язково, розділяти компетенцію з управління НЗ взагалі, науковим (у ВНЗ) і навчальним напрямками. Керівник НЗ у першу чергу повинен бути адміністратором, який керує заступниками (проректорами) з різних напрямів роботи НЗ. А склад вченої ради повинен формуватися виключно із провідних науковців без присутності цих заступників - адміністраторів – керівника кадрового апарату, фінансового, юридичного, господарського тощо відділів. Відповідні положення повинні віднайти місце у нормах нової редакції Закону України «Про вищу освіту».

ПІСЛЯМОВА:

У монографії було визначено особливості здійснення господарської діяльності у сфері освіти, визначено складові правового статусу суб'єктів господарювання, за якими проведено аналіз, зроблено пропозиції до законодавства, господарської практики і теорії господарського права.

На основі викладеного у монографії зроблено наступні висновки.

1. Доктринальне визначення поняття «надання освітніх послуг» повинно бути наступним:

діяльність підприємств, установ, організацій, громадян - СПД (суб'єктів господарювання) та окремих осіб (викладачів, майстрів, тренерів, вихователів, репетиторів тощо), виконувана для задоволення потреб людей (учнів, вихованців, студентів, аспірантів, докторантів та ін.), роботодавців та держави, з передачі протягом певного часу або постійно сукупності знань, умінь та навичок, що визначають певний їх рівень або ступінь, не має матеріальної форми, не залежить від характеру результату, на платній чи безоплатній основі, що має цінову визначеність;

2. Поняття «надання послуг у сфері освіти» буде ширшим і поглине поняття «надання освітніх послуг», оскільки крім освітніх послуг (основних та додаткових) НЗ можуть надавати й інші послуги.

Поняття «надання послуг у сфері освіти» можна визначити наступним чином:

діяльність підприємств, установ, організацій, громадян - СПД (суб'єктів господарювання) та окремих осіб (викладачів, майстрів, тренерів, вихователів, репетиторів тощо), виконувана для задоволення потреб людей (учнів, вихованців, студентів, аспірантів, докторантів та ін.), роботодавців та держави, інших громадян та суб'єктів господарювання з передачі протягом певного часу або постійно сукупності знань, умінь та навичок, що визначають певний їх рівень або ступінь, інших прав, належних НЗ,

не має матеріальної форми, не залежить від характеру результату, на платній чи безоплатній основі, що має цінову визначеність;

3. Визначено критерії розгляду історії правового регулювання надання послуг у сфері освіти: територіальний; релігійний (церковний); національний; спеціалізований (професійний); гендерний;

4. Виокремлено 14 умовних історичних етапів правового регулювання надання послуг у сфері освіти та дано їх характеристику.

На першому (від появи перших НЗ при церквах і монастирях за часів князів Київської Русі до XIV–XV століття) НЗ формували суспільну думку, мораль, культуру, визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку держави; залежали від можновладних світських та впливових церковних осіб. Уся господарська та інша діяльність НЗ залежала від думки цих осіб. На другому етапі (з початку до розквіту козацької епохи) утворювалися і діяли НЗ середнього типу – братські школи та бурси, які залежали від фінансування з боку об'єднань козаків, шляхти та міщан – братств, Війська Запорізького, окремих меценатів; проте господарювали на власний розсуд; надавали послуги з вивчення гуманітарних і точних наук. На третьому етапі (XVII – XVIII століття) почали з'являтися ВНЗ університетського типу, що були аналогічні західноєвропейським університетам – мали визначену структуру та компетенцію управлінських органів, можливість самостійно використовувати грошові кошти і майно, вступати у господарські правовідносини. На четвертому етапі (протягом XVIII століття) у Західній Україні виникали німецькі та угорські ВНЗ, школи підтримувалися коштами місцевих громад та церков; на землях, що належали Російській імперії, наприкінці XVIII століття було відкрито кілька НЗ, які готували кораблебудівників та моряків, що стало прикладом для утворення протягом наступних етапів спеціалізованих ВНЗ. На п'ятому етапі (перша половина XIX століття) в українських землях діяли ВНЗ сучасного типу. Їх правовий статус визначався найвищою державною владою; вони мали автономію від держави; їх органи поділялися за функціональною ознакою, діяли як самостійні

суб'єкти господарювання; суб'єкти численних майнових правовідносин – мали обсяг господарської компетенції і особливості управління, фінансування та відповідальності, аналогічний сучасним державним ВНЗ III-IV рівнів акредитації. Протягом шостого етапу (друга половина XIX століття) було підпорядковано університети генерал-губернаторам; проведено шкільну реформу 1860-1864 років; розділено НЗ на державні і недержавні; надано НЗ право брати гроші за надання систематичних і потрібних освітніх послуг. На сьомому етапі становлення правового статусу НЗ та правового режиму їх діяльності (від початку XX століття до 1917 року) утворювалися нові НЗ різного рівня; законодавство спрямовувалося на послаблення ролі земств та громадських організацій в освітній сфері, а також на демократизацію освітньої системи, автономізацію НЗ. Загальна освіта була обов'язковою, плата за надання послуг з отримання вищої освіти була у десятки разів нижчою від європейських аналогів, якість освітніх послуг постійно зростала; правовий статус НЗ був майже ідентичним сучасному; НЗ мали широкі повноваження і свободу здійснення господарської діяльності. Восьмий етап тривав (у часи першої незалежної української держави – УНР та гетьманщини П.П. Скоропадського) визначався утворенням нових НЗ; переведенням викладання на українську мову; націоналізацією НЗ. Дев'ятий етап (від 1920 року до початку Другої Світової війни) на території УРСР визначався відновленням сфери освіти, відкриттям у 1930-х роках нових ВНЗ, що готували у першу чергу фахівців для промисловості; у Західній Україні продовжувалася боротьба за українську мову викладання, права місцевого населення; фінансування такого навчання здійснювалося часто не за рахунок бюджету, а за рахунок коштів окремих громадян та суспільних і інших організацій, які активізувалися у цей час. Десятий етап (від початку Другої Світової до початку Великої вітчизняної війни) визначався приєднанням Західної України до УРСР та уніфікацією системи освіти на всій території України. Протягом одинадцятого етапу (у часи Великої вітчизняної війни) німецька окупаційна влада виявляла студентів, які не змогли через початок війни закінчити навчання, викладачів

ВНЗ, відновлювала ВНЗ, які прискореними темпами довчили фахівців для сільського господарства, вугільної та металургійної промисловості, медицини і працевлаштували їх виходячи з потреб німецької військової економіки; відновила частину шкіл для вивчення німецькій мові та початковій арифметиці. На дванадцятому етапі (з кінця Великої вітчизняної війни до отримання Україною незалежності) було сформовано найкращі традиції радянської системи освіти. Формально ВНЗ мали суверенітет, проте фінансувалися державою. Під час тринадцятого етапу (1990-ті роки) проходило формування українського законодавства, яким регулюється діяльність з надання послуг у сфері освіти; виникла велика кількість НЗ, заснованих на різних формах власності; НЗ отримали можливість надавати значну кількість додаткових освітніх, а також інших послуг. Чотирнадцятий умовний етап становлення правового статусу НЗ та правового режиму їх діяльності в Україні (з рубежу 1999 та 2000 років дотепер) передбачає перехід вітчизняної сфери освіти до Болонського процесу та діяльність сучасних НЗ в умовах глобалізації;

5. На основі аналізу та періодизації історичного розвитку законодавства про освіту зроблено прогноз підвищення питомої ваги послуг, що є уніфікованими у межах більшості країн світу і спрямовані на надання уніфікованих загальних стереотипних знань; створення НЗ, спрямованих на надання послуг із передачі знань та досвіду окремих країн та націй. Українське законодавство буде розвиватися у суперечностях: набудуть розвитку НПА, спрямовані на впровадження болонської системи навчання та інших міжнаціональних систем; з іншого боку – НПА, спрямовані на охорону національних досягнень у сфері освіти та науки.

6. Обґрунтовано положення, згідно з якими споживачі освітніх послуг є суб'єктами господарського права – учасниками відносин у сфері господарювання; а суб'єкти, що надають освітні послуги, є суб'єктами господарювання – СПД або некомерційними організаціями.

7. На основі різних критеріїв проведено класифікаційний поділ НЗ та інших суб'єктів з надання освітніх послуг: 1) на основі

рівня акредитації; 2) на основі форми власності: державної форми власності, власності АРК, комунальної форми власності, приватної форми власності, а також НЗ, що діють на основі різних форм власності (змішані); 3) на основі критерію прибутковості: комерційні та некомерційні; 4) за рівнем: загальнодержавного та регіонального значення.

Визначено, що усі суб'єкти господарювання поділяються на тих, що надають послуги громадянам; суб'єктам господарювання; і громадянам, і суб'єктам господарювання. За цим класифікаційним критерієм суб'єкти господарювання у сфері освіти можуть надавати послуги громадянам і суб'єктам господарювання: громадянам ці послуги надаються безпосередньо, а суб'єкти господарювання вимагають безпосереднього надання послуг певним громадянам.

8. Серед суб'єктів - надавачів освітніх послуг розділено НЗ та інші суб'єкти: суспільні та громадські організації, благодійні та інші фонди, об'єднання громадян:

1) організації, пов'язані із наданням юридичної освіти або підвищенням правової грамотності населення;

2) організації українського національного спрямування, які виступають за захист української мови та культури;

3) організації, спрямовані на популяризацію мови та культури інших країн та народів в Україні;

4) організації, діяльність яких спрямована на популяризацію певних галузей знань та спеціальностей, формування якихось професійних вмінь та навичок, особливо таких, що знаходяться за межами якоїсь однієї галузі знань чи спеціальності, і підготовку фахівців з них;

5) організації релігійного характеру, релігійні та інші суспільні некомерційні організації, діяльність яких спрямована на надання освітніх послуг одночасно із поширенням тих чи інших релігійних знань і переконань;

6) організації екстремістського спрямування, які маскуються під організації інших видів, діяльність яких спрямована на підрив моральних та етичних засад, економічної, політичної та міжнародної стабільності, розкол суспільства;

7) інші організації, що надають послуги у сфері освіти.

Визначено напрями регулювання діяльності суб'єктів кожної із груп.

9. Показано перспективність оптимізації системи НЗ в окремому регіоні: реформування сфери освіти повинно проводитися одночасно на державному та місцевому рівні; об'єктивні тенденції укрупнення суб'єктів господарювання та утворення холдингових компаній на основі злиття та поглинання, що проходять в інших сферах господарювання, повинні мати місце й у сфері освіти. Тому слід позитивно ставитися до ліквідації НЗ, що не відповідають ліцензійним умовам, або до об'єднавчих процесів у сфері регіональної та державної освіти. НЗ у першу чергу повинні орієнтуватися на задоволення потреб регіонів, за рахунок державного або регіонального фінансування має проводитися підготовка тільки працівників необхідних спеціальностей у необхідній кількості. Суб'єкти господарювання також повинні брати участь у фінансуванні підготовки високоякісних фахівців потрібних їм спеціальностей; держава і регіони повинні проводити політику, спрямовану на підвищення престижу ПТО; діяльність регіональних НЗ ПТО повинна будуватися у тісному взаємозв'язку з територіальними громадами та підприємствами-замовниками; якісні освітні послуги повинні експортуватися за додаткову плату до інших регіонів держави та за кордон.

10. Підтверджено, що НЗ мають можливість обирати організаційно-правову форму. Незважаючи на неприбутковість ВНЗ утворюються у різних організаційно-правових формах: у формі АТ, ТОВ, приватних, державних (казенних), комунальних підприємств, підприємств з іноземними інвестиціями, іноземних підприємств та ін. На можливість ВНЗ обирати організаційно-правову форму крім названої норми Закону України «Про вищу освіту» вказує пункт 7 статті 19 Закону України «Про освіту».

11. Аргументовано, що на сучасному етапі найбільш ефективними організаційно-правовими формами для НЗ є АТ, ТОВ або об'єднання підприємств. Запропоновано власникам невеликих приватних НЗ утворювати асоційовані підприємства з перехресним

володінням контрольними пакетами акцій різними з них (при цьому не всі утворені асоційовані підприємства будуть НЗ).

12. Доведено, що порядок утворення НЗ має змішану адміністративно-господарсько-правову природу. Обрання суб'єктом господарювання організаційно-правової форми та проходження ним процедури державної реєстрації є хоча і великою, проте частиною процесу легітимації.

13. Показано важливість ліцензування як засобу регулюючого впливу держави на діяльність НЗ. На основі аналізу ліцензійних умов надання освітніх послуг підтримано пропозиції вчених і практиків щодо зміни або скасування окремих із них (стосовно кількості книг із розрахунку на одного студента, кількості періодичних фахових видань, показника кількості місць у читальних залах). Запропоновано підтримати пропозиції розробників Проекту закону «Про вищу освіту» № 7486-1 (законопроекту МОНмолодьспорт) стосовно визначення виду ВНЗ за ліцензованим набором студентів на денній формі навчання (класичний університет – не менш як 10 тис. осіб; профільний університет – не менш як 6 тис.; академія – не менш як 3 тис.; коледж – не менш як тисяча осіб), проте додати ще інститут, в якому на денній формі повинно навчатися не менш як 2 тис. осіб.

14. Атестацію педагогічних та науково-педагогічних працівників запропоновано вважати безумовним позитивним явищем, покликаним стимулювати останніх до самовдосконалення. Вона надасть керівництву НЗ додаткову можливість заміни викладачів, що за моральними та професійними якостями не відповідають вимогам цього НЗ, дійсно якісними фахівцями. Саму процедуру атестації викладачів названо непрямым засобом регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання. У зв'язку з цим запропоновано запровадження доктринальної та легальної класифікації засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання з їх поділом на прямі та непрямі. Перші названо у пункті 2 статті 12 ГК України. Вони є прямими, оскільки їх вплив безпосередньо спрямований на діяльність суб'єктів господарювання. Другі впливають на суб'єкти господарювання опосередковано (як

атестація педагогічних працівників, державне кредитування студентів тощо). Їх перелік як і перелік перших не є виключним. Їх приклади необхідно навести у новому підпункті 2-1 статті 12 ГК України.

15. З'ясовано, що компетенція НЗ передбачає застосування підходу «дозволено усе, що не заборонено законом» – НЗ можуть обирати вид діяльності, перелік основних і додаткових послуг, контрагентів і споживачів (якщо мова не йде про публічний договір) та ін.; та підходу «дозволено лише те, що прямо дозволено законом» – вони мають певну визначену законом та підтверджену ліцензією групу зобов'язань. Показано, що обсяг компетенції НЗ різний у відносинах із різними суб'єктами: у відносинах зі споживачами він є більшим за обсяг компетенції споживачів; у відносинах із іншими суб'єктами господарювання - контрагентами – є приблизно однаковим; у відносинах із державними органами (якщо вони не є споживачами або контрагентами) – є меншим за обсяг компетенції цих органів по відношенню до НЗ.

16. Зроблено пропозиції на користь диверсифікації джерел фінансування НЗ. В якості критерію визначення розмірів державного фінансування НЗ запропоновано брати частку участі НЗ у реалізації державних програм і проектів. Право на користування податковими пільгами кореспондує з обов'язком цільового використання фінансових ресурсів.

17. Підсумовано, що кожен суб'єкт господарювання у сфері освіти може мати необхідне майно на праві власності, господарського відання, оперативного управління, на основі оренди, концесії, лізингу. У ВНЗ майно не може бути на праві господарського відання. Аргументовано необхідність посилення НЗ, які діють на основі майна державної форми власності шляхом прямого закріплення у законодавстві про освіту положень, які встановлять максимальний відсоток місць у недержавних НЗ кожного виду у межах кожного населеного пункту України. Звернуто увагу на підвищення вартості та якості майна не лише навчального призначення, але і майна, що використовується для забезпечення якісного побуту та відпочинку студентів та інших споживачів послуг НЗ.

У складі майна виділено його інноваційну складову, яку названо «перспективні майнові активи». Запропоновано закріпити у Податковому кодексі України пільги суб'єктам господарювання, які будуть передавати НЗ перспективні майнові активи.

Для підвищення ефективності використання майна НЗ запропоновано майнові активи, що тимчасово не використовуються НЗ, передавати в управління або оренду СПД на основі відповідних договорів.

18. Підтримано точку зору вітчизняних та іноземних вчених стосовно важливості підтримки автономії в управлінні ВНЗ. Різне розуміння автономії ВНЗ та різний обсяг прав ВНЗ у різних країнах підтверджують наявність у кожній державі власного правового господарського порядку (зокрема й у сфері освіти), який формується на основі джерел права, менталітету народу, рівня демократії, забезпечення свобод, розвиненості економіки та соціальної сфери тощо.

Розмежовано нормотворчі та організаційні повноваження керівника НЗ, а також компетенцію з управління НЗ взагалі, науковим (у ВНЗ) і навчальним напрямками. Визначено, що керівник НЗ у першу чергу повинен бути адміністратором, який керує заступниками (проректорами) з різних напрямів роботи НЗ, а склад вченої ради повинен формуватися виключно із провідних науковців без присутності цих заступників - адміністраторів – керівника кадрового апарату, фінансового, юридичного, господарського тощо відділів. Відповідні положення повинні віднайти місце у нормах нової редакції Закону України «Про вищу освіту».

Основні результати, представлені у монографії, знайшли відображення у наукових роботах [327-340], були обговорені на науково-практичних конференціях із відбиттям у відповідних збірниках [341-351].

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436—IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18—22. — Ст. 144.
2. Резнікова В.В. Сутність категорії «послуга»: аналіз існуючих концепцій / В.В. Резнікова // Вісник господарського судочинства. — 2009. — № 1. — С. 58—68.
3. Резнікова В.В. Сутність категорії «послуга»: аналіз існуючих концепцій / В.В. Резнікова // Радник [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/230-tsuv-pravo/14859---lr---.html>
4. Про вищу освіту : Закон України від 17 січня 2002 року № 2984—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 20. — Ст. 134.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. — 1736 с.
6. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т. — Т. 3. Обє—Роб. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконіт, 1998. — 927 с.
7. Чорна В.Г. Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти в Україні / В.Г. Чорна // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — 2010. — № 2. — С. 236—244.
8. Курко М.Н. Окремі організаційні засади становлення і розвитку вищої освіти в Україні / М.Н. Курко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — 2010. — № 1. — С. 533—538.
9. Сасенко О.О. Аналіз попиту на освітні послуги ВНЗ IV рівня акредитації / О.О. Сасенко // Вісник Донецького національного університету, Сер. В: Економіка і право. — 2011. — Спецвип., Т. 1. — С. 141—146.
10. Новий словник української мови. В 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконіт, 2001. — Т. 2. — 874 с.
11. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
12. Загородній С. Окремі аспекти визначення та співвідношення освітніх послуг і послуг з професійної підготовки особи / С. Загородній // Підприємництво, господарство і право. — 2010. — № 6. — С. 3—7.
13. Мельничук О.Ф. Поняття та види суб'єктів освітніх правовідносин / О.Ф. Мельничук // Держава і право. — 2011. — Вип. 51. — С. 48—54.

14. Про освіту: Закон України від 23 травня 1991 року № 1060—ХІІ / Верховна Рада УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 34. — Ст. 451.
15. Пономаренко Г.О. Поняття та особливості освітніх послуг, які надаються державними вищими навчальними закладами / Г.О. Пономаренко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 3 (46). — С. 6—14.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В.Т. Буселя. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
17. Тлумачний словник-мінімум української мови / За ред. О.М. Єфімова. — К.: Довіра, 1999. — 447 с.
18. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435—IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40—44. — Ст. 356.
19. Сырых В.М. Образовательные услуги и образовательные правоотношения: дискуссионные взгляды и действительное содержание / В.М. Сырых // Журнал российского права. — 2010. — № 4. — С. 69—78.
20. Тимошенко М.О. Особливості господарських правовідносин приватних вищих навчальних закладів України: правовий аспект / М.О. Тимошенко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. — 2010. — № 3. — С. 213—220.
21. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755—VI / Верховна рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 13—14, № 15—16, № 17. — Ст. 112.
22. Мілаш В.С. До питання про об'єкт договору про надання послуг / В.С. Мілаш // Вісник господарського судочинства. — 2008. — № 4. — С. 72—77.
23. Джумагельдієва Г. Щодо окремих питань правового регулювання вартості залізничних перевезень вантажів / Г. Джумагельдієва // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 5. — С. 14—15.
24. Кабалкин А.Ю. Сфера обслуживания: гражданско-правовое регулирование. — М.: Наука, 1972. — 200 с.
25. Кабалкин А.Ю. Услуги в гражданском праве Российской Федерации // Сборник научных трудов, посвященных памяти В.А. Рясенцева. — М.: Юристъ, 1995. — С. 34—43.
26. Кротов М.В. Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. — 189 с.
27. Мірзоян А.А. Деякі питання систематизації договорів про надання послуг / А.А. Мірзоян // Університетські наукові записки. — 2007. — № 4 (24). — С. 229—233.

28. Калмыков Ю.Х. К понятию обязательства по оказанию услуг в гражданском праве / Ю.К. Калмыков // Избранное. Труды. Статьи. Выступления / Сост. О.М. Козырь, О.Ю. Шиловост; Исслед. Центр частого права. — М.: Статут, 1998. — С. 29—34.
29. Калачова І.В. Статистика послуг : концептуальні основи реформування / І.В. Калачова // Статистика України. — 2001. — № 4. — С. 24—28.
30. Панкратьева Н. Система статистических показателей сферы услуг как сектора экономики / Н. Панкратьева // Вопросы статистики. — 1998. — № 4. — С. 16—21.
31. Шульга Р.Р. Категорія «торгівля послугами»: сутність та проблеми застосування у господарському законодавстві України / Р.Р. Шульга // Форум права. — 2010. — № 4. — С. 976—981 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10spggu.pdf>.
32. Телятник С.В. Підвищення якості надання послуг в міському електротранспорті — завдання реформи житлово-комунального господарства / С.В. Телятник, Т.П. Юр'єва // Научно-технический сборник. — 2007. — № 77. — С. 64—76.
33. Баринов Н.А. Права граждан по договору бытового заказа и их защита / Н.А. Баринов. — Саратов, 1973. — 162 с.
34. Защита прав потребителей (практическое пособие о применении действующего законодательства Украины) / В.В. Дашевский, В.Я. Ластовина, В.П. Палиук, А.А. Терлецкий; Под общ. ред. В.П. Палиука. — Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. — Т. 1 — 272 с.
35. Советское гражданское право : учебник : в 2—х т. Т. 1. / под ред. О.А. Красавчикова. — 3 изд., испр. и доп. — М.: Высш. школа, 1985. — 544 с.
36. Цивільне право України: підручник: у 2 т. — Т. 2 / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова та ін. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Вентурі, 2004. — 380 с.
37. Гражданское право: Учебник для вузов. Часть первая / Под общ. ред. проф. Т.И. Илларионовой, доц. Б.М. Гонгалло, доц. В.А. Плетнева. — М.: Изд. группа НОРМА—ИНФРА—М, 1998. — 464 с.
38. Рум'янцев А.П. Міжнародна торгівля послугами : навч. посіб. / А.П. Рум'янцев, Ю.О. Коваленко. — 2-ге вид., перероб. та доп. — К.: Центр навч. літ., 2003. — 112 с.
39. Кратт О.А. Ринок послуг вищої освіти: методологічні основи дослідження кон'юнктури: монографія / О.А. Кратт. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2003. — 360 с.

40. Артющіна М.В. Якість послуг вищої школи: сутність і оцінка / М.В. Артющіна, Н.В. Кравченко // Економіка та право. — 2010. — № 3. — С. 35—40.
41. Телестакова А.А. Поняття, сутність та ознаки послуги як правової категорії / А.А. Телестакова // Наше право. — 2009. — № 4. — Ч. 2. — С. 67—70.
42. Шешенин Е.Д. Предмет обязательства по оказанию услуг // Уч. труды Свердловского юрид. ин-та. Вып. 3. — Свердловск, 1964. — 364 с.
43. Шешенин Е.Д. Классификация гражданско-правовых обязательств по оказанию услуг/ Е.Д. Шешенин // Антология уральской цивилистики. 1925-1989: Сб. статей. — М.: Статут, 2001. — С. 346—352.
44. Маркс К., Энгельс Ф. Теории прибавочной стоимости (IV том «Капитала»). — Соч., 2—е изд. — Т. 26. Ч. 2. — 658 с.
45. Ткаченко Л. Маркетинг послуг : підручник / Л. Ткаченко. — К.: Центр навч. літ—ри, 2003. — 192 с.
46. Мельник А. Міжнародна торгівля послугами і створення глобального ринку послуг / А. Мельник // Вісник Тернопільської академії народного господарства. — 2003. — № 8—1. — С. 94—102.
47. Резнікова В.В. Послуга та суміжні правові категорії / В.В. Резнікова // Університетські наукові записки. — 2009. — № 2. — С. 105—115.
48. Приходько В. Послуга як правова категорія договору розшуку / В. Приходько // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 5. — С. 79—82.
49. Боголіб Т. Характер і особливості ринкових відносин у системі вищої освіти / Т. Боголіб // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 8. — С. 57—61.
50. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 року № 959—ХІІ / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 29. — Ст. 377.
51. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 року № 2210—ІІІ / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 12. — Ст. 64.
52. Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності: Закон України від 1 грудня 2005 року № 3164—ІV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 12. — Ст. 101.
53. Плющ О.В. Теоретичні підходи до дослідження державних послуг в Україні / О.В. Плющ // Економіка та держава. — 2009. — № 6. — С. 97—99.

54. Легеза Є.О. Щодо визначення адміністративних послуг в Україні / Є.О. Легеза // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 4. — С. 203—208.
55. Коліушко І. Управлінські послуги – новий інститут адміністративного права / І. Коліушко, В. Тимошук // Право України. — 2001. — № 5. — С. 30—34.
56. Коліушко І. Реформа публічної адміністрації на місцевому та регіональному рівнях як один з напрямків адміністративної реформи / І. Коліушко, В. Тимошук / Центр політико-правових реформ // [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.municipal.gov.ua/1478>.
57. Сороко В. Надання державних послуг як функція державного управління / В. Сороко, Н. Ходорівська // Вісник державної служби України. — 2007. — № 3. — С. 17—28.
58. Сироткина А.А. Договор предоставления медицинских услуг: особенности правового регулирования // Дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. — М., 2004. — 182 с.
59. Булеца С.Б. Поняття договору про надання медичних послуг / С.Б. Булеца // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. — 2009. — Випуск 12. — С. 220—224.
60. Баймуратов М.М. Публічні послуги як нова парадигма в розвитку компетенції місцевого самоврядування / М.М. Баймуратов // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». — 2009. — № 2. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_pr/2009_2/7.pdf.
61. Колпаков В.К. Послуги в предметі адміністративного права / В.К. Колпаков // Науковий вісник НАВС. — 2011. — № 1. — С. 23—32.
62. Шаповал Р.В. Становлення та розвиток освіти в Україні / Р.В. Шаповал // Наше право. — 2011. — № 1. Ч. 1. — С. 43—48.
63. Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; под ред. В. П. Адриановой-Перетц [Российская Академия наук]. 2—е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Наука, 1996. — 668 с.
64. Монаєнко А. Нормативно-правова база розкитку освіти та науки в Україні / А. Монаєнко // Право України. — 2007. — № 10. — С. 76—78.
65. Томсинов В.А. Юриспруденция Древней Руси и правовая культура Византии / В.А. Томсинов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. — 2009. — № 4. — С. 3—26.
66. Задорожний Ю.А. Зародження та формування юридичної освіти в країнах Західної Європи / Ю.А. Задорожний // Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти: Зб. мат. наук.-метод. конф., жовтень 2008. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 127—131.

67. Кахнич В. Передумови та заснування Львівського університету / В. Кахнич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2011. — Вип. 52. — С. 64—70.
68. Бостан Л.М. Оцінка (оцінювання) успішності та якості навчання в системі КМОРСОНП у вищих закладах освіти системи МВС України: проблеми і перспективи / Л.М. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 2. — С. 231—239.
69. Тюрменко Г. Культурологія: теорія та історія культур: навч. посіб. / Тюрменко Г., Горбула О. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 368 с.
70. Курко М. Вища освіта в умовах глобалізації / М. Курко // Вісник академії управління МВС. — 2010. — № 3 (15). — С. 115—120.
71. Ситник Г. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави / Г. Ситник // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2004. — № 2. — С. 369—374.
72. Медведєв І.А. Витоки ідеї університету в Україні та її вплив на національний менталітет / І.А. Медведєв // Економіка та держава. — 2010. — № 8. — С. 93—95.
73. Гадяцький трактат // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82_\(%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82\)](http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82_(%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82)).
74. Марчук Л. «Patriae decori civibus educandis» — освічені громадяни є окрасою батьківщини / Лариса Марчук // Віче. — 2011. — № 5 (190). — С. 29.
75. Кахнич В. Розвиток правової науки та освіти на юридичному факультеті Львівського університету за часів Австрії та Австро-Угорщини / В. Кахнич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2010. — Вип. 50. — С. 66—71.
76. Черказьянова И.В. Немецкая дореволюционная школа Сибири: возникновение и проблемы развития. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://museum.omskelecom.ru/deutsche_in_sib/BOOK/school.htm.
77. Плеве И.Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII в. / И.Р. Плеве. — М.: «Готика», 2000. — 444 с.
78. Задерейчук І.П. Правове регулювання розвитку освіти в німців півдня України наприкінці XVIII — на початку XX ст. / І.П. Задерейчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — 2010. — № 2. — С. 42—51.

79. Красюк А.И. Из прошлого немецких колоний Украины / А.И. Красюк, Г.Ф. Кязымова, И.П. Серов, Э.Г. Плесская. — Одесса: Б.и., 1994. — Ч. 1. — 53 с.
80. Чорний О. Діяльність навчальних закладів морського профілю на півдні України в останній чверті XVII – на початку XX ст.: історіографія проблеми / О. Чорний // Наукові записки. Серія: Історичні науки. — 2009. — Вип. 12. — С. 250-262 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz_i/Ist/2009_12/statty/28.pdf.
81. Миколаїв Ю. Від повітового – до національного / Ю. Миколаїв // Віче. — 2010. — № 23. — С. 60—61.
82. Яремчук В.Д. Забезпечення прав українців на національну освіту у державах, до складу яких входили етнічні українські землі Галичини, Буковини та Закарпаття (друга пол. XVIII – поч. XX ст.) / В.Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — 2010. — № 1. — С. 62—72.
83. Шевчук-Бела Я.В. Реалізація прав одеської грецької меншини у галузі мови та освіти (наприкінці XVIII – на початку XX ст.) / Я.В. Шевчук-Бела // Держава і право. — 2009. — Вип. 44. — С. 160—166.
84. Галай Ю.Г. Коррупция и кумовство при получении ученых степеней в университетах Российской империи / Ю.Г. Галай // Вестник Нижегородской академии МВД России. — 2010. — № 2 (13). — С. 19—24.
85. Тацій В. Флагман юридичної освіти України / В. Тацій // Вісник державної служби України. — 2005. — № 2. — С. 41—43.
86. Устав Императорского Харьковского университета // ПСЗ. Собр. I. — СПб. : Тип. II Отд-ия Его Император. Величества Канцелярии, 1830. — Т. XXVIII. — С. 589—607.
87. Иванов А.В. Тенденции в высшем образовании и их влияние на организацию учебного процесса в Академии экономической безопасности МВД России / А.В. Иванов // Вестник Академии экономической безопасности МВД России. — 2009. — № 9. — С. 100—106.
88. Огнев'юк В. Криза – момент істини для університетської освіти / В. Огнев'юк // Вища школа. — 2009. — № 11. — С. 5—16.
89. Огнев'юк В. Університетська освіта України в контексті перспектив європейської інтеграції / В. Огнев'юк // Віче. — 2010. — № 20. — С. 16—20.
90. Мейер Д.И. Русское гражданское право: в 2 ч. / Дмитрий Иванович Мейер. — По исп. и доп. 8-му изд. 1902 г. — М. : Статут, 1997. — Ч. 2. — 455 с.

91. О частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений: Одобренный государственным советом и государственною думою Закон от 1 июля 1914 года № 2006 // Учитель и школа. — 1914. — № 17/18. — С. 56—71.
92. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX начале – XX века / А.Е. Иванов. — М.: Наука, 1991. — 392 с.
93. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие города Одессы. 1793-1823. — Одесса: Городская типография, 1837. — 296 с.
94. Гусарев С.Д. Тези до історичного портрету правової системи України (період з X до XX ст.) / С.Д. Гусарев // Право і суспільство. — 2009. — № 1. — С. 22—26.
95. Высшее образование в России : Очерки истории до 1917 года / под ред. В.Г. Кинелева. — М. : НИИ Высш. образования, 1995. — 352 с.
96. Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933: Навч. посіб. / За ред. О.В. Сухомлинської. — К.: Заповіт, 1996. — 304 с.
97. Енакиев Федор Егорович // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://infodon.org.ua/pedia/205>.
98. Луппов Л. Немецкие начальные школы в России / Л. Луппов. — Петроград: тип. Синодальная, 1916. — 48 с.
99. Черказьянова И.В. Школьное образование российских немцев / И.В. Черказьянова. — СПб.: Б.и., 2004. — 367 с.
100. Медынский Е.Н. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Учпедгиз, 1938. — 512 с.
101. Прокопенко Л. Система управління освітою в Україні на початку XX ст. / Л. Прокопенко // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.М. Серьогін (гол. ред.) та ін. — Д.: ДРІДУ НАДУ. 2006. — Вип. 1 (23). — С. 3—13.
102. Грабовська Г.М. Правове забезпечення освітньої сфери в період Західноукраїнської Народної Республіки / Г.М. Грабовська // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 4. — С. 65—69.
103. Декрет ВЦИК и СНК РСФСР об учреждении Государственной комиссии по просвещению от 9 (22) ноября 1917 года // СУ РСФСР. — 1917. — № 3. — Ст. 32.
104. Берлявский Л.Г. Правовая политика в сфере регулирования научной деятельности как предмет изучения // Юридический вестник Ростовского государственного экономического университета. — 2009. — № 3. — С. 25—32.
105. Яремчук В.Д. Державно-правові проблеми національної політики у галузі освіти в Україні у 20-30-і рр. XX ст. / В.Д. Яремчук // Науковий

вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — 2009. — № 1. — С. 1-12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2009_1/09yvdrxs.pdf.

106. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1953): [в 2-х ч.]. — 7—е изд. — М.: Гос. Политиздат, 1953. — Ч. I. 1898-1925. — 952 с.
107. Рябошапко Л. Кодифікація про освіту – складова освітніх реформ / Л. Рябошапко // Віче. — 2010. — № 19 (280). — С. 25—28.
108. Українська Радянська Енциклопедія: [в 17-ти т.]. — К.: УРЕ, 1965. — Т. 17. — 809 с.
109. Розвиток української культури за роки Радянської влади / АН УРСР. Ін-т історії.; редкол.: П.П. Гудзенко (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1967. — 368 с.
110. Маленчук В.Ф. Формирование нравственной устойчивости осужденных в местах лишения свободы в процессе образовательной деятельности / В.Ф. Маленчук, В.И. Колесов // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. — 2009. — № 3 (43). — С. 69—72.
111. Красота О. Соціально-правові умови діяльності дитячих виправно-трудових установ для неповнолітніх в Україні в період 1935-1964 рр. / О. Красота // Право і суспільство. — 2008. — № 5. — С. 140—145.
112. Мамутов В. Некоторые экономико-правовые аспекты борьбы с преступностью / В. Мамутов, Б. Розовський // Вісник Національної академії прокуратури України. — 2009. — № 2. — С. 10—15.
113. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.) / Б. Ступарик. — Івано-Франківськ, 1994. — 144 с.
114. Яремчук В.Д. Правовий статус українських шкіл в Республіці Польща у 1919-1939 р.р. / В.Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — 2009. — № 2. — С. 31—42.
115. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 3 т. — [Репринтне відтворення 1949 р.]. — К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1995. — Т. 3. — 1280 с.
116. Яремчук В.Д. Правовий статус освіти українського населення у Румунії 1918-1940 рр. / В.Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 2. — С. 3—12.
117. Турчак О.В. Історико-правові засади становища національних меншин у другій Речі посполитій / О.В. Турчак // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». — 2011. — № 1 (3). — С. 1—20 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Choasp/2011_1/11tovdrp.pdf.

118. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (керівник). — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 576 с.
119. Яремчук В.Д. Державно-правове регулювання національної освіти на закарпатській Україні у 1919-1939 р.р. / В.Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 3. — С. 53—63.
120. Розквіт народної освіти в західних областях України / Д.А. Яремчук, Л.С. Баїк, В.К. Савинець та ін.; упор. і заг. ред. Б.І. Тимохіна. — К.: Рад. школа, 1979. — 192 с.
121. Тарнавська С.В. Мережа та структура вищих навчальних закладів УСРР в 1920-1933 роки / С.В. Тарнавська // [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_50/Gileya50/I20_doc.pdf.
122. Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. / Василь Марочко. — К.: ПП Наталія Брехуненко, 2007. — 64 с.
123. Кучерпа М.М. Волинь: 1939-1941 рр.: навч. посібник / М.М. Кучерпа, В.В. Вісин. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 486 с.
124. Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1995. — Т. 1: 1939-1953. — 749 с.
125. Яремчук В.Д. Становлення та розвиток радянської освітньої політики на західноукраїнських землях у 1939-1940 р.р. / В.Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — 2010. — № 3. — С. 3—12.
126. Гривенная Е.Н. Теоретико-методологические аспекты определения качества высшего профессионального образования / Е.Н. Гривенная // Вестник Московского университета МВД России. — 2011. — № 1. — С. 21—27.
127. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании : Закон СССР от 19 июля 1973 года / Верховный Совет СССР // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1973. — № 30. — С. 918.
128. Дорохова Г.А. Управление народным образованием в СССР. — М.: Юрид. лит., 1965. — 178 с.
129. Ашенова Т.М. Образовательное право в понимании отечественных юристов / Т.М. Ашенова // Научный вестник Омской академии МВД России. — 2011. — № 1 (40). — С. 53—57.
130. Потеряйко А.І. Правове положення навчально-науково-виробничих організацій в системі вищої освіти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :

12.00.03 / Харківський юридичний інститут ім. Ф.Е. Держинського. — Х., 1983. — 20 с.

131. Куцурубова-Шевченко О.В. Господарсько-правові проблеми функціонування державних вищих навчальних закладів / О.В. Куцурубова-Шевченко // Економіка та право. — 2009. — № 1. — С. 80—85.
132. Курко М.Н. Роль вищої освіти в умовах становлення правової держави / М.Н. Курко // Форум права. — 2010. — № 2. — С. 224—230 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10kmncpd.pdf>.
133. Тимошенко М.О. Історія становлення та розвитку господарсько-правового регулювання вищої освіти в Україні / М.О. Тимошенко // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 4. — С. 234—240.
134. Дзвінчук Д.І. Ринок праці та вища освіта в суспільстві знань / Д.І. Дзвінчук // Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. — Івано-Франківськ, 2008. — № 4 (додаток 1: Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи). — С. 24—29.
135. Рудницький В. Українські реалії та перспективи Болонського процесу / В. Рудницький, Р. Шевчук // Вісник Академії управління МВС. — 2010. — № 2 (14). — С. 169—177.
136. Внукова Н. Інноваційний потенціал вищої школи у глобальних викладах ХХІ століття / Н. Внукова // Вища школа. — 2010. — № 12. — С. 26—36.
137. Шаповал Р.В. Адміністративно-правове регулювання загальної середньої освіти в Україні / Р.В. Шаповал // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — 2011. — № 1(2). — С. 124—133.
138. Співак В.М. Освіта як чинник глобалізаційного розвитку / В.М. Співак // Південноукраїнський правничий часопис. — 2009. — № 1. — С. 272—276.
139. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96—ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
140. Про професійно-технічну освіту : Закон України від 10 лютого 1998 року № 103/98—ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 32. — Ст. 215.
141. Про загальну середню освіту : Закон України від 13 травня 1999 року № 651—XIV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 28. — Ст. 230.
142. Про позашкільну освіту : Закон України від 22 червня 2000 року № 1841—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 46. — Ст. 393.

143. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 липня 2001 року № 2628— III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 49. — Ст. 259.
144. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13 грудня 1991 року № 1977—XII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 12. — Ст. 165.
145. Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10 лютого 1995 року № 51/95—ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 9. — Ст. 56.
146. Про пріоритетні напрями розвитку науки та техніки : Закон України від 11 липня 2001 року № 1977—XII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 48. — Ст. 253.
147. Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні : Указ Президента України від 12 вересня 1995 року № 832/95 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=832%2F95>.
148. Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів : Указ Президента України від 23 січня 1996 року № 77/96 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=77%2F96>.
149. Про основні напрями реформування професійно-технічної освіти : Указ Президента України від 12 вересня 1995 року № 832/95 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=322/96>.
150. Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти : Указ Президента України від 2 червня 1998 року № 580/98 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=580%2F98>.
151. Програма інтеграції України до Європейського Союзу: схвалено Указом Президента України від 14 вересня 2000 року № 1072/2000 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001100-00>.
152. Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики : Указ Президента України від 29 березня 2001 року № 221/2001 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=221%2F2001>.
153. Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001>.

154. Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя: Указ Президента України від 15 березня 2002 року № 258/2002 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uazakon.com/document/spart15/inx15959.htm>.
155. Про затвердження Національної доктрини розвитку освіти: Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/151.html>.
156. Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні : Указ Президента України від 4 липня 2005 року № 1013/2005 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1013%2F2005>.
157. Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні : Указ Президента України від 20 березня 2008 року № 244/2008 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1013%2F2005>.
158. Про забезпечення подальшого розвитку вищої освіти в Україні : Указ Президента України від 25 вересня 2008 року № 857/2008 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.repetitor.ua/edunews/187>.
159. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України : Указ Президента України від 8 квітня 2011 року № 410/2011 / Президент України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/13414.html>.
160. Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 року № 228 / Кабінет Міністрів України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=228-94-%EF>.
161. Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад : постанова Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 року № 1074 / Кабінет Міністрів України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1074-96-%EF>.
162. Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) : постанова Кабінету Міністрів України від 20 січня 1998 року № 65 / Кабінет Міністрів України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=65-98-%EF>.
163. Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 року № 1019 / Кабінет

Міністрів України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1019-2007-%EF>.

164. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності : постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 року № 796 / Кабінет Міністрів України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=796-2010-%EF.
165. Про схвалення плану заходів, спрямованих на задоволення потреби ринку праці у кваліфікованих робітничих кадрах : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 року № 886—р / Кабінет Міністрів України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1095.2085.1&nobreak=1>.
166. Про затвердження Типового договору про надання, підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації або про надання додаткових освітніх послуг навчальними закладами : наказ МОН України від 11 березня 2002 року № 183 / МОН України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0329-02>.
167. Ліцензійні умови надання освітніх послуг у сфері вищої освіти : Затверджено Наказом МОН України від 24 грудня 2003 року № 847 / МОН України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0075-04>.
168. Про затвердження Тимчасового положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців : Наказ МОН України від 23 січня 2004 року № 48 / МОН України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.mon.gov.ua/laws/MON_48_new.doc.
169. Про затвердження Програми проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації : Наказ МОН України від 23 січня 2004 року № 49 / МОН України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.mon.gov.ua/laws/MON_49_new.doc.
170. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : Наказ МОН України від 3 серпня 2006 року № 592 / МОН України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06>.
171. Кравчук В.М. Роль юридичних клінік у формуванні громадянського суспільства в Україні / В.М. Кравчук // Актуальні проблеми держави і права. — 2011. — Вип. 52. — С. 431—436.

172. Особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу в умовах кредитно-модульного навчання : Наказ МОН України від 20 жовтня 2004 року № 812 / МОН України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.mon.gov.ua/laws/MON_812.doc.
173. Савош Г.П. Нормативно-правове регулювання процесу виховання у сучасному ВНЗ / Г.П. Савош // Право і безпека. — 2009. — № 3. — С. 132—136.
174. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» [Електр. ресурс]: <http://www.mon.gov.ua/main.phpquery=education/higher>.
175. Долженков О.Ф. Ступенева вища освіта в Україні: окремі соціально-правові аспекти / О.Ф. Долженков, В.О. Меркулова // Південноукраїнський правничий часопис. — 2008. — № 3. — С. 265—268.
176. Юлдашев О.Х. Як вивести українську націю на новий цивілізаційний рівень (дійсне реформування у сфері освіти) / О.Х. Юлдашев // Актуальні проблеми держави і права. — 2010. — Вип. 52. — С. 274—280.
177. Тимошенко М.О. Внутрішньогосподарські відносини приватних вищих навчальних закладів України: правовий аспект / М.О. Тимошенко // Часопис Київського університету права. — 2010. — № 3. — С. 178—182.
178. Комиссарова Е.Г. Стратегия развития российского законодательства о высшей школе / Е.Г. Комиссарова // Юридическая наука и правоохранительная практика. — 2011. — № 1(15). — С. 112—118.
179. Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні : Постанова Верховної Ради України від 4 червня 2004 року № 1755—IV / Верховна Рада України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=18176.
180. Шаталова Л.М. Особливості фінансово-господарської діяльності вищих навчальних закладів в Україні / Л.М. Шаталова // Держава і право. — 2010. — Вип. 50. — С. 466—472.
181. Огаренко Є.А. Удосконалення нормативно-правової бази регулювання сфери вищої освіти в Україні / Є.А. Огаренко // Наше право. — 2009. — № 3. — С. 65—71.
182. Про залучення роботодавців до підготовки та перепідготовки кадрів, освітніх і наукових процесів : проект закону України / МОН // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/newstmp/06_03/2.

183. Черніченко Г.О. Попит на освітні послуги: шляхи наближення до потреб роботодавців / Г.О. Черніченко, Л.В. Шаульська // Університетські наукові записки. — 2007. — № 3 (23). — С. 224—230.
184. Дяків О. Нормативно-правове забезпечення державної політики регулювання взаємозв'язку освіти та ринку праці / О. Дяків // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. — 2010. — № 1. — С. 103—112.
185. Дорохова Г.А. Законодательство о народном образовании. Теоретические проблемы совершенствования / Г.А. Дорохова. — М.: Наука, 1985. — 160 с.
186. Шаповал Р.В. Правове регулювання освіти в Україні / Р.В. Шаповал // Форум права. — 2011. — № 1. — С. 1110—1115 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11srvovu.pdf>.
187. Сапаргалиев Г.С. Отношения по воспитанию и обучению – предмет правового регулирования / Г.С. Сапаргалиев // Советское государство и право. — 1977. — № 8. — С. 119-128.
188. Барабанова С. Законодательство и образование: быть ли в России Кодексу об образовании? / С. Барабанова // Высшее образование в России. — 2008. — № 2. — С. 79—82.
189. Бандурка О. Про сьогодення вищої освіти в Україні / О. Бандурка // Вища школа. — 2011. — № 9. — С. 7—15.
190. Зельдіна О. Кодифікація законодавства як засіб забезпечення його стабільності / О. Зельдіна // Право України. — 2009. — № 5. — С. 67—72.
191. Демченко С. Чи потрібен Україні Господарський кодекс? / С. Демченко // Голос України. — 2008. — № 179. — 20 вер. — С. 7.
192. Мамутов В.К. Не распылять, а консолидировать / В.К. Мамутов // Закон и бизнес. — 2008. — 12—18 апр. — С. 11.
193. Стрижак А. Конституція України в актах Конституційного Суду України (аналітичний огляд та коментарі). — К.: Ін Юре, 2010. — 631 с.
194. Мамутов В.К. По поводу одной статьи Е.А. Суханова / В.К. Мамутов // Предпринимательское право. — 2011. — № 2. — С. 5—6.
195. Берлач А. Теоретичні аспекти адміністративної відповідальності за порушення порядку провадження господарської діяльності / А. Берлач, Є. Фурманчук // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 7. — С. 3—5.
196. Щербина В.С. Суб'єкти господарського права : монографія / В.С. Щербина. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 264 с.
197. Мацелик Т. Суб'єкт права як наукова категорія / Т. Мацелик // Підприємництво, господарство і право. — 2010. — № 7. — С. 38—41.

198. Орешкина А.К. К вопросу формирования педагогической системы проектно-технологического типа / А.К. Орешкина // Вестник Московского университета МВД России. — 2009. — № 6. — С. 38—39.
199. Горбунов М.А. Юридические лица в римском праве / М.А. Горбунов // Вестник Московского университета МВД России. — 2009. — № 5. — С. 91—96.
200. Про природні монополії : Закон України від 20 квітня 2000 року № 1682—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 30. — Ст. 238.
201. Про захист прав споживачів : Закон України від 15 грудня 1993 року № 1023-XII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 30. — Ст. 238.
202. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2—ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини; Кол. авт.: О.А. Беляневич, О.М. Вінник, В.С. Щербина та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 720 с.
203. Хозяйственный кодекс Украины : Комментарий / Под ред. Н.А. Саниахметовой. — Х.: ООО «Одиссей», 2004. — 896 с.
204. Про видавничу справу : Закон України від 5 червня 1997 року № 318/97—ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 32. — Ст. 206.
205. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24 червня 2004 року № 1875—IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 47. — Ст. 514.
206. Про теплопостачання : Закон України від 2 червня 2005 року № 2633—IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 28. — Ст. 373.
207. Маркетинг в отраслях и сферах деятельности: Учебник / Под ред. проф. В.А. Алексунина. — 2—е изд. — М.: Дашков и К, 2002. — 614 с.
208. Осетинська Г.А. Проблеми визначення класифікаційних критеріїв відмежування зобов'язань з надання послуг та поділу їх на види / Г.А. Осетинська // Вісник господарського судочинства. — 2004. — № 2. — С. 251—256.
209. Кучма Р. Теоретичні аспекти функціонування вищої освіти в трансформаційний період / Р. Кучма // Вісник Української академії державного управління при Президентові України. — 2003. — № 1. — С. 204—210.
210. Дубровка О.В. Особливості державного регулювання ринку послуг вищої освіти / О.В. Дубровка // Педагогіка і психологія. — 2004. — № 4. — С. 63—72.

211. Булатов Е.В. Структура хозяйственно-правового статуса высших учебных заведений частной формы собственности / Е.В. Булатов, И.Н. Остривный // Экономика та право. — 2010. — № 1. — С. 61—66.
212. Бахрах Д.Н. Административное право: учеб. для вузов / Д.Н. Бахрах. — М.: БЕК, 1996. — 368 с.
213. Мандрик С.І. Особливості вищих навчальних закладів МВС України як суб'єктів адміністративного права / С.І. Мандрик // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2008. — Вип. 43. — С. 199—204.
214. Про ліцензування певних видів господарської діяльності : Закон України від 1 червня 2000 року № 1775—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 36. — Ст. 299.
215. Лисов В. Довузовское профессиональное образование в России: нынешнее состояние и вопросы модернизации / В. Лисов // Российский экономический журнал. — 2008. — № 7—8. — С. 35—55.
216. Чорна В.Г. Організаційно-структурні формування в сфері позашкільної освіти України / В.Г. Чорна // Держава і право. — 2010. — Вип. 50. — С. 258—264.
217. Чорна В.Г. Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти в Україні / В.Г. Чорна // Право і суспільство. — 2010. — № 3. — С. 143—147.
218. Комаров В. Сучасні аспекти модернізації вищої юридичної освіти / За підсумками круглого столу «Проблеми вищої юридичної освіти в Україні: нові виклики сучасних реалій» (17.11.2008 р., м. Харків) / В. Комаров // Право України. — 2009. — № 1. — С. 9—15.
219. Бесчастний В.М. Розвиток механізмів фінансування навчальних закладів в Україні / В.М. Бесчастний // Экономика та держава. — 2009. — № 10. — С. 54—56.
220. Иванова Т.Б. Основные принципы профессиональной подготовки специалистов в условиях регионального представительства крупного вуза / Т.Б. Иванова // Вестник Московского университета МВД России. — 2009. — № 5. — С. 12—13.
221. Про організації роботодавців : Закон України від 24 травня 2001 року № 2436—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 32. — Ст. 171.
222. Боголіб Т.М. Фінансові аспекти розвитку вищої освіти у США / Т.М. Боголіб // Фінанси України. — 2010. — № 2. — С. 70—82.
223. Якубовський Р.В. Правові засади фінансового забезпечення навчальних закладів: зарубіжний досвід і перспективи його використання в Україні / Р.В. Якубовський // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 1. — С. 138—142.

224. Нанба С.Б. Законодательные основы установления компетенции местных органов власти в Испании / С.Б. Нанба // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. — 2009. — № 2 (17). — С. 108—113.
225. Домбровська С.М. До питання про деякі теоретичні положення реформування державного управління системою вищої освіти України / С.М. Домбровська // Держава та регіони. Серія: Державне управління. — 2011. — № 1. — С. 31—34.
226. Монаєнко А.О. Особливості позабюджетної діяльності вищих навчальних закладів / А.О. Монаєнко // Наше право. — 2009. — № 4. (Ч. 1). — С. 116—119.
227. Федоренко В.Г. Фактор вищої освіти в інноваційній економіці Сінгапуру / В.Г. Федоренко, І.М. Грищенко, О.С. Вітковський // Економіка та держава. — 2009. — № 6. — С. 4—7.
228. Андрусишин Б. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні / Б. Андрусишин, А. Гуз // Аналітика. — 2007. — № 4 (58). — С. 88—95.
229. Боняк В.О. Проблемні питання правової підготовки школярів в аспекті конституційного права на освіту / В.О. Боняк // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 3. — С. 102—107.
230. Потапенко Н.А. Забезпечення правової освіти громадськими організаціями: теоретико-правовий аспект / Н.А. Потапенко // Держава і право: Зб. наук. праць. — 2009. — Випуск 45. — С. 97—102.
231. Сірополко С. Народна освіта на українських землях і в колоніях / С. Сірополко. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/cultur/cult06.htm>.
232. Сворака С. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 pp.) / С. Сворака. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 240 с.
233. Ликов В. Досвід Донецького обласного центру перепідготовки та підвищення кваліфікації щодо психологічної оцінки професійно значущих особливостей кадрового резерву / В. Ликов, С. Мальована // Вісник державної служби. — 2006. — № 4. — С. 50—52.
234. Привалова Н. Підготовка вищих керівних кадрів для місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (на прикладі Одеської обласної школи резерву кадрів) / Н. Привалова // Вісник державної служби України. — 2006. — № 2. — С. 57—59.
235. Статут всеукраїнської молодіжної громадської організації «Демократична спілка студентів «Студентська платформа»

[Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.studplatforma.com.ua/statute>.

236. Статут всеукраїнської молодіжної громадської організації «Українська студентська спілка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.yss.com.ua/?idm=1208800694&idn=1222697845>.
237. Статут всеукраїнської громадської організації «Громадська Рада освітян і науковців України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://gronu.org.ua/statut>.
238. Статут всеукраїнської асоціації громадських організацій «Українська Гельсінська спілка з прав людини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1130864777>.
239. Мельничук О.Ф. Роль громадських організацій у здійсненні захисту права людини на освіту / О.Ф. Мельничук // Адвокат. — 2011. — № 9 (132). — С. 13—16.
240. Кларк М. Вплив ранжирування у вищій освіті на доступ, вибір і можливості студентів / М. Кларк // Вища школа. — 2009. — № 11. — С. 112—125.
241. Хелланд А. Юридична освіта в Німеччині / А. Хелланд, М. Вендіш // Право України. — 2009. — № 1. — С. 22—28.
242. Сори́на Г.В. Модернизационные процессы в управлении образованием / Г.В. Сори́на // Вестник российского философского общества. — 2008. — № 2. — С. 54—55.
243. Боняк В.О. Конституційне право людини і громадянина на вищу освіту в Україні в контексті Болонської угоди / В.О. Боняк // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2008. — № 2. — С. 68—72.
244. Монаєнко А. Джерела та порядок фінансування видатків вищих навчальних закладів / А. Монаєнко // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 9. — С. 72—75.
245. Пашков В. Проблеми державного регулювання правовідносин у галузі оформлення здоров'я / В. Пашков // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 4. — С. 14—17.
246. Острівний І.М. Моделювання організаційно-правових форм вищих навчальних закладів приватної форми власності / І.М. Острівний // Держава і право. — 2011. — Вип. 51. — С. 398—404.
247. Шорникова Н.Ю. Повышение квалификации специалистов в кластерной системе непрерывного образования / Н.Ю. Шорникова // Вестник Московского университета МВД России. Педагогические и психологические науки. — 2010. — № 5. — С. 58—61.
248. Карпуленко М. Аналіз сучасного стану кредитування та надання допомоги студентам вищих навчальних закладів Польщі /

- М. Карпуленко // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України. — 2010. — Вип. 1. — С. 266—272.
249. Баєва О.В. Державно-громадське управління якістю вищої освіти: досвід США / О.В. Баєва // Держава та регіони. — Серія : Державне управління. — 2010. — № 2. — С. 5—9.
250. Куцурубова-Шевченко О.В. Правові умови створення та діяльності господарських об'єднань за участі вищих навчальних закладів / О.В. Куцурубова-Шевченко // Правові проблеми взаємодії держави і бізнесу : Матеріали I Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяч. 90-річчю СНУ ім. В. Даля (м. Луганськ, 3-10 лютого 2010 р.) / За загальн. редакц. О.В. Шаповалової. — Луганськ: Вид-во СНУ, 2010. — С. 207—210.
251. Правове регулювання створення та діяльності промислово-фінансових груп [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Деревянко Богдан Володимирович. ; Донецький юридичний ін-т МВС України. — Донецьк, 2004. — 227 с.
252. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців : Закон України від 15 травня 2003 року № 755—IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 31—32. — Ст. 263.
253. Про промислово-фінансові групи в Україні : Закон України від 21 листопада 1995 року № 437/95—ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 23. — Ст. 88. (втратив чинність).
254. Про затвердження положення про створення (реєстрацію), реорганізацію та ліквідацію промислово-фінансових груп: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 року № 781 / Кабінет Міністрів України // Зібрання постанов Уряду України. — 1996. — № 15. — Ст. 398. (втратила чинність).
255. Пашков В. Проблеми визначення учасників господарсько-договірних відносин у галузі охорони здоров'я / В. Пашков // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 5. — С. 34—38.
256. Козуб Т. В Минобразования подсчитали стоимость «качественного» диплома / Т. Козуб // Комсомольская правда (Украина). — 1 июня 2010. — С. 1.
257. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В.С. Журавський. — К.: Ін Юре, 2003. — 415 с.
258. Курко М.Н. Нормативно-правове забезпечення фінансування вищої освіти в Україні / М.Н. Курко // Право і безпека. — 2010. — № 2 (34). — С. 100—105.

259. Шаповал Р.В. Система органів державного управління у галузі освіти України / Р.В. Шаповал // Вісник ХНУВС. — 2011. — № 1 (52). — С. 211—221.
260. Курко М.Н. Проблеми ефективності вищої освіти в Україні / М.Н. Курко // Право і суспільство. — 2010. — № 4. — С. 120—123.
261. Чирич А. Современная роль университета и его реформа / А. Чирич // Університетські наукові записки. — 2007. — № 2 (22). — С. 438—447.
262. Козарь Т.П. Сучасна парадигма формування освітньої політики держави в Україні / Т.П. Козарь // Економіка та держава. — 2009. — № 7. — С. 110—112.
263. Великий В.І. Розвиток інституту ліцензування / В.І. Великий // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 4. — С. 172—179.
264. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации в России). — Петроград : тип. В.Д. Смирнова, 1916. — 207 с.
265. Огаренко Є. Правове регулювання державного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів в Україні / Є. Огаренко // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 9. — С. 67—70.
266. Саниахметова Н.А. Юридический справочник предпринимателя. Издание шестое, перераб. и доп. — Х.: ООО «Одиссей», 2004. — 1056 с.
267. Жилинский С.Э. Правовая основа предпринимательской деятельности (предпринимательское право): Курс лекций. — М.: НОРМА—ИНФРА—М, 1998. — 662 с.
268. Карчевський К.А. Ліцензування господарської діяльності: правова природа, джерела правового регулювання, поняття та ознаки / К.А. Карчевський // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — Вип. 44. — С. 180—188.
269. Репкіна Ю. Ліцензування фізкультурно-оздоровчої та спортивної діяльності / Ю. Репкіна // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 8. — С. 83—86.
270. Віхров О.П. Організаційно-господарські зобов'язання з ліцензування господарської діяльності / О.П. Віхров // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 1. — С. 158—161.
271. Миколаїв Ю. Луганський національний університет імені Тараса Шевченка / Ю. Миколаїв // Віче. — 2011. — № 3 (288). — С. 28—29.
272. Філоненко С. Не числом, а якістю / С. Філоненко // Віче. — 2011. — № 5 (190). — С. 30.
273. Про затвердження Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах : постанова Кабінету Міністрів України від 9

серпня 2001 року № 978 / Кабінет Міністрів України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=978-2001-%EF>

274. Правове регулювання ліцензування певних видів господарської діяльності [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Бекірова Ельвіна Ескендерівна ; Одеська національна юридична академія. — О., 2005. — 202 с.
275. Войно-Данчишина О.Л. Аттестация в ВУЗе: правовая регламентация / О.Л. Войно-Данчишина // Право і безпека. — 2010. — № 1(33). — С. 132—134.
276. Серьогін С.М. Шляхи удосконалення атестаційного процесу кадрів вищої школи / С.М. Серьогін // Кримський юридичний вісник. — Випуск 2(9) Ч. II. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kyuv/2010_2_2/06.pdf.
277. Коломоець Т.О. Атестація наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в системі функцій державного управління в сфері юридичної науки: аналіз зарубіжного досвіду на прикладі країн пострадянського простору / Т.О. Коломоець, О.Ю. Меліхова // Вісник Запорізького національного університету. — 2009. — № 2. — С. 55—62.
278. Про затвердження Типового положення про атестацію педагогічних працівників : Наказ Міністерства освіти і науки України від 6 жовтня 2010 року № 930 / Міністерство освіти і науки України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ddpu.org.ua/?p=227>.
279. Щербина В.С. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування як учасники відносин у сфері господарювання / В.С. Щербина // Вісник господарського судочинства. — 2008. — № 1. — С. 111—117.
280. Курко М.Н. Правові засади цільового використання фінансових ресурсів у сфері вищої освіти / М.Н. Курко // Форум права. — 2010. — № 3. — С. 227—233 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10kmncvo.pdf>.
281. Величко О. Орієнтація на споживача – реалізація принципу підвищення якості освітянських послуг / О. Величко, В. Вікторов, В. Охотський // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України. — 2003. — № 1. — С. 108—112.
282. Кванина В.В. Договор на оказание возмездных услуг: учебное пособие. — Челябинск: Изд-во ЮурГУ, 2002. — 98 с.
283. Суханов Е.А. Осторожно: гражданско-правовые конструкции / Е.А. Суханов // Законодательство. — 2003. — № 9. — С. 60—65.
284. Коломоець Н.В. Специфіка вищих навчальних закладів системи МВС України / Н.В. Коломоець // Наше право. — 2010. — № 3. — С. 44—46.

285. Про затвердження Типового договору про підготовку фахівця у вищому навчальному закладі Міністерства внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 14 травня 2007 року № 150 / МВС України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0547-07>.
286. Цехер Г. Если мы потребляем услуги, то надо знать / Г. Цехер // Услуги: права потребителя (тарифы, сроки, неустойки). — Екатеринбург, 1999. — С. 16—17.
287. Загородній С.А. Одностороннє розірвання договору про професійну підготовку особи у вищому навчальному закладі на вимогу виконавця / С.А. Загородній // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — Вип. 44. — С. 221—229.
288. Мельничук О.Ф. Правові засоби та способи захисту суб'єктивного права на освіту / О.Ф. Мельничук // Адвокат. — 2011. — № 4 (127). — С. 23—27.
289. Волчанская Л.М. Динамика договора возмездного оказания образовательных услуг / Л.М. Волчанская // Юридическое образование и наука. — 2002. — № 2. — С. 21—24.
290. Малейна М.Н. Договор о подготовке специалиста с высшим профессиональным образованием / М.Н. Малейна // Государство и право. — 2004. — № 8. — С. 57—66.
291. Кванина В.В. Особенности прав и обязанностей сторон по договору на оказание возмездных образовательных услуг / В.В. Кванина // Право и образование. — 2005. — № 2. — С. 75—82.
292. Уханов О.А. Я не заказывал отчисление из вуза! / О.А. Уханов // Право и образование. — 2002. — № 2. — С. 109—113.
293. Загородній С.А. Договір про професійну підготовку у вищому навчальному закладі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Текст] / Загородній Сергій Андрійович. — Х., 2007. — 188 с.
294. Монаєнко А. Особливості фінансової діяльності вищих навчальних закладів в Україні / А. Монаєнко // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 7. — С. 31—35.
295. Пономаренко Г.О. Діяльність відомчих вищих навчальних закладів щодо реалізації кадрової політики МВС України / Г.О. Пономаренко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — Вип. 45. — С. 6—13.
296. Огаренко В.М. Державне управління системою професійно-технічної освіти / В.М. Огаренко // Право та державне управління. — 2010. — № 1. — С. 111—117.

297. Савчук В.А. Аналіз динаміки функціонування закладів освіти у Хмельницькій області // Економіка та держава. — 2009. — № 10. — С. 32—34.
298. Біденко Н. Розвиток загальної середньої освіти в Україні в період незалежності / Н. Біденко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. — 2009. — Вип. 12. — С. 213—225. [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz_i/Ist/2009_12/statty/24.pdf.
299. Народна освіта і педагогічна наука в Український РСР (1917-1967). — К.: Радянська школа, 1967. — 483 с.
300. Курко М.Н. Особливості утворення навчальних закладів усіх типів і рівнів акредитації в Україні / М.Н. Курко // Право і суспільство. — 2010. — № 5. — С. 110—114.
301. Курко М.Н. Державне управління у галузі вищої освіти України / М.Н. Курко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 3. — С. 164—172.
302. Монаєнко А. Розвиток повноважень держави з визначення видатків на освіту та науку / А. Монаєнко // Право України. — 2008. — № 1. — С. 128—131.
303. Дзоз В. Освітня справа як складник гуманітарної політики держави / В. Дзоз // Вища освіта України. — 2004. — № 4. — С. 37—40.
304. Василюк А. Сучасні освітні системи : навч. посіб. / А. Василюк, Р. Пахоцінський, Н. Яковець. — Ніжин : Ред.-видавн. від НДПУ, 2002. — 139 с.
305. Сковчиляс-Павлів О.В. Причини виникнення корупційних діянь у сфері освіти / О.В. Сковчиляс-Павлів // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — 2009. — № 2. — С. 1—9 [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2009_2/09sovuso.pdf.
306. Ніколаєнко С.М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства / С.М. Ніколаєнко. — К.: Знання, 2005. — 319 с.
307. Курко М.Н. Стан та нормативно-правове врегулювання фінансового забезпечення освіти / М.Н. Курко // Право і безпека. — 2010. — № 1 (33). — С. 140—143.
308. Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 липня 2010 року № 2456—VI / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 50—51. — Ст. 572.
309. Зигало О.А. Особливості децентралізованої системи управління сферою освіти: досвід Франції / О.А. Зигало // Актуальні проблеми державного

управління. — 2010. — № 2 (38). — Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2010_2/doc/4/02.pdf.

310. Кулініч О.О. Порівняльний аналіз міжнародного досвіду реалізації права на вищу освіту / О.О. Кулініч // Вісник Запорізького національного університету. — 2010. — № 2. — С. 41—49.
311. Сафонова В.Є. Дієві аспекти підвищення конкурентоспроможності ВНЗ на основі організації його маркетингової діяльності / В.Є. Сафонова // Університетські наукові записки. — 2009. — № 3 (31). — С. 373—378.
312. Кратт О.А. Градієнти соціально-економічного потенціалу вищої школи: формування та реалізація / О.А. Кратт, М.В. Артюхіна // Економіка та право. — 2008. — № 3. — С. 94—98.
313. Тацій В. Проблеми вищої юридичної освіти в Україні: нові виклики сучасних реалій / В. Тацій // Право України. — 2009. — № 1. — С. 4—8.
314. Білоус О. Прикарпатський осередок новітніх знань / О. Білоус // Віче. — 2010. — № 19 (280). — С. 24.
315. Гунчак В. Університет — кузня елітарних кадрів / В. Гунчак // Вища школа. — 2011. — № 7—8. — С. 7—18.
316. Петькун С. Європейська освіта: від ідеї — до самоствердження та визнання / С. Петькун // Віче. — 2011. — № 21. — С. 32—33.
317. Кутиркін А. Правове виховання дітей дошкільного віку / А. Кутиркін // Право України. — 2009. — № 4. — С. 164—169.
318. Сафонова В.Є. Теоретичне обґрунтування економічної ефективності вищої освіти / В.Є. Сафонова // Університетські наукові записки. — 2009. — № 2 (30). — С. 378—381.
319. Бабич-Вепрева В.О. Урахування демографічних реалій при реалізації реформи у сфері освіти / В.О. Бабич-Вепрева // Економіка та право. — 2011. — № 3 (31). — С. 55—58.
320. Ашихміна О.В. Договір управління комунальним майном / О.В. Ашихміна // Економіка та право. — 2011. — № 3 (31). — С. 268—272.
321. Нестеренко П.В. Вищі навчальні заклади як суб'єкти майнових правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Харківський національний університет внутрішніх справ МВС України. — Х., 2008. — 20 с.
322. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 року № 2768—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 3—4. — Ст. 27.
323. Беззубко Л.В. Державне управління та державне регулювання в системі вищої освіти України / Л.В. Беззубко, Л.С. Соколова // Держава та регіони. Серія: Державне управління. — 2008. — № 3. — С. 9—13.

324. Шаповал Р.В. Правове регулювання діяльності органів громадського самоврядування в управлінні освітою України / Р.В. Шаповал // Наше право. — 2011. — № 1. Ч. 2. — С. 57—62.
325. Питер М. Устрій і завдання вищого навчального закладу / М. Питер // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2009. — Вип. 48. — С. 114—118.
326. Миськів Л.І. Адміністративно-правовий статус керівника вищого навчального закладу державної форми власності / Л.І. Миськів // Наше право. — 2011. — № 1. — Ч. 2. — С. 92—95.
327. Джонстоун Д.Б. Система высшего образования в США: структура, руководство, финансирование / Д.Б. Джонстоун // Университетское управление: практика и анализ. — 2003. — № 5—6 (28). — С. 92—102.
328. Деревянко Б.В. Щодо визначення напрямів розвитку сфери надання освітніх послуг / Б.В. Деревянко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2010. — № 3 (42). — С. 182—186.
329. Деревянко Б.В. Забезпечення прав власників майна приватних ВНЗ при їх реорганізації / Б.В. Деревянко // Форум права. — 2010. — № 4. — С. 286—291 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10dbvpir.pdf>.
330. Деревянко Б.В. Науково-дослідні роботи як додаткові послуги навчальних закладів / Б.В. Деревянко // Юридичний вісник Причорномор'я. — 2011. — № 2 (2). — С. 120—130.
331. Деревянко Б.В. Щодо визначення шляхів оптимізації системи навчальних закладів на рівні окремих регіонів України / Б.В. Деревянко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. — 2011. — № 6. — С. 258—266.
332. Деревянко Б.В. Щодо визначення критеріїв ефективності виконання науково-дослідних робіт як додаткових послуг навчальних закладів / Б.В. Деревянко // Економіко-правовий часопис. — 2011. — № 2. — С. 182—191.
333. Деревянко Б.В. Виготовлення інноваційного продукту як надання додаткових послуг у сфері освіти / Б.В. Деревянко // Університетські наукові записки. — 2011. — № 2 (38). — С. 177—182.
334. Деревянко Б.В. Історичний розвиток правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях (період Середньовіччя) / Б.В. Деревянко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2011. — № 4 (47). — С. 35—40.
335. Деревянко Б. В. Історичний розвиток правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях у XVIII столітті / Б. В. Деревянко // Форум права. — 2011. — № 3. — С. 201—205 [Електронний

ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11dbvzuc.pdf>.

336. Дерев'янюк Б.В. Формування правового статусу суб'єктів господарювання у сфері надання освітніх послуг до початку ХХ століття / Б.В. Дерев'янюк, М.В. Савченко // Вісник Донецького національного університету, Сер. В: Економіка і право. — 2011. — Вип. 1, Т. 2. — С. 400—405.
337. Дерев'янюк Б.В. Щодо правової природи освітніх послуг / Б.В. Дерев'янюк // Наука і правоохорона. — 2011. — № 3. — С. 176—182.
338. Дерев'янюк Б.В. Атестація науково-педагогічних працівників як засіб легітимації та непрямий засіб регулюючого впливу держави на діяльність навчальних закладів / Б.В. Дерев'янюк // Економіка та право. — 2011. — № 3 (31). — С. 68—72.
339. Дерев'янюк Б. В. Ліцензування як засіб регулюючого впливу держави на діяльність навчальних закладів / Б. В. Дерев'янюк // Форум права. — 2011. — № 4. — С. 167—178 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11dbvdnz.pdf>.
340. Дерев'янюк Б.В. Історичний розвиток правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях (від 1920-х років до початку ХХІ століття) / Б.В. Дерев'янюк // Вісник Донецького національного університету, Сер. В: Економіка і право. — 2011. — Вип. 2. — С. 232—239.
341. Дерев'янюк Б.В. Надання освітніх послуг як вид господарської діяльності // 36. наук. праць за результатами Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні» (м. Хмельницький, 14-15 травня 2010 року). — Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. — С. 279—282.
342. Дерев'янюк Б.В. Необхідність співпраці держави і приватного капіталу в освітній галузі / Б.В. Дерев'янюк // Правові проблеми взаємодії держави і бізнесу : Матеріали І Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяч. 90-річчю СНУ ім. В. Даля (м. Луганськ, 3-10 лютого 2010 р.) / За загальн. редакц. О.В. Шаповалової. — Луганськ: Вид-во СНУ, 2010. — С. 170—172.
343. Дерев'янюк Б.В. Суб'єкти господарського права та суб'єкти господарювання у сфері надання освітніх послуг / Б.В. Дерев'янюк // Экономико-правовые исследования в ХХІ веке: практика применения Хозяйственного кодекса Украины и направления развития правового регулирования хозяйственных отношений (к 7-й годовщине принятия Хозяйственного кодекса Украины): Матер. Четвертой межд. науч.-практ. интернет-конф. (г. Донецк, 23-30 марта 2010 года) / науч. ред.

В.К. Мамутов; НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. — Донецьк: Изд-во «Ноулідж», 2010. — С. 66—70.

344. Дерев'янюк Б.В. Питання забезпечення економічного суверенітету вітчизняних суб'єктів господарювання у сфері надання освітніх послуг / Б.В. Дерев'янюк // Економіко-правові дослідження в ХХІ столітті: правове забезпечення економічного суверенітету України в умовах углублення міжнародної інтеграції: Матер. Шестий між. науч.-практ. інтернет-конф. (г. Донецьк, 21-30 вересня 2010 року) / науч. ред. В.К. Мамутов; НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. — Донецьк: Изд-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. — С. 83—86.
345. Дерев'янюк Б.В. Щодо оптимальної організаційно-правової форми утворення великих навчальних комплексів / Б.В. Дерев'янюк // Сучасні проблеми правової системи України: збірник матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (28 жовтня 2010 р., м. Київ) / Київський ун-т права НАН України; [редкол.: Шемшученко Ю.С., Бошицький Ю.Л., Чернецька О.В. та інш.]. — Випуск 2. — К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. — С. 256—257.
346. Дерев'янюк Б.В. Питання забезпечення прав виконавця за договором про надання освітніх послуг / Б.В. Дерев'янюк // Господарсько-правове та фінансово-правове забезпечення розвитку економіки України : Зб. тез Всеукр. науч.-практ. конф. «Господарсько-правове, цивільно-правове та фінансово-правове забезпечення розвитку економіки України» (м. Донецьк, 26 листопада 2010 р.) : У 2-х част. — Част. Перша. — Донецьк: ТОВ «Цифрова типографія», 2010. — С. 10—13.
347. Дерев'янюк Б.В. Щодо вдосконалення системи навчальних закладів Донецького регіону на основі зарубіжного досвіду / Б.В. Дерев'янюк // Город, регіон, держава : економіко-правові проблеми господарювання : матеріали VIII Міжнарод. науч.-практ. конф. / [НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень; Редкол.: Богачев С.В. (отв. ред. и др.)]. — Донецьк : Изд-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2011. — С. 66—68.
348. Дерев'янюк Б.В. Виконання науково-дослідницьких робіт висшими навчальними закладами як фактор досягнення приватних і публичних інтересів / Б.В. Дерев'янюк // Матер. Міжнарод. науч.-практ. конф. «Наука і її роль в сучасному світі». — Т. 1. — Караганда: «Болашақ-Баспа», 2011. — С. 154—157.
349. Дерев'янюк Б.В. Щодо захисту права власності при реорганізації невеликих ВНЗ / Б.В. Дерев'янюк // Актуальні проблеми запобігання та протидії корупції і охорони права власності : зб. наук. праць / за ред.

В.В. Галунька. — Херсон-Тернопіль : ХЮІ ХНУВС, ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. — С. 11—13.

350. Дерев'янка Б.В. Правові питання атестації науково-педагогічних працівників / Б.В. Дерев'янка // Господарсько-правове та фінансово-правове забезпечення розвитку економіки України : Зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. «Господарсько-правове, цивільно-правове та фінансово-правове забезпечення розвитку економіки України». Частина перша (м. Донецьк, 25 листопада 2011 р.) / Ред. кол. М.Л. Шелухін, Б.В. Дерев'янка, В.В. Родіна. — Донецьк: Видавничий дім «Кальміус», 2011. — С. 20—23.
351. Дерев'янка Б.В. Інноваційна складова діяльності навчальних закладів / Б.В. Дерев'янка // Актуальні проблеми права інтелектуальної власності : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (11 червня 2011 р., м. Одеса) / уклад. Р.Є. Еннан, Г.О. Ульянова; Національний університет «Одеська юридична академія». — Одеса, 2011. — С. 18—20.

ДОДАТОК:

Проект вноситься народними
депутатами України

Єфремовим О.С.
Зарубінським О.О.
Ківаловим С.В.
Логвиненком О.С.
Луцьким М.Г.
Самойлик К.С.
Шаровим І.Ф.

ЗАКОН УКРАЇНИ Про вищу освіту (нова редакція)

Цей Закон спрямований на врегулювання суспільних відносин у галузі вищої освіти. Він встановлює правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих кадрах.

Стаття 1. Основні терміни та їх визначення

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються у такому значенні:

1) автономія вищого навчального закладу – сукупність прав та відповідальності щодо здійснення освітньої, наукової, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів тощо відповідно та в межах, визначених законодавством про освіту;

2) акредитація – процедура надання вищому навчальному закладу певного типу права провадити освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти відповідного освітньо-кваліфікаційного (освітньо-наукового) рівня відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також до державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення;

3) акредитована спеціальність – спеціальність відповідного освітньо-кваліфікаційного (освітньо-наукового) рівня, за якою вищий навчальний заклад певного типу пройшов процедуру акредитації та отримав право видавати державні документи про здобуття вищої освіти встановленого зразка;

4) вища освіта – рівень освіти, який здобувається особою у вищому навчальному закладі в результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння змісту освіти, який ґрунтується на повній загальній середній освіті й завершується здобуттям певної кваліфікації за підсумками державної атестації;

5) вищий навчальний заклад – освітній, освітньо-науковий заклад, який заснований і діє відповідно до законодавства про освіту, реалізує відповідно до наданої ліцензії освітньо-професійні (освітньо-наукові) програми вищої освіти за певними освітньо-кваліфікаційними (освітньо-науковим) рівнями, забезпечує навчання, виховання осіб, здобуття ними кваліфікації відповідно до їх покликання, інтересів, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти, а також здійснює наукову та науково-технічну діяльність;

6) вищий навчальний заклад державної форми власності – вищий навчальний заклад, заснований державою, що фінансується з державного бюджету і підпорядковується відповідному центральному органу виконавчої влади;

7) вищий навчальний заклад комунальної форми власності – навчальний заклад, заснований органами влади Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, що фінансується з місцевого бюджету і підпорядкований органам влади Автономної Республіки Крим, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування;

8) вищий навчальний заклад приватної форми власності – навчальний заклад, заснований на приватній власності і підпорядкований власнику (власникам);

9) вищий військовий навчальний заклад (вищий навчальний заклад з особливими умовами навчання) – вищий навчальний заклад державної форми власності, який з метою задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом, спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань цивільного захисту, Міністерства внутрішніх справ здійснює за певними освітньо-кваліфікаційними (освітньо-науковим) рівнями підготовку курсантів (слухачів, студентів) для подальшої служби на посадах офіцерського (сержантського, старшинського) або начальницького складу;

10) галузь освіти – це група спеціальностей, споріднених за ознакою спільності основ знань, на яких базується освітня і професійна підготовка;

11) ліцензування – процедура визнання спроможності вищого навчального закладу певного типу розпочати освітню діяльність, пов'язану із наданням вищої освіти відповідного освітньо-кваліфікаційного (освітньо-наукового) рівня відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також до державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення;

12) ліцензована спеціальність – спеціальність, за якою вищий навчальний заклад певного типу визнаний спроможним провадити освітню діяльність, пов'язану із наданням вищої освіти відповідного освітньо-кваліфікаційного (освітньо-наукового) рівня;

13) рівень професійної діяльності – характеристика професійної діяльності за ознаками певної сукупності професійних завдань та обов'язків (робіт), які виконує особа з вищою освітою;

14) нормативний термін навчання – термін навчання за денною формою, необхідний для засвоєння особою відповідної освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми і встановлений стандартом вищої освіти;

15) освітня діяльність – діяльність, пов'язана з наданням освітніх послуг вищими навчальними закладами з видачею відповідного документа;

16) освітньо-кваліфікаційний (освітньо-науковий) рівень вищої освіти – характеристика вищої освіти за ознаками ступеня сформованості професійної компетентності особи, що забезпечують її здатність виконувати завдання та обов'язки (роботи) певного рівня професійної діяльності;

17) спеціальність – складова галузі освіти, в межах якої здійснюється освітньо-професійна підготовка молодшого спеціаліста, бакалавра та магістра і освітньо-наукова підготовка докторів філософії та докторів наук за певним видом діяльності;

18) спеціалізація – складова спеціальності, що передбачає вузькопрофільну спеціалізовану освітньо-професійну або освітньо-наукову підготовку; рівень професійної діяльності – характеристика професійної діяльності за ознаками певної сукупності професійних завдань та обов'язків (робіт), які виконує особа з вищою освітою;

19) спеціальні здібності – сукупність вроджених і набутих особливостей особи, які дозволяють досягти успіху в окремих видах діяльності, зокрема, музичній, образотворчій, педагогічній тощо;

20) тест на виявлення рівня загальної навчальної компетентності – комплекс тестових завдань, які дозволяють оцінити рівень загальної навчальної компетентності осіб, які мають намір здобувати вищу освіту на базі повної загальної середньої освіти;

21) якість вищої освіти – сукупність якостей особи з вищою освітою, що відображає її професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість і обумовлює здатність задовольняти як особисті духовні і матеріальні потреби, так і потреби суспільства;

22) якість освітньої діяльності – сукупність характеристик системи вищої освіти та її складових, яка визначає її здатність задовольняти встановлені і передбачені потреби окремої особи або(та) суспільства.

Стаття 2. Законодавство України про вищу освіту

Законодавство України про вищу освіту базується на Конституції України і складається із законів України "Про освіту", "Про наукову і науково-технічну діяльність", цього Закону та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до нього та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Якщо міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством про вищу освіту, то застосовуються правила міжнародних договорів.

Права державного вищого навчального закладу, передбачені цим Законом, що визначають його автономію, не можуть бути обмежені іншими законами.

Стаття 3. Державна політика у галузі вищої освіти

1. Державна політика у галузі вищої освіти визначається Верховною Радою України.

2. Державна політика у галузі вищої освіти ґрунтується на принципах: доступності та конкурсності здобуття вищої освіти кожним громадянином України;

незалежності здобуття вищої освіти від впливу політичних партій, громадських і релігійних організацій;

інтеграції системи вищої освіти України у світову систему вищої освіти та Європейській простір вищої освіти при збереженні і розвитку досягнень та традицій української вищої школи;

наступності процесу здобуття вищої освіти;

державної підтримки підготовки кадрів з вищою освітою для пріоритетних напрямів фундаментальних і прикладних наукових досліджень;

гласності у формуванні структури та обсягів освітньої та професійної підготовки кадрів з вищою освітою.

3. Реалізація державної політики у галузі вищої освіти забезпечується шляхом:

збереження і розвитку системи вищої освіти та підвищення її якості;

розширення можливостей для здобуття вищої освіти;

створення та забезпечення рівних умов доступності до вищої освіти;

дотримання автономії вищих навчальних закладів та їх академічної свободи;

надання цільових, пільгових державних кредитів особам для здобуття вищої освіти у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

забезпечення збалансованої структури та обсягів підготовки кадрів з вищою освітою, що здійснюється у вищих навчальних закладах державної та комунальної форм власності, за кошти відповідних бюджетів, фізичних і юридичних осіб, з урахуванням потреб особи, а також інтересів держави та територіальних громад;

надання особам, які навчаються у вищих навчальних закладах, пільг та соціальних гарантій у порядку, встановленому законодавством;
належної підтримки підготовки кадрів з числа інвалідів на основі спеціальних освітніх технологій.

Стаття 4. Право кожного на вищу освіту

1. Громадяни України мають право на здобуття вищої освіти.

Громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі в межах стандартів вищої освіти, якщо певний освітньо-кваліфікаційний (освітньо-науковий) рівень громадянин здобуває вперше. Вони вільні у виборі вищого навчального закладу, форми здобуття вищої освіти і спеціальності.

Громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі за певним освітньо-кваліфікаційним (освітньо-науковим) рівнем не вперше у випадках, визначених Кабінетом Міністрів України.

2. Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, а також яким надано статус біженця в Україні або статус закордонного українця, мають право на здобуття вищої освіти нарівні з громадянами України.

Всі інші іноземці та особи без громадянства можуть здобувати вищу освіту за кошти фізичних (юридичних) осіб, якщо інше не передбачено законодавством України та міжнародними договорами України.

Іноземці та особи без громадянства, а також яким надано статус біженця в Україні або статус закордонного українця, які навчаються у вищих навчальних закладах, мають права і обов'язки студентів відповідно до законодавства України.

Стаття 5. Мова (мови) навчання у вищих навчальних закладах

Мова (мови) навчання у вищих навчальних закладах визначається відповідно до Конституції України та Закону України «Про мови».

РОЗДІЛ II СТРУКТУРА ВИЩОЇ ОСВІТИ. ДОКУМЕНТИ ПРО ВИЩУ ОСВІТУ

Стаття 6. Структура вищої освіти

1. До структури вищої освіти входять освітньо-кваліфікаційні та освітньо-науковий рівні:

1) освітньо-кваліфікаційні рівні:

молодший спеціаліст;

бакалавр;

магістр.

2) освітньо-наукові рівні:

доктор філософії;

доктор наук.

2. У вищих навчальних закладах здобуття вищої освіти за спеціальностями всіх освітньо-кваліфікаційних (освітньо-наукових) рівнів здійснюється за відповідними освітньо-професійними (освітньо-науковою) програмами ступенево або неперервно залежно від вимог до рівня оволодіння певною сукупністю професійних компетенцій, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

Стаття 7. Освітньо-кваліфікаційні і освітньо-наукові рівні вищої освіти

1. Молодший спеціаліст – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти, який здобувається на основі повної загальної середньої освіти і передбачає оволодіння особою відповідною освітньо-професійною програмою та набуття компетенцій для виконання виробничих функцій певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Нормативний термін навчання за освітньо-професійною програмою молодшого спеціаліста на основі повної загальної середньої освіти становить два-три роки.

Освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста може здобуватися на основі базової загальної середньої освіти із одночасним здобуттям повної загальної середньої освіти.

Нормативний термін навчання за освітньо-професійною програмою молодшого спеціаліста на основі базової загальної середньої освіти становить чотири роки.

Підготовку молодших спеціалістів здійснюють професійні коледжі.

2. Бакалавр – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти, який здобувається на основі повної загальної середньої освіти і передбачає оволодіння особою відповідною освітньо-професійною програмою та набуття компетенцій для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Нормативний термін навчання за освітньо-професійною програмою бакалавра на основі повної загальної середньої освіти становить три-чотири роки.

Освітньо-кваліфікаційний рівень бакалавра може здобуватися на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста. Термін навчання може зменшуватися на один-три роки для денної форми навчання або на два-чотири роки заочної чи вечірньої форм навчання.

Підготовку бакалаврів здійснюють університети, академії, коледжі.

3. Магістр – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти, який здобувається на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра і передбачає оволодіння особою відповідною освітньо-професійною програмою та набуття компетенцій для виконання завдань та обов'язків (робіт) інноваційного характеру певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Нормативний термін навчання за освітньо-професійною програмою магістра на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра становить півтора-два роки.

Підготовку магістрів здійснюють університети, академії.

4. Освітньо-кваліфікаційний рівень магістра медичного, фармацевтичного, ветеринарно-медичного, мистецького, педагогічного, юридичного, військового спрямувань може здобуватися на основі повної загальної середньої освіти або на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста.

Нормативний термін навчання за освітньо-професійною програмою магістра на основі повної загальної середньої освіти становить п'ять-шість років.

Підготовка магістрів на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста здійснюється відповідно до порядку, що визначається спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

5. Доктор філософії – освітньо-науковий рівень вищої освіти, який здобувається на основі освітньо-кваліфікаційного рівня магістра і передбачає засвоєння особою відповідної освітньо-наукової програми, набуття компетенцій, володіння методологією й методикою дослідницької роботи, проведення наукових досліджень, результати яких мають суттєву наукову новизну та практичне значення, їх опублікування у наукових виданнях та підготовку і в установленому порядку публічний захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Нормативний термін навчання за освітньо-науковою програмою доктора філософії становить чотири роки.

Підготовка докторів філософії здійснюється в аспірантурі університетів, академій, наукових установ за денною формою навчання.

Особи з числа наукових і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів та наукових установ можуть навчатися в аспірантурі за заочною формою навчання.

6. Доктор наук – освітньо-науковий рівень вищої освіти, який здобувається на основі освітньо-наукового рівня доктора філософії і передбачає набуття особою високого рівня компетенцій у галузі розробки і впровадження методології й методики дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, які в сукупності розв’язують важливу наукову проблему або забезпечують розв’язання значної прикладної проблеми і мають загальнонаціональне і світове значення, їх опублікування у наукових виданнях та підготовку і в установленому порядку публічний захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук.

Нормативний термін навчання за освітньо-науковою програмою доктора наук становить три роки.

Підготовка докторів наук здійснюється в докторантурі університетів, академій, наукових установ за денною формою навчання.

Особи з числа наукових і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів та наукових установ можуть навчатися в докторантурі за заочною формою навчання.

7. Здобуття вищої освіти на основі раніше здобутої вищої освіти певного освітньо-кваліфікаційного рівня за іншою спеціальністю здійснюється за окремим навчальним планом розробленим відповідно до стандартів вищої освіти.

Стаття 8. Державна атестація випускників вищих навчальних закладів

1. Державна атестація випускників вищих навчальних закладів – встановлення відповідності рівня якості здобутої ними вищої освіти вимогам стандартів вищої освіти після завершення навчання за спеціальністю.

Державна атестація осіб, які завершили навчання у вищих навчальних закладах усіх форм власності за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста, бакалавра, магістра, здійснюється державною екзаменаційною комісією.

Державна атестація осіб, які завершили навчання у вищих навчальних закладах усіх форм власності, наукових установах за освітньо-науковими рівнями доктора філософії, доктора наук і підготували дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії, доктора наук здійснюється в спеціалізованій вченій раді.

2. Особам, які завершили навчання у вищих навчальних закладах за відповідною освітньо-професійною (освітньо-науковою) програмою, успішно пройшли державну атестацію відповідно до стандартів вищої освіти, видається державний документ про вищу освіту (науковий ступінь) встановленого зразка.

Стаття 9. Документи про вищу освіту, наукові ступені

1. Документ про вищу освіту, науковий ступінь – матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації щодо персональних даних випускника навчального закладу (наукової установи), його освітньо-кваліфікаційного (освітньо-наукового) рівня, зафіксованої в державних органах управління освітою.

Встановлюються такі види документів, які засвідчують здобуття особою вищої освіти за певними освітньо-кваліфікаційними (освітньо-науковими) рівнями:

диплом молодшого спеціаліста;

диплом бакалавра;
диплом магістра;
диплом доктора філософії;
диплом доктора наук.

Зразки державних документів про вищу освіту, наукові ступені затверджуються Кабінетом Міністрів України.

У документі про вищу освіту за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста, бакалавра, магістра зазначається найменування вищого навчального закладу, який видає цей документ, а в разі здобуття вищої освіти у відокремленому структурному підрозділі вищого навчального закладу - також і найменування цього підрозділу.

У документі про науковий ступінь доктора філософії, доктора наук зазначається найменування вищого навчального закладу або наукової установи, у спеціалізованій вченій раді якого/якої захищено дисертацію.

Вищий навчальний заклад має право видавати державний документ про вищу освіту, науковий ступінь встановленого зразка тільки з акредитованої спеціальності.

Документи про вищу освіту, науковий ступінь виготовляються та видаються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

2. Особи, відрahовані із вищого навчального закладу до завершення навчання за освітньо-професійними (освітньо-науковою) програмами, отримують академічні довідки встановленого спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки зразка.

Стаття 10. Післядипломна освіта

1. Післядипломна освіта – спеціалізоване вдосконалення освіти та професійної підготовки особи шляхом поглиблення, розширення і оновлення її професійних знань, умінь і навичок на основі здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня та практичного досвіду.

2. Післядипломна освіта створює умови для безперервності освіти і включає:

спеціалізацію – набуття особою здатностей виконувати окремі завдання та обов'язки, які мають особливості, в межах спеціальності;

підвищення кваліфікації – набуття особою здатностей виконувати додаткові завдання та обов'язки в межах професійної діяльності або наукової спеціальності;

стажування – набуття особою досвіду виконання завдань та обов'язків певної професійної діяльності або наукової спеціальності;

перепідготовку – отримання іншої спеціальності на основі здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня та практичного досвіду.

3. Формами післядипломної освіти можуть бути:

асистентура-стажування;

інтернатура;

лікарська резидентура;

клінічна ординатура тощо.

4. Асистентура-стажування проводиться в університетах, академіях і є основною формою підготовки науково-педагогічних, творчих і виконавських кадрів мистецького спрямування.

5. Інтернатура проводиться в університетах, академіях і є обов'язковою формою первинної спеціалізації осіб за лікарськими та провізорськими спеціальностями для отримання кваліфікації лікаря-спеціаліста або провізора-спеціаліста відповідно до переліку лікарських або провізорських посад.

6. Лікарська резидентура проводиться в університетах, академіях і є формою спеціалізації лікарів-спеціалістів за певними лікарськими спеціальностями та

здійснюються виключно на відповідних клінічних кафедрах для отримання кваліфікації лікаря-спеціаліста відповідно до переліку спеціальностей.

7. Клінічна ординатура проводиться в університетах, академіях, наукових установах і є формою підвищення кваліфікації лікарів-спеціалістів, які пройшли підготовку в інтернатурі та (або) резидентурі з відповідної лікарської спеціальності.

8. Особа, яка успішно пройшла програму післядипломної освіти, отримує відповідний документ встановленого зразка (свідоцтво, посвідчення, сертифікат, довідку тощо).

Зразки документів про післядипломну освіту затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

9. Післядипломна освіта здійснюється вищими навчальними закладами післядипломної освіти, структурними підрозділами вищих навчальних закладів та відповідними підрозділами наукових і навчально-наукових установ та підприємств, у тому числі на підставі договорів відповідно до Положення про післядипломну освіту, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

РОЗДІЛ III ЗМІСТ ВИЩОЇ ОСВІТИ. СТАНДАРТИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Стаття 11. Зміст вищої освіти

1. Зміст вищої освіти зумовлюється суспільними вимогами до кадрів з вищою освітою і визначається стандартами вищої освіти для освітньо-кваліфікаційних (освітньо-наукових) рівнів зі спеціальностей, зазначених у відповідному переліку спеціальностей відповідно до Національної рамки кваліфікацій.

Стаття 12. Переліки спеціальностей вищої освіти

1. Перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кадрів у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста, є нормативно-правовим актом вищої освіти і містить найменування галузей освіти і спеціальностей.

2. Перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кадрів у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, є нормативно-правовим актом вищої освіти і містить найменування галузей освіти і спеціальностей.

3. Перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кадрів у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра, є нормативно-правовим актом вищої освіти і містить найменування галузей освіти і спеціальностей.

4. Перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кадрів з вищою освітою за освітньо-науковим рівнем доктора філософії, доктора наук, проводиться захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії, доктора наук є нормативно-правовим актом вищої освіти і містить найменування галузей освіти та спеціальностей.

5. Перелік галузей освіти для підготовки кадрів з вищою освітою у вищих навчальних закладах (наукових установах) затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки.

6. Переліки спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кадрів з вищою освітою у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста, бакалавра і магістра затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

7. Перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кадрів з вищою освітою за освітньо-науковими рівнями доктора філософії і доктора наук затверджується

спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки та Вищою атестаційною комісією.

Стаття 13. Стандарти вищої освіти

1. Стандарт вищої освіти – сукупність норм, які визначають вимоги до освітньо-кваліфікаційного (освітньо-наукового) рівня випускника вищого навчального закладу (наукової установи), змісту освіти, термінів навчання і засобів діагностики якості освіти відповідних напрямів і спеціальностей.

Стандарти вищої освіти є основою оцінки якості вищої освіти за певними освітньо-професійними (освітньо-науковою) програмами відповідних освітньо-кваліфікаційних (освітньо-наукового) рівнів, а також якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів (наукових установ) усіх типів незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

До стандартів вищої освіти входять:

освітньо-кваліфікаційні (освітньо-наукові) характеристики;

освітньо-професійні (освітньо-наукові) програми;

засоби діагностики якості освіти.

2. Освітньо-кваліфікаційна (освітньо-наукова) характеристики визначає цілі освітньої і професійної підготовки випускника вищого навчального закладу (наукової установи), його компетентності, інші соціально важливі якості, систему виробничих функцій і типових завдань діяльності й умінь для їх реалізації, а також сферу застосування праці випускника в структурі галузей економіки держави.

Освітньо-кваліфікаційні (освітньо-наукові) характеристики, розробляються з кожної спеціальності для відповідних освітньо-кваліфікаційних (освітньо-наукових) рівнів і затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі праці та соціальної політики або центральним органом виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання).

3. Освітньо-професійна (освітньо-наукова) програма визначає нормативний зміст підготовки кадрів з вищою освітою та нормативний термін навчання за певною спеціальністю відповідного освітньо-кваліфікаційного (освітньо-наукового) рівня і містить:

перелік нормативних навчальних дисциплін, обсяг часу, відведеного для їх вивчення, форми підсумкового контролю;

програми нормативних навчальних дисциплін;

нормативний термін навчання.

Освітньо-професійні (освітньо-наукові) програми розробляються з кожної спеціальності відповідних освітньо-кваліфікаційних (освітньо-наукових) рівнів і затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Програма нормативної навчальної дисципліни містить виклад змісту навчальної дисципліни, послідовність її вивчення, перелік знань та вмінь, критерії підсумкового контролю, перелік рекомендованих підручників, інших методичних та дидактичних матеріалів.

Програми нормативних навчальних дисциплін затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

4. Засоби діагностики якості освіти визначають стандартизовані методики та систему формалізованих завдань, які призначені для кількісного та якісного оцінювання досягнутого особою рівня сформованості знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних та громадянських якостей і використовуються для встановлення відповідності рівня якості вищої освіти вимогам стандартів вищої освіти.

Засоби діагностики якості вищої освіти розробляються з кожної спеціальності для відповідних освітньо-кваліфікаційних (освітньо-наукового) рівнів і затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

5. Стандарт вищої освіти містить державну компоненту та компоненту вищого навчального закладу (наукової установи).

6. Державна компонента стандарту вищої освіти містить:
освітньо-кваліфікаційну (освітньо-наукову) характеристику;
освітньо-професійну (освітньо-наукову) програму в частині переліку нормативних навчальних дисциплін, обсягу часу, відведеного на їх вивчення, форми підсумкового контролю, програм нормативних навчальних дисциплін та терміну навчання;
засоби діагностики якості вищої освіти в частині нормативних навчальних дисциплін.

7. Державна компонента стандартів вищої освіти є обов'язковою для всіх вищих навчальних закладів незалежно від форми власності та підпорядкування.

8. Компонента вищого навчального закладу стандарту вищої освіти містить:
варіативну складову освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми в частині переліку варіативних навчальних дисциплін, обсягу часу, відведеного на їх вивчення, та форми підсумкового контролю;

засоби діагностики якості вищої освіти в частині варіативних навчальних дисциплін.

9. Варіативні навчальні дисципліни визначаються вищим навчальним закладом з урахуванням спеціалізацій, напрямів і спеціальностей, наукових і науково-технічних досягнень вищого навчального закладу, а також з метою задоволення освітніх і професійних потреб осіб, що навчаються, замовників освітніх послуг, ринку праці.

Перелік спеціалізацій підготовки визначається вищим навчальним закладом.

Вищі навчальні заклади на підставі освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми розробляють навчальний план з кожної спеціальності, який визначає перелік та обсяг нормативних і варіативних навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми поточного та підсумкового контролю. Для конкретизації планування навчального процесу на кожний навчальний рік, складається робочий навчальний план.

Навчальний і робочий навчальний плани є нормативними документами вищого навчального закладу і затверджуються його керівником.

Стаття 14. Навчально-методичне забезпечення вищої освіти

1. Навчально-методичне забезпечення вищої освіти здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки, іншими центральними органами виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання), науковими, науково-методичними установами та вищими навчальними закладами.

РОЗДІЛ IV УПРАВЛІННЯ У ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Стаття 15. Система вищої освіти

Систему вищої освіти складають:
вищі навчальні заклади всіх форм власності;
інші юридичні особи, що надають освітні послуги у галузі вищої освіти;
органи, які здійснюють управління у галузі вищої освіти.

Стаття 16. Управління у галузі вищої освіти

Кабінет Міністрів України через систему органів виконавчої влади:
здійснює державну політику у галузі вищої освіти;
організовує розроблення та здійснення відповідних загальнодержавних та інших програм;
забезпечує розроблення і здійснення заходів щодо створення матеріально-технічної бази та інших умов, необхідних для розвитку вищої освіти;
затверджує Національну рамку кваліфікацій;
у межах своїх повноважень видає нормативно-правові акти з питань вищої освіти;
забезпечує контроль за виконанням законодавства про вищу освіту.
Управління у галузі вищої освіти у межах їх компетенції здійснюється:
спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки;
іншими центральними органами виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання);
Вищою атестаційною комісією України;
органами влади Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, що мають у підпорядкуванні вищі навчальні заклади;
власниками вищих навчальних закладів;
органами громадського самоврядування в освіті (спілка ректорів вищих навчальних закладів України, конференції, з'їзди педагогічних і науково-педагогічних працівників, асоціації вищих навчальних закладів тощо);
незалежними установами контролю якості освіти (агенції, бюро, професійні асоціації тощо).

Стаття 17. Повноваження спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки, інших центральних органів виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання)

1. Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки:

1) здійснює аналітично-прогностичну діяльність у галузі вищої освіти, визначає тенденції її розвитку, вплив демографічної, етнічної, соціально-економічної ситуації, інфраструктури виробничої та невиробничої сфер, ринку праці на стан вищої освіти, формує напрями взаємодії з іншими ланками освіти, стратегічні напрями розвитку вищої освіти відповідно до науково-технічного прогресу та інших факторів, узагальнює світовий і вітчизняний досвід розвитку вищої освіти;

2) бере участь у формуванні державної політики у галузі вищої освіти, науки, підготовки кадрів з вищою освітою;

3) розробляє Національну рамку кваліфікацій, програми розвитку вищої освіти, державну компоненту стандартів вищої освіти;

4) визначає нормативи матеріально-технічного і фінансового забезпечення вищих навчальних закладів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

5) здійснює навчально-методичне керівництво, контроль за дотриманням вимог стандартів вищої освіти, державне інспектування вищих навчальних закладів;

6) здійснює міжнародне співробітництво з питань, що належать до його компетенції;

7) здійснює ліцензування і контроль за діяльністю суб'єктів підприємницької діяльності, які провадять набір іноземців на навчання в Україні незалежно від форм власності, видає їм ліцензії, сертифікати;

8) здійснює в установленому порядку ліцензування та акредитацію освітніх послуг, що надаються вищими навчальними закладами (науковими установами) та закладами післядипломної освіти незалежно від форм власності, веде Державний реєстр вищих навчальних закладів та наукових установ, які здійснюють підготовку кадрів з вищою освітою за освітньо-науковими рівнями;

9) здійснює визнання (нострифікацію) іноземних документів про вищу освіту та вчені звання доцента і професора;

10) організовує роботу Державної акредитаційної комісії;

11) формує і розміщує державне замовлення на підготовку кадрів з вищою освітою та наукових і науково-педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

12) сприяє працевлаштуванню випускників вищих навчальних закладів;

13) затверджує умови прийому на навчання до вищих навчальних закладів;

14) затверджує статuti підпорядкованих йому вищих навчальних закладів та вищих навчальних закладів приватної форми власності;

15) погоджує статuti вищих навчальних закладів державної форми власності, що підпорядковані іншим центральним органам виконавчої влади та вищих навчальних закладів комунальної форми власності;

16) організовує вибори, затверджує та звільняє з посад керівників підпорядкованих йому вищих навчальних закладів;

17) погоджує затвердження на посаду керівників вищих навчальних закладів державної форми власності, що підпорядковані іншим центральним органам виконавчої влади, вищих навчальних закладів комунальної та приватної форми власності;

18) організовує атестацію педагогічних працівників вищих навчальних закладів щодо присвоєння їм кваліфікаційних категорій та педагогічних звань;

19) присвоює науково-педагогічним працівникам вчені звання доцента і професора;

20) разом з іншими центральними органами виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі навчальні заклади, органами влади Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, що мають у підпорядкуванні вищі навчальні заклади комунальної форми власності, забезпечує реалізацію державної політики у галузі вищої освіти і здійснює контроль за втіленням державної політики у галузі вищої освіти, дотриманням нормативно-правових актів про вищу освіту в усіх вищих навчальних закладах незалежно від форми власності і підпорядкування;

21) сприяє діяльності студентського самоврядування у вищих навчальних закладах;

22) здійснює, в межах повноважень, реалізацію цінової політики у сфері надання освітніх послуг державними та комунальними вищими навчальними закладами та їх моніторинг;

23) здійснює інші повноваження, передбачені законодавством України.

2. Інші центральні органи виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання):

1) беруть участь у здійсненні державної політики у галузі вищої освіти, науки, професійної підготовки кадрів;

2) беруть участь у здійсненні ліцензування та акредитації освітньої діяльності, що здійснюється підпорядкованими їм вищими навчальними закладами;

3) формують і розміщують державне замовлення на підготовку кадрів з вищою освітою та наукових і науково-педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

4) беруть участь у визначенні нормативів матеріально-технічного і фінансового забезпечення вищих навчальних закладів;

5) сприяють працевлаштуванню випускників підпорядкованих їм вищих навчальних закладів;

6) здійснюють контрольні функції за дотриманням вимог щодо якості вищої освіти;

7) організовують вибори, затверджують та звільняють з посади керівників підпорядкованих їм вищих навчальних закладів за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки та погоджують призначення на посаду керівників вищих навчальних закладів комунальної форми власності, що відносяться до їх сфери управління у відповідній галузі;

8) затверджують за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки статuti підпорядкованих їм вищих навчальних закладів та погоджують статuti вищих навчальних закладів комунальної форми власності, що відносяться до їх сфери управління у відповідній галузі;

9) здійснюють інші повноваження, передбачені законодавством України.

3. Акти спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки, прийняті у межах його повноважень, є обов'язковими для інших центральних органів виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання), органів влади Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, вищих навчальних закладів незалежно від форм власності.

Стаття 18. Повноваження Вищої атестаційної комісії України

1. Вища атестаційна комісія України забезпечує виконання державних вимог при атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Вища атестаційна комісія України:

формує мережу спеціалізованих вчених рад та контролює їх діяльність;

формує нормативні та методичні засади діяльності спеціалізованих вчених рад;

розробляє і затверджує вимоги до рівня наукової кваліфікації доктора філософії, доктора наук, вченого звання старшого дослідника та встановлює критерії атестації наукових кадрів вищої кваліфікації;

забезпечує єдність вимог до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають науковий ступінь доктора філософії або доктора наук і вчене звання старшого дослідника;

формує мережу експертних рад;

проводить експертизу дисертацій для здобуття наукових ступенів та атестаційних справ для присвоєння вченого звання старшого дослідника;

затверджує рішення спеціалізованих вчених рад про присудження наукових ступенів і рішення вчених (наукових, науково-технічних, технічних) рад про присвоєння вченого звання старшого дослідника, а також скасовує їх у разі невиконання державних вимог при атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;

вирішує в установленому порядку питання переатестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, позбавлення наукових ступенів і вченого звання старшого дослідника, оформлення й видачі дипломів і атестатів, а також розглядає апеляції;

присвоює вчене звання старшого дослідника;

здійснює співробітництво з державними органами інших країн з питань, що належать до компетенції Вищої атестаційної комісії України;

вирішує в установленому порядку питання визнання документів про присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого дослідника;

здійснює інші повноваження, передбачені законодавством України.

2. Акти Вищої атестаційної комісії України, прийняті в межах її повноважень, є обов'язковими для міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, установ, в системі яких створено спеціалізовані вчені ради по присудженню наукових ступенів доктора філософії і доктора наук та діють вчені (наукові, науково-технічні, технічні) ради, що приймають рішення про присвоєння вченого звання старшого дослідника.

Стаття 19. Повноваження органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, що мають у підпорядкуванні вищі навчальні заклади

Органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, що мають у підпорядкуванні вищі навчальні заклади, в межах своєї компетенції:

забезпечують виконання державних програм у галузі вищої освіти;

вивчають потребу у фахівцях на місцях і вносять спеціально уповноваженим центральним органам виконавчої влади у галузі праці та соціальної політики, економіки, освіти і науки, пропозиції щодо обсягів державного замовлення на підготовку та підвищення кваліфікації фахівців;

подають до спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки пропозиції щодо формування мережі вищих навчальних закладів;

затверджують за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки статuti підпорядкованих їм вищих навчальних закладів;

сприяють працевлаштуванню випускників підпорядкованих їм вищих навчальних закладів, їх соціальному захисту;

залучають у порядку, передбаченому законодавством України, підприємства, установи, організації (за їх згодою) до вирішення проблем розвитку вищої освіти.

Стаття 20. Повноваження власника (власників) вищого навчального закладу

1. Повноваження власника (власників) щодо управління вищим навчальним закладом визначаються в межах законодавства України статутом вищого навчального закладу. Власник (власники) вищого навчального закладу:

розробляє статут вищого навчального закладу;

організовує ліцензування вищого навчального закладу;

призначає керівника вищого навчального закладу на умовах контракту відповідно до цього Закону;

здійснює контроль за фінансово-господарською діяльністю вищого навчального закладу;

здійснює контроль за дотриманням умов, передбачених рішенням про заснування вищого навчального закладу;

приймає рішення про припинення вищого навчального закладу;

здійснює інші повноваження, передбачені законодавством України.

2. Власник (власники) здійснює (здійснюють) права, передбачені частиною першою цієї статті, щодо управління вищим навчальним закладом безпосередньо або через уповноважений ним орган (особу).

Власник (власники) або уповноважений ним (ними) орган (особа) може делегувати окремі повноваження керівникові вищого навчального закладу.

РОЗДІЛ V. ВИЩІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ

Стаття 21. Мета і головні завдання діяльності вищого навчального закладу

1. Основною метою діяльності вищого навчального закладу є забезпечення умов, необхідних для здобуття особою вищої освіти, підготовка кадрів для потреб України.

2. Головними завданнями вищого навчального закладу є:

здійснення освітньої діяльності, яка забезпечує підготовку кадрів відповідних освітньо-кваліфікаційних (освітньо-наукових) рівнів і відповідає стандартам вищої освіти;

здійснення наукової, науково-технічної, виробничої, інноваційної діяльності, дорадництва та роботи з впровадження досягнень науково-технічного прогресу у відповідну галузь економіки (для університетів, академій, коледжів);

забезпечення фізичного розвитку особистості шляхом фізичного виховання, фізичної реабілітації та рекреації, здійснення культурно-виховної діяльності;

забезпечення виконання державного замовлення та угод на підготовку кадрів з вищою освітою;

здійснення підготовки наукових, науково-педагогічних кадрів та атестація наукових кадрів в університетах та академіях;

вивчення попиту на окремі спеціальності на ринку праці і сприяння працевлаштуванню випускників;

забезпечення культурного і духовного розвитку особистості, виховання осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, в дусі гуманізму і поваги до Конституції України та державних символів України;

підвищення освітнього й культурного рівня громадян;

встановлення міжнародних зв'язків та здійснення міжнародної діяльності в галузі освіти, науки, спорту, мистецтва і культури.

Стаття 22. Правовий статус вищого навчального закладу

1. Вищий навчальний заклад є юридичною особою, що створюється у передбачених законодавством України організаційно-правових формах для здійснення освітньої та інших видів діяльності і виконання завдань, що визначені частиною другою статті 21 цього Закону.

2. Вищий навчальний заклад згідно із законодавством України може виступати засновником (співзасновником) інших юридичних осіб. Засновані вищим навчальним закладом юридичні особи здійснюють свою діяльність відповідно до напрямів навчально-науково-виробничої, інноваційної діяльності вищого навчального закладу, дорадництва та (або) сприяють досягненню інших його статутних цілей.

Вищі навчальні заклади можуть здійснювати освітню діяльність разом з іноземними навчальними закладами за узгодженими навчальними планами відповідно до законодавства України та міжнародних угод.

3. Вищі навчальні заклади у встановленому порядку можуть створювати навчальні, навчально-наукові та навчально-науково-виробничі комплекси, консорціуми. Всі учасники комплексу зберігають статус юридичної особи.

4. У вищих навчальних закладах державної і комунальної форм власності кількість студентів, денної форми навчання, прийнятих на перший курс за державним замовленням, повинна становити не менше ніж 50 відсотків від загальної кількості студентів, прийнятих на навчання на перший курс.

Стаття 23. Типи вищих навчальних закладів

Відповідно до напрямів освітньої діяльності в Україні діють вищі навчальні заклади таких типів:

1) університет – вищий навчальний заклад, який здійснює освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра і магістра, освітньо-наукових рівнів доктора філософії, доктора наук з гуманітарних, економічних, природничих, технічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтв, військової справи, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, відповідний рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення, сприяє поширенню наукових знань та здійснює культурно-просвітницьку діяльність.

Можуть створюватися класичні та профільні (технічні, технологічні, економічні, педагогічні, медичні, фармацевтичні, аграрні, мистецькі, культурологічні тощо) університети.

Класичний університет створюється за умови, якщо у ньому за денною формою навчається не менш як десять тисяч студентів не менш як за вісьмома галузями освіти і здійснюється підготовка наукових кадрів не менше ніж з восьми наукових спеціальностей.

Профільний університет створюється за умови, якщо у ньому за денною формою навчається не менш як шість тисяч студентів не менш як за чотирма галузями освіти і здійснюється підготовка наукових кадрів не менш як з трьох наукових спеціальностей (за винятком мистецьких та військових вищих навчальних закладів (вищих навчальних закладів з особливими умовами навчання), вимоги до яких встановлюються Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі освіти і науки).

2) академія – вищий навчальний заклад, який здійснює освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра і магістра та освітнього-наукових рівнів доктора філософії, доктора наук у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, військової справи, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення. Освітня діяльність, пов'язана із здобуттям вищої освіти музичного спрямування може здійснюватись у консерваторіях.

Академія створюється за умови, якщо у ній за денною формою навчається не менш як три тисячі студентів за однією-двома галузями освіти і здійснюється підготовка наукових кадрів не менш як з двох наукових спеціальностей (за винятком мистецьких та військових вищих навчальних закладів (вищих навчальних закладів з особливими умовами навчання), вимоги до яких встановлюються Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі освіти і науки).

3) коледж – вищий навчальний заклад або структурний підрозділ університету чи академії, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за певними спеціальностями, проводить наукову, науково-методичну та науково-виробничу діяльність і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення;

Коледж створюється за умови, якщо у ньому за денною формою навчається не менш як одна тисяча студентів (за винятком мистецьких та військових (вищих навчальних закладів з особливими умовами навчання), вимоги до яких встановлюються Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі освіти і науки).

4) професійний коледж – вищий навчальний заклад або структурний підрозділ університету чи академії, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста за однією або кількома спорідненими спеціальностями, і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

Професійний коледж створюється за умови, якщо у ньому за денною формою навчається не менш як п'ятсот студентів (за винятком мистецьких та військових (вищих навчальних закладів з особливими умовами навчання), вимоги до яких встановлюються Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі освіти і науки).

Стаття 24. Національний вищий навчальний заклад

1. Державному вищому навчальному закладу (університету, академії) відповідно до законодавства України може бути надано статус національного.

2. Національний вищий навчальний заклад має право:

1) пріоритетно отримувати державне замовлення на підготовку кадрів з наукоємних спеціальностей;

2) здійснювати перерозподіл нормативів чисельності науково-педагогічних працівників за спеціальностями з урахуванням результатів наукової діяльності в межах їх загальної чисельності та фонду заробітної плати;

3) перерозподіляти ліцензований обсяг прийому за спеціальностями в межах відповідної галузі освіти;

4) здійснювати підготовку кадрів з вищою освітою та наукових кадрів за експериментальними навчальними планами і програмами;

5) пріоритетного фінансування придбання наукового і навчального обладнання, комп'ютерних програм тощо;

6) створювати всеукраїнські спеціалізовані загальноосвітні навчальні заклади (ліцеї).

7) приймати рішення про створення, реорганізацію, ліквідацію підприємств, установ, організацій, структурних підрозділів вищого навчального закладу;

8) встановлювати і присвоювати вчені звання доцента чи професора вищого навчального закладу;

9) визначати та встановлювати власні форми морального та матеріального заохочення працівників вищого навчального закладу.

10) розпоряджатися власними надходженнями, в тому числі отриманими від надання дозволених законодавством платних послуг;

11) відкривати поточні та депозитні рахунки в банках відповідно до законодавства про банківську діяльність для обслуговування власних надходжень.

3. Національному вищому навчальному закладу, який має вагомі наукові здобутки, з метою розширення дослідницької та інноваційної діяльності, поглиблення інтеграції у світовий освітньо-науковий простір, Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки та погодженням з іншими заінтересованими центральними органами виконавчої влади на конкурсній основі може надаватися статус дослідницького університету.

Дослідницькому університету надається право:

приймати рішення про присудження в установленому порядку наукових ступенів доктора філософії, доктора наук з видачею державного документа;

приймати рішення про присвоєння в установленому порядку вчених звань старшого дослідника, доцента, професора з видачею державного документа;

встановлювати індивідуальні нормативи чисельності студентів, аспірантів на одну посаду науково-педагогічного працівника тощо в межах фонду заробітної плати та їх загальної чисельності.

Інші додаткові права дослідницького університету за основними напрямками його діяльності визначаються Положенням про дослідницький університет, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України.

Стаття 25. Створення та припинення вищого навчального закладу

1. Створення та припинення державних вищих навчальних закладів (університетів, академій, коледжів) та їх філій здійснюється Кабінетом Міністрів України.

Створення та припинення державних професійних коледжів та їх філій здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки та іншими центральними органами виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання) за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Створення та припинення комунальних вищих навчальних закладів (університетів, академій, коледжів) та їх філій здійснюється органами місцевого самоврядування за погодженням із Кабінетом Міністрів України.

Створення та припинення комунальних професійних коледжів та їх філій здійснюється органами місцевого самоврядування за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Створення та припинення приватних вищих навчальних закладів та їх філій здійснюється їх засновником (засновниками) або учасником (учасниками) – фізичними та (або) юридичними особами за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

2. Вищі навчальні заклади (університети, академії) відповідно до законодавства іноземних держав та за згодою спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки можуть створювати за кордоном свої структурні підрозділи.

Вищі навчальні заклади іноземних держав можуть з дозволу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки створювати свої структурні підрозділи на території України.

Створення в Україні вищих навчальних закладів за участю іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб здійснюється за дозволом Кабінету Міністрів України.

3. Мережа державних вищих навчальних закладів визначається Кабінетом Міністрів України відповідно до соціально-економічних та культурно-освітніх потреб у них.

Мережа комунальних вищих навчальних закладів визначається відповідним органом місцевого самоврядування згідно з соціально-економічними та культурно-освітніми потребами у них відповідних територіальних громад.

4. Вищий навчальний заклад діє на підставі власного статуту.

Статут вищого навчального закладу має містити:

повне найменування, в якому вказуються організаційно-правова форма та назва із зазначенням типу вищого навчального закладу, місцезнаходження, дати прийняття рішення про створення;

права та обов'язки засновника (засновників) або учасника (учасників);

обсяг цивільної право-, дієздатності вищого навчального закладу;

обсяг основних засобів (розмір статутного фонду), наданих засновником (засновниками) або учасником (учасниками);

порядок створення, діяльності та повноваження органів управління вищим навчальним закладом, права та обов'язки керівника;
порядок обрання представників до органів громадського самоврядування;
джерела надходження та порядок використання коштів та іншого майна вищого навчального закладу;
порядок звітності, контролю за здійсненням фінансово-господарської діяльності;
концепцію освітньої діяльності;
порядок внесення змін до статуту вищого навчального закладу;
порядок припинення вищого навчального закладу.

Стаття 26. Ліцензування освітньої діяльності та акредитація спеціальностей

1. Освітня діяльність у галузі вищої освіти на території України здійснюється вищими навчальними закладами та науковими установами (за освітньо-науковими рівнями доктора філософії, доктора наук) на підставі ліцензій, які видаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Ліцензування освітньої діяльності наукових установ за освітньо-науковим рівнем доктора філософії, доктора наук здійснюється за участю національної та галузевих академій наук.

У ліцензії на освітню діяльність (або в додатку до неї) зазначаються назва спеціальності та обсяги підготовки, термін дії ліцензії, а також місцезнаходження вищого навчального закладу, його відокремлені структурні підрозділи та їх місцезнаходження.

Ліцензування освітньої діяльності вищих навчальних закладів здійснюється перед початком підготовки кадрів за спеціальністю спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки шляхом проведення ліцензійної експертизи.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки на підставі заяви вищого навчального закладу про проведення ліцензійної експертизи у двомісячний термін приймає рішення про видачу ліцензії або про відмову у її видачі.

Обов'язковою умовою видачі ліцензії вищим навчальним закладам є наявність у них необхідної власної, переданої в оперативне управління або орендованої не менш як на 10 років матеріально-технічної бази, навчально-методичного та інформаційного забезпечення, бібліотеки, педагогічних, науково-педагогічних кадрів за нормативами, що встановлюються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Вищому навчальному закладу, що успішно пройшов ліцензійну експертизу, видається ліцензія на освітню діяльність, як правило, на термін завершення циклу підготовки кадрів за спеціальністю, але не менш як на два роки. Продовження терміну дії ліцензії здійснюється у порядку, встановленому для її одержання або за результатами акредитації. З дня прийняття рішення про припинення вищого навчального закладу видана ліцензія втрачає чинність.

Вищі навчальні заклади, що мають ліцензії, вносяться спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки до Державного реєстру вищих навчальних закладів.

2. За результатами акредитації спеціальностей видаються сертифікати у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

У сертифікаті про акредитацію спеціальності (або у додатку до нього) зазначаються назва спеціальності, освітньо-кваліфікаційний рівень, термін дії сертифіката, а також місцезнаходження вищого навчального закладу, його відокремлені структурні підрозділи та їх місцезнаходження.

Акредитація спеціальності здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки шляхом проведення акредитаційної експертизи у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки на підставі заяви вищого навчального закладу про проведення акредитаційної експертизи у двомісячний термін приймає рішення про видачу сертифіката про акредитацію спеціальності чи про відмову у його видачі.

Вищі навчальні заклади, що успішно пройшли акредитаційну експертизу, отримують сертифікат про акредитацію спеціальності, термін дії якого не може перевищувати 10 років. Продовження терміну дії сертифіката здійснюється у порядку, встановленому для його одержання. З дня прийняття рішення про припинення вищого навчального закладу виданий сертифікат втрачає чинність.

3. Форми ліцензій на освітню діяльність та сертифікатів про акредитацію спеціальностей, порядок їх оформлення, переоформлення, видачі, зберігання та обліку затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

4. Ліцензії на освітню діяльність та сертифікати про акредитацію спеціальностей можуть бути анульовані на підставі та в порядку, встановленому законодавством України.

Рішення спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки з питань ліцензування та акредитації можуть бути оскаржені до суду.

Стаття 27. Принципи управління вищим навчальним закладом

1. Управління вищим навчальним закладом здійснюється на основі принципів:
автономії та самоврядування;
розмежування прав, повноважень та відповідальності засновника (засновників) або учасника (учасників), органів управління вищою освітою, органів управління вищого навчального закладу та його структурних підрозділів;
поєднання колегіальних та єдиноначальних засад;
незалежності від політичних партій, громадських та релігійних організацій.

2. Автономія та самоврядування вищого навчального закладу реалізуються відповідно до законодавства України і передбачають право:
самостійно визначати форми навчання та форми організації навчального процесу;
приймати на роботу педагогічних, науково-педагогічних та інших працівників;
надавати додаткові освітні послуги;
самостійно розробляти та запроваджувати власні програми наукової, науково-дослідної, науково-технічної та інноваційної діяльності;
створювати відповідно до законодавства України структурні підрозділи;
здійснювати видавничу діяльність, розвивати власну поліграфічну базу;
на підставі відповідних угод провадити спільну діяльність з навчальними закладами та іншими юридичними особами;
брати участь у роботі міжнародних організацій;
запроваджувати власну символіку та атрибутику;
звертатися з ініціативою до органів управління вищою освітою про внесення змін до чинних або розроблення нових нормативно-правових актів у галузі вищої освіти, а також брати участь у роботі над проектами щодо їх удосконалення;
користуватися земельними ділянками в порядку, встановленому законодавством України.

3. Управління вищим військовим навчальним закладом (вищим навчальним закладом з особливими умовами навчання) здійснюється з урахуванням особливостей, що визначені законодавством України стосовно специфіки діяльності Збройних Сил, інших військових формувань, Міністерства внутрішніх справ, спеціально уповноваженого

центрального органу виконавчої влади у сфері цивільного захисту, центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом.

Стаття 28. Структурні підрозділи вищого навчального закладу

1. Структурні підрозділи вищого навчального закладу створюються відповідно до законодавства України. Структурні підрозділи можуть мати окремі права економічної діяльності.

2. Структурними підрозділами вищого навчального закладу (університету, академії, коледжу) є кафедри, факультети, інститути, бібліотека, відокремлені структурні підрозділи тощо.

Кафедра – базовий структурний підрозділ університету, академії, коледжу (його відповідних структурних підрозділів), що здійснює навчально-виховну і методичну діяльність з однієї або кількох споріднених спеціальностей, спеціалізацій чи навчальних дисциплін і здійснює наукову, науково-дослідну та науково-технічну діяльність за певним напрямом.

Кафедра створюється за рішенням Вченої ради вищого навчального закладу за умови, якщо до її складу входить не менш як п'ять науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи, і не менш як три з яких мають науковий ступінь або вчене звання.

Керівництво кафедрою здійснює завідувач (начальник) кафедри, який має науковий ступінь відповідно до профілю кафедри і обирається на цю посаду за конкурсом Вченою радою вищого навчального закладу строком до п'яти років (для національного вищого навчального закладу – строком до семи років). Із завідувачем (начальником) кафедри укладається контракт.

Факультет – основний організаційний і навчально-науковий структурний підрозділ вищого навчального закладу (університету, академії, коледжу), що об'єднує відповідні кафедри і лабораторії. Факультет створюється за рішенням Вченої ради вищого навчального закладу за умови, якщо до його складу входить не менш як три кафедри і на ньому навчається не менш як 250 студентів денної форми навчання (за винятком мистецьких та військових (вищих навчальних закладів з особливими умовами навчання), вимоги до яких встановлюються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі освіти і науки).

Інститут – організаційний і навчально-науковий структурний підрозділ університету, академії, що об'єднує відповідні кафедри, лабораторії, науково-дослідні центри та експериментальні лабораторії, що проводять наукові дослідження з пріоритетних напрямів науки і техніки. Інститут створюється за рішенням Вченої ради вищого навчального закладу за умови, якщо до його складу входить не менш як п'ять кафедр і в ньому навчається не менш як 500 студентів денної форми навчання (за винятком мистецьких та військових (вищих навчальних закладів з особливими умовами навчання), вимоги до яких встановлюються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі освіти і науки).

Бібліотеку вищого навчального закладу (університету, академії, коледжу) очолює директор, який обирається Вченою радою вищого навчального закладу строком до п'яти років (для національного вищого навчального закладу – строком до семи років).

Вищий навчальний заклад (університет, академія, коледж) може мати у складі військовий навчальний підрозділ (військовий інститут, коледж, факультет або кафедру військової підготовки). Військовий інститут, як структурний підрозділ цивільного вищого навчального закладу, може мати у складі факультети та військовий професійний коледж. Створення та припинення військового навчального підрозділу вищого навчального закладу здійснюється Кабінетом Міністрів України.

Військовий навчальний підрозділ вищого навчального закладу може мати права юридичної особи, що визначаються нормативно-правовими актами центрального органу виконавчої влади, який має у підпорядкуванні цей військовий навчальний підрозділ, та спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Керівництво військовим навчальним підрозділом вищого навчального закладу, а також його структурними підрозділами здійснюється відповідними начальниками, які призначаються на посади за конкурсом центральним органом виконавчої влади, що має у підпорядкуванні цей військовий навчальний підрозділ, строком до п'яти років.

3. Структурними підрозділами професійного коледжу є відділення, циклові комісії, бібліотека тощо.

Відділення – структурний підрозділ, що об'єднує навчальні групи з однієї або кількох спеціальностей, методичні, навчально-виробничі та інші підрозділи. Відділення створюється рішенням керівника вищого навчального закладу, якщо на ньому навчається не менш як 150 студентів (за винятком мистецьких та військових (вищих навчальних закладів з особливими умовами навчання), вимоги до яких встановлюються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки).

Циклова комісія – структурний навчально-методичний підрозділ, що проводить виховну, навчальну та методичну роботу з однієї або кількох споріднених навчальних дисциплін. Циклова комісія створюється рішенням керівника вищого навчального закладу за умови, якщо до її складу входить не менш як три педагогічних працівники.

Бібліотеку професійного коледжу очолює завідувач, який призначається на посаду керівником вищого навчального закладу.

4. Відокремлені структурні підрозділи вищих навчальних закладів – філії і навчально-консультаційні центри (представництва), що створюються поза місцем знаходження вищого навчального закладу в іншій адміністративно територіальній одиниці з метою наближення місця навчання студентів до місця їх проживання.

Філія здійснює всі або частину функцій вищого навчального закладу і створюється відповідно до законодавства України у такому ж порядку що і вищий навчальний заклад за умови, якщо до її складу входить не менш як два факультети (відділення).

Філію очолює директор (начальник), який призначається у порядку, встановленому статутом вищого навчального закладу, та діє на підставі виданого доручення.

Навчально-консультаційний центр (представництво) здійснює надання студентам заочної (дистанційної) форми навчання консультацій щодо засвоєння ними навчального матеріалу, виконання індивідуальних завдань, контрольних робіт та забезпечує умови для самостійної роботи студентів у міжсесійний період.

Створення та припинення навчально-консультаційного центру здійснюється власником або уповноваженим ним органом за погодженням з місцевими органами виконавчої влади та спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Порядок створення та припинення навчально-консультаційного центру визначається положенням, яке затверджує спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Навчально-консультаційний центр (представництво) очолює завідувач, який призначається у порядку, встановленому статутом вищого навчального закладу.

Поза місцем знаходження вищого навчального закладу в іншій адміністративно територіальній одиниці можуть також створюватись згідно з вимогами абзаців вісімнадцяти статті 23 та абзаців п'ять-шість частини другої цієї статті Закону коледжі, професійні коледжі, факультети, інститути тощо, які здійснюють функції відповідно до статуту вищого навчального закладу.

Рішення про створення таких підрозділів приймається власником або уповноваженим ним органом за погодженням з місцевими органами виконавчої влади та спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Освітня діяльність філій, факультетів, інститутів, коледжів, професійних коледжів тощо вищого навчального закладу ліцензується, спеціальності, за якими здійснюється підготовка кадрів, підлягають акредитації в установленому порядку.

5. Структурними підрозділами вищого навчального закладу (університету, академії) можуть бути наукові, науково-дослідні та науково-виробничі інститути. Керівництво інститутом здійснює директор (начальник), який обирається Вченою радою вищого навчального закладу на посаду за конкурсом строком до п'яти років. Повноваження директора (начальника) інституту та вимоги до його кандидатури визначаються статутом вищого навчального закладу.

У структурі вищого навчального закладу (університету, академії) можуть створюватися:

навчально-науково-виробничі центри (комплекси, інститути), що об'єднують споріднені факультети, коледжі, професійні коледжі, наукові, науково-дослідні, науково-виробничі й проектні інститути, дослідні станції, кафедри, наукові лабораторії, конструкторські бюро, навчально-дослідні господарства, навчально-виробничі комбінати, експериментальні заводи, фабрики, фірми, клінічні бази установ медичної освіти, університетські клініки, лікарні, полігони, технопарки, інші підрозділи;

навчально-наукові центри (комплекси, інститути), що об'єднують споріднені факультети, кафедри, наукові лабораторії, центри, інші підрозділи, що забезпечують підготовку кадрів з певних спеціальностей та проводять наукові дослідження з певного напрямку;

науково-дослідні центри (комплекси, інститути), що об'єднують споріднені наукові лабораторії, центри, інші підрозділи за певним напрямом науково-дослідної роботи;

підготовчі відділення (підрозділи), підрозділи післядипломної освіти, лабораторії, навчально-методичні кабінети, комп'ютерні та інформаційні центри, наукові підрозділи, навчально-виробничі та творчі майстерні, музеї, навчальні театри і студії, навчально-дослідні господарства, виробничі структури, видавництва, спортивні клуби, комплекси, центри студентського спорту, заклади культурно-побутового призначення та інші підрозділи, діяльність яких не заборонена законодавством.

Порядок створення таких структурних підрозділів визначається нормативно-правовими актами спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки.

6. Вищий навчальний заклад може розміщувати свої навчальні, науково-дослідні та навчально-науково-виробничі підрозділи на підприємствах, в установах, організаціях, закладах.

Вищий навчальний заклад, вищий навчальний заклад післядипломної освіти, які готують фахівців медичного спрямування, спільно з центральними органами виконавчої влади, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування створюють на базі наукових установ, закладів охорони здоров'я, у тому числі тих, що належать територіальним громадам або передані їм, клінічні бази установ медичної освіти, університетські лікарні.

Клінічна база установи медичної освіти, університетська лікарня створюються з метою забезпечення навчального процесу студентів і надання багатoproфільної висококваліфікованої медичної допомоги.

Порядок створення і функціонування клінічних баз установи медичної освіти, університетських лікарень визначається положенням, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Стаття 29. Забезпечення державою діяльності вищих навчальних закладів

Держава в особі відповідних органів державної влади забезпечує діяльність вищих навчальних закладів шляхом:

визначення перспектив та напрямів розвитку вищої освіти;
створення нормативно-правової бази їх діяльності;
затвердження стандартів вищої освіти;
здійснення ліцензування освітньої діяльності та акредитації спеціальностей;
надання законами особам, які навчаються у вищих навчальних закладах, а також педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників, гарантій;
встановлення для педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів посадових окладів, а також додаткових доплат, диференційованих відповідно до їх наукових ступенів, вчених і педагогічних звань, кваліфікаційних категорій та стажу роботи;
визначення обсягів фінансування вищих навчальних закладів з Державного бюджету України, встановлення нормативів матеріально-технічного, фінансового та іншого забезпечення вищих навчальних закладів, однакових для вищих навчальних закладів одного статусу (в тому числі статусу національного) та типу;
охорони здоров'я працівників та осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах.

РОЗДІЛ VI УПРАВЛІННЯ ВИЩИМ НАВЧАЛЬНИМ ЗАКЛАДОМ

Стаття 30. Керівник вищого навчального закладу

1. Безпосереднє управління діяльністю вищого навчального закладу здійснює його керівник – ректор (президент), начальник, директор тощо.

Безпосереднє управління діяльністю національного вищого навчального закладу може здійснюватися ректором і президентом. Порядок обрання, повноваження президента визначаються статутом вищого навчального закладу.

2. Керівник вищого навчального закладу в межах наданих йому повноважень:
вирішує питання діяльності вищого навчального закладу, затверджує його структуру і штатний розпис;

видає накази і розпорядження, обов'язкові для виконання всіма працівниками і структурними підрозділами вищого навчального закладу;

представляє вищий навчальний заклад у державних та інших органах, відповідає за результати його діяльності перед органом управління, у підпорядкуванні якого перебуває вищий навчальний заклад;

є розпорядником майна і коштів;

виконує кошторис, укладає угоди, дає доручення;

приймає на роботу та звільняє з роботи працівників;

забезпечує охорону праці, дотримання законності та порядку;

за погодженням із Вченою (Педагогічною) радою вищого навчального закладу призначає та звільняє проректорів (заступників керівника), головного бухгалтера;

призначає та звільняє за погодженням із Вченою (Педагогічною) радою вищого навчального закладу заступників керівника, головного бухгалтера професійного коледжу, головного бухгалтера університету, академії, коледжу;

призначає та звільняє за погодженням із Вченою радою та спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки проректорів університетів, академій, коледжів;

визначає функціональні обов'язки працівників;

формує контингент осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі;

відраховує та поновлює на навчання осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі, за погодженням з органами студентського самоврядування;

забезпечує організацію та проведення контролю за виконанням навчальних планів і програм навчальних дисциплін;

контролює дотримання всіма підрозділами штатно-фінансової дисципліни;

забезпечує дотримання службової та державної таємниці;

здійснює контроль за якістю роботи педагогічних, науково-педагогічних, наукових та інших працівників;

сприяє роботі студентського самоврядування та створює умови для його діяльності;

сприяє формуванню культури здоров'я студентів, зміцненню спортивної бази, створює належні умови для занять масовим спортом;

разом із профспілковими організаціями подає на розгляд вищому колегіальному органу громадського самоврядування вищого навчального закладу правила внутрішнього розпорядку та колективний договір і після схвалення колективного договору, затвердження правил внутрішнього розпорядку підписує їх.

Керівник вищого навчального закладу відповідає за провадження освітньої, наукової, науково-технічної діяльності у вищому навчальному закладі, за результати фінансово-господарської діяльності, стан і збереження будівель та іншого майна.

Для вирішення основних питань діяльності відповідно до статуту керівник вищого навчального закладу створює робочі та дорадчі органи, а також визначає їх повноваження.

Керівник вищого навчального закладу щорічно звітує перед власником (власниками) або уповноваженим ним (ними) органом (особою) та вищим колегіальним органом громадського самоврядування вищого навчального закладу.

Керівник вищого навчального закладу відповідно до статуту може делегувати частину своїх повноважень своїм заступникам та керівникам структурних підрозділів.

Особливості повноважень та обов'язків керівника вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу з особливими умовами навчання, військового навчального підрозділу вищого навчального закладу) визначаються центральним органом виконавчої влади, у підпорядкуванні якого перебуває цей вищий навчальний заклад, за погодженням зі спеціально уповноваженим центральним органом у галузі освіти і науки.

3. При виході на пенсію з посади керівника вищого навчального закладу керівник, який пропрацював на цій посаді не менше двох термінів підряд, може бути призначений на посаду радника керівника вищого навчального закладу із виплатою грошового утримання за рахунок навчального закладу в розмірі заробітної плати, яку він отримував перед виходом на пенсію.

Призначення радника керівника вищого навчального закладу здійснюється у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Умови призначення та виплати грошового утримання визначаються у статуті вищого навчального закладу.

Стаття 31. Керівник інституту, факультету, відділення

1. Керівництво інститутом здійснює директор (начальник), керівництво факультетом здійснює декан (начальник).

Керівник інституту (факультету) має мати науковий ступінь відповідно до профілю інституту (факультету) і обирається вченою радою інституту (факультету) строком до п'яти років (для національного – строком до семи років). Із керівником інституту (факультету) укладається контракт.

Директор (начальник) інституту, декан (начальник) факультету може делегувати частину своїх повноважень своїм заступникам. Повноваження керівника інституту, керівника факультету визначаються у положенні про інститут, факультет, яке затверджується керівником вищого навчального закладу.

Директор (начальник), декан (начальник) видають розпорядження, що стосується діяльності відповідного інституту, факультету. Розпорядження є обов'язковими для виконання всіма працівниками інституту, факультету і можуть бути скасовані керівником

вищого навчального закладу. Керівник вищого навчального закладу відміняє розпорядження директора, (начальника) декана (начальника), що суперечать закону, статутів вищого навчального закладу чи завдають шкоди інтересам вищого навчального закладу.

2. Керівництво військовим навчальним підрозділом вищого навчального закладу та факультетом (відділенням) вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу з особливими умовами навчання) здійснює начальник, який призначається на посаду за конкурсом. Порядок проведення конкурсу визначається нормативно-правовими актами центрального органу виконавчої влади, що має у підпорядкуванні вищий військовий навчальний заклад, військовий навчальний підрозділ вищого навчального закладу, за погодженням зі спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

3. Керівництво відділенням здійснює завідувач (начальник). Завідувач (начальник) відділення призначається на посаду керівником вищого навчального закладу з числа педагогічних працівників, які мають вищу освіту освітньо-кваліфікаційного рівня магістра відповідно до профілю освітньої діяльності відділення і стаж педагогічної діяльності не менше ніж п'ять років.

Завідувач відділення (начальник) забезпечує організацію навчально-виховного процесу, виконання навчальних планів і програм навчальних дисциплін, здійснює контроль за якістю викладання навчальних дисциплін, навчально-методичною діяльністю викладачів.

Стаття 32. Вчені ради

1. Вчена рада вищого навчального закладу є колегіальним органом університету, академії, коледжу і утворюється строком до п'яти років (для національного вищого навчального закладу – строком до семи років).

До компетенції Вченої ради вищого навчального закладу належать:

розробка і подання до вищого колегіального органу громадського самоврядування проекту статуту вищого навчального закладу, а також змін і доповнень до нього;

ухвалення кошторису доходів і видатків та фінансового звіту вищого навчального закладу;

за поданням керівника вищого навчального закладу ухвалення рішень щодо створення та припинення структурних підрозділів;

за поданням керівника вищого навчального закладу погодження кандидатури щодо призначення та звільнення з посади директора бібліотеки, а також призначення та звільнення з посади проректорів (заступників керівника), головного бухгалтера;

затвердження на посаду директорів (начальників) інститутів, деканів (начальників) факультетів;

обрання за конкурсом таємним голосуванням на посади завідувачів (начальників) кафедр і професорів;

ухвалення навчальних планів та робочих програм навчальних дисциплін;

ухвалення рішень з питань організації навчального процесу;

ухвалення основних напрямів наукових досліджень;

оцінювання науково-педагогічної діяльності структурних підрозділів;

прийняття рішення щодо кандидатур для присвоєння вчених звань доцента, професора, старшого дослідника.

Вчена рада вищого навчального закладу розглядає й інші питання діяльності вищого навчального закладу відповідно до статуту вищого навчального закладу.

Вчену раду вищого навчального закладу очолює її голова – керівник вищого навчального закладу. В національному вищому навчальному закладі Вчену раду може очолювати його президент. До складу Вченої ради вищого навчального закладу входять за

посадами заступники керівника вищого навчального закладу, декани факультетів, директори інститутів, учений секретар, директор бібліотеки, головний бухгалтер, керівники органів самоврядування вищого навчального закладу, а також виборні представники, які представляють науково-педагогічних працівників і обираються з числа завідувачів кафедр, професорів, докторів філософії, докторів наук; виборні представники, які представляють інших працівників вищого навчального закладу і які працюють у ньому на постійній основі, керівники органів студентського самоврядування вищого навчального закладу відповідно до квот, визначених у статуті вищого навчального закладу. При цьому не менш як 75 відсотків загальної чисельності її складу мають становити науково-педагогічні працівники вищого навчального закладу і не менш як 10 відсотків – виборні представники з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі.

Виборні представники обираються вищим колегіальним органом громадського самоврядування вищого навчального закладу за поданням структурних підрозділів, у яких вони працюють, а виборні представники з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі, – вищим органом студентського самоврядування вищого навчального закладу.

Рішення Вченої ради вищого навчального закладу вводяться в дію рішеннями керівника вищого навчального закладу.

2. Вчена рада інституту, факультету є колегіальним органом інституту, факультету вищого навчального закладу.

Вчену раду інституту очолює її голова – директор (начальник) інституту. Вчену раду факультету очолює її голова – декан (начальник) факультету. До складу вченої ради інституту, факультету входять за посадами заступники директора (начальника), декана (начальника), завідувачі (начальники) кафедр, керівники органів громадського самоврядування інституту, факультету, керівники органів студентського самоврядування інституту, факультету, а також виборні представники, які представляють науково-педагогічних працівників і обираються з числа професорів, докторів філософії, докторів наук, виборні представники, які представляють інших працівників інституту, факультету і які працюють у ньому на постійній основі, виборні представники осіб, які навчаються, відповідно до квот, визначених у статуті вищого навчального закладу. При цьому не менш як 75 відсотків загальної чисельності складу Вченої ради мають становити науково-педагогічні працівники інституту, факультету і не менш як 10 відсотків – виборні представники осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі.

Виборні представники обираються органом громадського самоврядування інституту, факультету за поданням структурних підрозділів, в яких вони працюють, а виборні представники осіб, які навчаються, – вищим органом студентського самоврядування інституту, факультету.

До компетенції вченої ради інституту, факультету належать:

обрання за конкурсом таємним голосуванням на посаду асистентів, викладачів, старших викладачів, доцентів, директора (начальника) інституту, декана (начальника) факультету;

вирішення питань організації навчального процесу в інституті, на факультеті;

подання пропозицій Вченій раді вищого навчального закладу щодо ухвалення навчальних планів та робочих програм навчальних дисциплін;

визначення загальних напрямів наукової діяльності інституту, факультету;

ухвалення фінансових плану і звіту інституту, факультету;

розгляд інших питань, передбачених статутом вищого навчального закладу.

Рішення вченої ради інституту, факультету вводяться в дію рішеннями директора (начальника) інституту, декана (начальника) факультету. Рішення вченої ради інституту, факультету може бути скасовано Вченою радою вищого навчального закладу.

3. В університеті, академії, коледжі можуть бути створені вчені ради інших структурних підрозділів. Їх повноваження визначаються керівником вищого навчального закладу.

4. Особливості діяльності вченої ради вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу з особливими умовами навчання, військового навчального підрозділу вищого навчального закладу) визначаються центральним органом виконавчої влади, що має у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання, військові підрозділи вищих навчальних закладів), за погодженням зі спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Стаття 33. Педагогічна рада

1. Педагогічна рада вищого навчального закладу є колегіальним органом професійного коледжу і утворюється строком до трьох років.

До компетенції Педагогічної ради вищого навчального закладу належать:

розробка і подання до вищого колегіального органу громадського самоврядування проекту статуту професійного коледжу, а також змін і доповнень до нього;

ухвалення фінансових плану і звіту професійного коледжу;

за поданням керівника вищого навчального закладу ухвалення рішень щодо створення та припинення структурних підрозділів;

за поданням керівника вищого навчального закладу погодження кандидатури щодо призначення та звільнення з посади заступників керівника, завідувачів (начальників) відділень, головного бухгалтера та завідувача бібліотеки;

ухвалення навчальних планів та робочих програм навчальних дисциплін;

ухвалення рішень з питань організації навчального процесу;

оцінювання навчально-педагогічної діяльності структурних підрозділів.

Педагогічна рада професійного коледжу розглядає й інші питання діяльності вищого навчального закладу відповідно до статуту вищого навчального закладу.

Педагогічну раду професійного коледжу очолює її голова – керівник вищого навчального закладу. До складу Педагогічної ради професійного коледжу входять за посадами заступники керівника вищого навчального закладу, завідувачі (начальники) відділень, завідувач бібліотеки, голови циклових комісій, педагогічні працівники, головний бухгалтер, керівники органів громадського самоврядування вищого навчального закладу, керівники органів студентського самоврядування вищого навчального закладу відповідно до квот, визначених у статуті вищого навчального закладу. При цьому не менш як 75 відсотків загальної чисельності її складу мають становити педагогічні працівники вищого навчального закладу і не менш як 10 відсотків – виборні представники осіб, які навчаються.

Виборні представники обираються вищим колегіальним органом громадського самоврядування вищого навчального закладу за поданням структурних підрозділів, в яких вони працюють, а виборні представники осіб, які навчаються, – вищим органом студентського самоврядування вищого навчального закладу.

Рішення Педагогічної ради вищого навчального закладу вводяться в дію рішеннями керівника вищого навчального закладу.

2. Особливості діяльності педагогічної ради військового професійного коледжу (коледжу з особливими умовами навчання) визначаються центральним органом виконавчої влади, що має у підпорядкуванні військові професійні коледжі, за погодженням зі спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Стаття 34. Наглядова рада

1. В університеті, академії (за винятком військових) створюється Наглядова рада, яка є дорадчим громадським органом.

Наглядова рада розглядає шляхи перспективного розвитку вищого навчального закладу, надає допомогу його керівництву в реалізації державної політики у галузі вищої освіти і науки, здійснює громадський контроль за його діяльністю, сприяє ефективній взаємодії вищого навчального закладу з органами державної влади та місцевого самоврядування, науковою громадськістю, суспільно-політичними організаціями та суб'єктами господарської діяльності в інтересах розвитку вищої освіти.

2. Склад Наглядової ради обирається Вченою радою вищого навчального закладу і затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Положення про Наглядову раду вищого навчального закладу затверджує спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Термін повноваження Наглядової ради становить не менше ніж три роки, але не більше ніж п'ять років.

Стаття 35. Робочі та дорадчі органи

1. Для вирішення поточних питань діяльності в університеті, академії, коледжі створюються робочі органи:

- ректорат;
- дирекції, деканати;
- приймальна комісія.

Для вирішення поточних питань діяльності професійних коледжів створюються робочі органи:

- адміністративна рада;
- приймальна комісія.

У вищих військових навчальних закладах (вищих навчальних закладах з особливими умовами навчання, військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів) можуть створюватися інші робочі органи.

2. Дорадчим органом університету, академії, коледжу є Науково-методична рада. Науково-методичну раду очолює керівник вищого навчального закладу або його заступник. До складу Науково-методичної ради входять заступники керівника, директори (начальники) інститутів, декани (начальники) факультетів, директор бібліотеки, науково-педагогічні працівники та уповноважений представник від вищого колегіального органу студентського самоврядування.

Дорадчим органом професійного коледжу є Навчально-методична рада. Навчально-методичну раду очолює керівник вищого навчального закладу або його заступник. До складу Навчально-методичної ради входять заступники керівника, завідувачі (начальники) відділень, завідувач бібліотеки, педагогічні працівники та уповноважений представник від вищого колегіального органу студентського самоврядування.

3. Положення про робочі та дорадчі органи затверджуються наказом керівника вищого навчального закладу відповідно до статуту вищого навчального закладу.

Стаття 36. Органи громадського самоврядування у вищих навчальних закладах

1. Вищим колегіальним органом громадського самоврядування університету, академії, коледжу є загальні збори (конференція) трудового колективу, включаючи виборних представників з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі.

Порядок скликання вищого колегіального органу громадського самоврядування та його роботи визначається статутом вищого навчального закладу.

У вищому колегіальному органі громадського самоврядування повинні бути представлені всі категорії працівників вищого навчального закладу, представники з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі. При цьому не менш як 75 відсотків загальної чисельності делегатів (членів) виборного органу повинні становити науково-педагогічні працівники вищого навчального закладу, які працюють у цьому вищому навчальному закладі на постійній основі, і не менш як 10 відсотків - виборні представники з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі.

Вищий колегіальний орган громадського самоврядування скликається не рідше ніж один раз на рік.

Вищий колегіальний орган громадського самоврядування:

за поданням Вченої ради вищого навчального закладу приймає статут вищого навчального закладу, а також вносить зміни до нього;

обирає претендента на посаду керівника вищого навчального закладу шляхом таємного голосування і подає свої пропозиції органу управління, у підпорядкуванні якого знаходиться вищий навчальний заклад, або власнику (власникам) чи уповноваженому ним (ними) органу (особі);

щорічно заслуховує звіт керівника вищого навчального закладу та оцінює його діяльність;

обирає комісію з трудових спорів відповідно до законодавства України про працю;

за мотивованим поданням Наглядової ради або Вченої ради вищого навчального закладу розглядає питання про дострокове припинення повноважень керівника вищого навчального закладу;

затверджує правила внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу;

розглядає інші питання діяльності вищого навчального закладу.

Органом громадського самоврядування інституту, факультету в університеті, академії, коледжі є збори (конференція) трудового колективу інституту, факультету, включаючи виборних представників з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі.

Порядок скликання органу громадського самоврядування інституту, факультету та його роботи визначається статутом вищого навчального закладу.

В органі громадського самоврядування інституту, факультету повинні бути представлені всі категорії працівників інституту, факультету та виборні представники з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі. При цьому не менш як 75 відсотків загальної чисельності делегатів (членів) виборного органу повинні становити науково-педагогічні працівники факультету і не менш як 10 відсотків – виборні представники з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі.

Орган громадського самоврядування інституту, факультету скликається не рідше ніж один раз на рік.

Орган громадського самоврядування інституту, факультету:

дає оцінку діяльності керівника інституту, факультету;

затверджує річний звіт про діяльність інституту, факультету;

вносить пропозиції керівнику вищого навчального закладу про відкликання з посади керівника інституту, факультету;

обирає виборних представників до вченої ради інституту, факультету;

обирає кандидатури до вищого колегіального органу громадського самоврядування вищого навчального закладу;

обирає кандидатури до Вченої ради вищого навчального закладу.

2. Вищим колегіальним органом громадського самоврядування професійного коледжу як юридичної особи є загальні збори (конференція) трудового колективу,

включаючи виборних представників з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі.

У вищому колегіальному органі громадського самоврядування професійного коледжу повинні бути представлені всі категорії працівників вищого навчального закладу та представники з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі. При цьому не менш як 75 відсотків загальної чисельності делегатів (членів) виборного органу повинні становити педагогічні працівники вищого навчального закладу, які працюють у цьому вищому навчальному закладі на постійній основі, і не менш як 10 відсотків – виборні представники з числа осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі.

Вищий колегіальний орган громадського самоврядування скликається не рідше ніж один раз на рік.

Вищий колегіальний орган громадського самоврядування:

приймає статут вищого навчального закладу, а також вносить зміни до нього;

обирає претендентів на посаду керівника вищого навчального закладу;

вносить подання власнику (власникам) про дострокове звільнення керівника вищого навчального закладу;

щорічно заслуховує звіт керівника вищого навчального закладу та оцінює його діяльність;

обирає комісію із трудових спорів відповідно до законодавства України про працю;

затверджує правила внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу;

розглядає інші питання діяльності вищого навчального закладу.

3. Особливості повноважень та діяльності органу громадського самоврядування вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу з особливими умовами навчання, військового навчального підрозділу вищого навчального закладу) визначаються центральними органами виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання, військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів), за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Стаття 37. Студентське самоврядування

1. У вищих навчальних закладах та їх структурних підрозділах діє студентське самоврядування, яке є невід'ємною частиною громадського самоврядування відповідних навчальних закладів.

У студентському самоврядуванні беруть участь особи, які навчаються у вищому навчальному закладі. Усі особи, які навчаються у вищому навчальному закладі, мають рівне право на участь у студентському самоврядуванні.

Студентське самоврядування забезпечує захист прав та інтересів осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі, та їхню участь в управлінні вищим навчальним закладом.

Студентське самоврядування здійснюється особами, які навчаються у вищому навчальному закладі, безпосередньо та через органи студентського самоврядування, що обираються шляхом таємного голосування.

Студентське самоврядування може здійснюватися через профспілкову організацію студентів.

2. У своїй діяльності органи студентського самоврядування керуються законодавством України, рішеннями спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки та відповідного центрального органу виконавчої влади, у підпорядкуванні якого знаходиться вищий навчальний заклад, статутом вищого навчального закладу.

3. Органи студентського самоврядування:

приймають акти, що регламентують їхню організацію та діяльність;

проводять організаційні, наукові, культурно-масові, спортивні, оздоровчі та інші заходи;

сприяють працевлаштуванню осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі; виконують інші функції.

За погодженням з органом студентського самоврядування у вищому навчальному закладі приймається рішення про:

відрахування осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі, та їх поновлення на навчання;

переведення осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі за державним замовленням, на навчання за контрактом за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб;

переведення осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі за контрактом за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб, на навчання за державним замовленням;

призначення заступника директора інституту, заступника декана, проректора (заступника директора професійного коледжу), які відповідають за роботу із студентами;

поселення осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі, в гуртожиток і виселення з гуртожитку;

затвердження рішень з питань студентських містечок та гуртожитків для проживання осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі.

4. Студентське самоврядування здійснюється на рівні студентської групи, інституту, факультету, відділення, гуртожитку, вищого навчального закладу. Залежно від контингенту студентів, типу та специфіки вищого навчального закладу студентське самоврядування може здійснюватися на рівні курсу, спеціальності, студентського містечка, структурних підрозділів вищого навчального закладу.

5. Вищим органом студентського самоврядування є загальні збори (конференція) осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі та які:

ухвалюють Положення про студентське самоврядування;

обирають виконавчі органи студентського самоврядування та заслуховують їх звіти;

визначають структуру, повноваження та порядок обрання виконавчих органів студентського самоврядування.

6. Керівник вищого навчального закладу має всебічно сприяти створенню належних умов для діяльності органів студентського самоврядування (надання приміщення, меблів, оргтехніки, забезпечення телефонним зв'язком, постійним доступом до мережі Інтернет, відведення місць для встановлення інформаційних стендів тощо).

Фінансовою основою студентського самоврядування є кошти вищого навчального закладу, визначені відповідно до кошторису доходів та видатків.

Кошти органів студентського самоврядування спрямовуються на виконання їх завдань і повноважень. Не менш як 30 відсотків коштів мають витрачатися на підтримку наукової діяльності осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі.

7. Органи студентського самоврядування можуть мати різноманітні форми (сенат, уряд, парламент, старостат, студентська навчальна (наукова) частина, студентські деканати, ради тощо).

8. Особливості повноважень та діяльності органів студентського самоврядування вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу з особливими умовами навчання, військового навчального підрозділу вищого навчального закладу) визначаються центральними органами виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання, військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів), за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Стаття 38. Обрання, затвердження та звільнення з посади керівника вищого навчального закладу

1. Кандидат на посаду керівника університету, академії, коледжу повинен бути громадянином України, володіти українською мовою, мати вчене звання професора, науковий ступінь доктора філософії або доктора наук і стаж науково-педагогічної діяльності не менш як десять років.

Кандидатом на посаду керівника вищого навчального закладу культури і мистецтв може бути особа, яка має почесні звання «Народний артист України», «Народний художник України», «Народний архітектор України» або «Заслужений діяч мистецтв України» при відсутності у неї вченого звання професора та наукового ступеня доктора філософії або доктора наук за умов відповідності іншим вимогам, передбачених абзацом першим частини першої даної статті.

Керівник вищого навчального закладу може безперервно перебувати на посаді на більше двох строків підряд.

Конкурс на заміщення посади керівника вищого навчального закладу оголошується власником (власниками) або уповноваженим ним (ними) органом (особою) кожні п'ять років (посади керівника національного вищого навчального закладу – кожні сім років).

Власник (власники) або уповноважений ним (ними) орган (особа) приймає пропозиції щодо претендентів на посаду керівника вищого навчального закладу і вносить кандидатури претендентів, які відповідають вимогам цього Закону, до вищого колегіального органу громадського самоврядування вищого навчального закладу для голосування.

Вищий колегіальний орган громадського самоврядування обирає і рекомендує власнику (власникам) або уповноваженому ним (ними) органу (особі) кандидатури претендентів на посаду керівника вищого навчального закладу, які набрали не менш як 30 відсотків голосів від статутного складу вищого колегіального органу громадського самоврядування вищого навчального закладу під час голосування. Кожен член виборного органу може голосувати лише за одну кандидатуру. Власник (власники) або уповноважений ним (ними) орган (особа) зобов'язаний (зобов'язана) призначити одну з рекомендованих кандидатур строком до п'яти років (для національного вищого навчального закладу – строком до семи років) на умовах контракту. Якщо вищим колегіальним органом громадського самоврядування вищого навчального закладу подано власнику (власникам) або уповноваженому ним (ними) органу (особі) на затвердження одну кандидатуру, яка набрала більш як 50 відсотків голосів виборців, власник або уповноважений ним орган зобов'язаний призначити цю кандидатуру на посаду керівника вищого навчального закладу.

У разі, якщо жоден з претендентів на посаду керівника вищого навчального закладу не набрав у першому турі потрібної кількості голосів (30 відсотків від статутного складу вищого колегіального органу громадського самоврядування вищого навчального закладу), проводиться другий тур голосування. До голосування у другому турі допускається не більше двох кандидатів з числа тих, хто набрав у першому турі найбільшу кількість голосів. Якщо у другому турі голосування жоден з кандидатів на посаду керівника не набрав 30 відсотків голосів від статутного складу вищого колегіального органу громадського самоврядування, конкурс оголошується повторно.

Якщо в результаті повторного конкурсу жоден з кандидатів не набрав 30 відсотків голосів від статутного складу вищого колегіального органу громадського самоврядування, власник (власники) або уповноважений ним (ними) орган (особа) до проведення нових виборів призначає на умовах контракту виконувача обов'язків керівника вищого навчального закладу на строк не більше ніж два роки.

Виконувач обов'язків керівника вищого навчального закладу призначається на строк, який необхідний для оголошення конкурсу, проведення голосування вищим

колегіальним органом громадського самоврядування вищого навчального закладу, а в разі необхідності – і на строк повторного оголошення конкурсу, повторного проведення голосування вищим колегіальним органом громадського самоврядування вищого навчального закладу та затвердження власником (власниками) або уповноваженим ним (ними) органом (особою) нового керівника вищого навчального закладу, та не може перевищувати трьох місяців.

Керівник вищого навчального закладу може бути звільнений з посади власником (власниками) або уповноваженим ним (ними) органом (особою) на підставах, визначених законодавством України про працю, а також за порушення статуту вищого навчального закладу та умов контракту. Керівник вищого навчального закладу може бути звільнений з посади у зв'язку із прийняттям рішення про його відкликання органом, який його обрав на посаду. Клопотання про відкликання керівника може бути внесено до вищого колегіального органу громадського самоврядування вищого навчального закладу не менш як половиною статутного складу Вченої ради вищого навчального закладу. Рішення про відкликання керівника вищого навчального закладу приймається двома третинами голосів за присутності не менш як двох третин статутного складу вищого колегіального органу громадського самоврядування вищого навчального закладу.

2. Кандидат на посаду керівника професійного коледжу повинен бути громадянином України, вільно володіти та послуговуватися українською мовою, мати вищу освіту освітньо-кваліфікаційного рівня магістра, відповідну підготовку та стаж педагогічної роботи у вищих навчальних закладах відповідного типу не менш як п'ять років.

Керівник професійного коледжу може безперервно перебувати на посаді не більше двох строків підряд.

Конкурс на заміщення посади керівника професійного коледжу оголошується власником (власниками) або уповноваженим ним (ними) органом (особою) кожні п'ять років, не пізніше як за один місяць до закінчення дії контракту керівника вищого навчального закладу. У разі якщо дія контракту керівника вищого навчального закладу закінчується під час канікул, конкурс на заміщення посади керівника продовжується.

Власник (власники) або уповноважений ним (ними) орган (особа) приймає пропозиції щодо претендентів на посаду керівника, які відповідають вимогам цього Закону, і вносить кандидатури претендентів до вищого органу громадського самоврядування для голосування. Термін перебування на посаді виконувача обов'язків керівника вищого навчального закладу не може перевищувати трьох місяців.

Вищий орган громадського самоврядування професійного коледжу за результатами голосування може рекомендувати власнику (власникам) або уповноваженому ним (ними) органу (особі) на посаду керівника вищого навчального закладу кандидатури претендентів, які набрали більше 30 відсотків голосів під час голосування, або двох претендентів, які набрали найбільшу кількість голосів під час голосування. Кожен член виборного органу може голосувати лише за одну кандидатуру. Власник (власники) або уповноважений ним (ними) орган (особа) зобов'язаний (зобов'язана) призначити на умовах контракту одну з рекомендованих кандидатур.

Якщо вищим колегіальним органом громадського самоврядування професійного коледжу подано власнику (власникам) або уповноваженому ним (ними) органу (особі) на затвердження одна кандидатура, яка набрала більш як 50 відсотків голосів виборців, власник або уповноважений ним орган (особа) зобов'язана призначити цю кандидатуру на посаду керівника вищого навчального закладу.

Керівник професійного коледжу може бути звільнений з посади власником (власниками) або уповноваженим ним (ними) органом (особою) на підставах, визначених трудовим законодавством, а також за порушення статуту вищого навчального закладу та умов контракту.

3. Обрання, затвердження та звільнення з посади керівника коледжу, професійного коледжу, які є структурними підрозділами університету, академії, здійснюється в порядку, передбаченому частиною першою та другою цієї статті.

4. Власник (власники) новоутвореного вищого навчального закладу або уповноважений ним (ними) орган (особа) призначає на умовах контракту виконувача обов'язків керівника вищого навчального закладу на строк до проведення виборів керівника вищого навчального закладу, але не більш як на один рік.

5. Вимоги до кандидата та особливості порядку призначення на посаду керівника вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу з особливими умовами навчання) встановлюється центральним органом виконавчої влади, у підпорядкуванні якого перебуває вищий військовий навчальний заклад (вищий навчальний заклад з особливими умовами навчання).

Стаття 39. Обрання на посаду та звільнення з посади керівника інституту, факультету

1. Кандидата на посаду керівника інституту, факультету університету, академії, коледжу обирає і рекомендує керівнику вищого навчального закладу Вчена рада інституту, факультету з числа науково-педагогічних працівників інституту, факультету, які мають вчене звання доцента, професора і науковий ступінь доктора філософії або доктора наук відповідно до профілю освітньої діяльності інституту, факультету та стаж науково-педагогічної діяльності не менш як п'ять років.

Керівником вищого навчального закладу мистецького профілю можуть встановлюватися додаткові вимоги щодо кандидатів на посаду керівника інституту, факультету.

Керівник вищого навчального закладу призначає керівника інституту, факультету строком до п'яти років (для національного вищого навчального закладу - строком до семи років). Керівник інституту, факультету виконує свої повноваження на постійній основі. Інші питання щодо порядку обрання керівника інституту, факультету визначаються статутом вищого навчального закладу.

Заступники керівника інституту, факультету призначаються керівником вищого навчального закладу за пропозицією вченої ради інституту, факультету.

2. Керівник інституту, факультету може бути звільнений з посади на підставах, визначених законодавством України про працю, а також за порушення статуту вищого навчального закладу та умов контракту. Керівник інституту, факультету може бути звільнений з посади керівником вищого навчального закладу на підставі рішення Вченої ради вищого навчального закладу.

3. Керівник інституту, факультету може бути звільнений з посади керівником вищого навчального закладу на підставі подання органу громадського самоврядування факультету. Пропозиція про звільнення керівника інституту, факультету вноситься до органу громадського самоврядування інституту, факультету не менш як половиною статутного складу вченої ради інституту, факультету. Пропозиція про звільнення керівника інституту, факультету приймається не менш як двома третинами голосів статутного складу органу громадського самоврядування інституту, факультету.

4. Керівник вищого навчального закладу, в якому створено новий інститут, факультет, призначає на умовах контракту виконувача обов'язків керівника цього факультету на термін до проведення виборів керівника факультету, але не більш як на один рік.

5. Вимоги до кандидата та порядок призначення на посаду керівника факультету вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу з особливими умовами навчання, військового навчального підрозділу вищого навчального закладу) встановлюються відповідно до нормативно-правових актів центрального органу

виконавчої влади, у підпорядкуванні якого він перебуває, та спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки.

РОЗДІЛ VII ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Стаття 40. Навчальний процес

Навчальний процес у вищих навчальних закладах – це система організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на засвоєння відповідної освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми певного освітньо-кваліфікаційного (освітньо-наукового) рівня та забезпечення патріотичного, морального, духовного, естетичного і фізичного розвитку особи.

Порядок організації навчального процесу у вищих навчальних закладах визначається нормативно-правовим актом спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Стаття 41. Форми навчання у вищих навчальних закладах

Навчання у вищих навчальних закладах здійснюється за такими формами:

денна;
вечірня;
заочна (дистанційна);
екстернат.

Стаття 42. Форми організації навчального процесу та види навчальних занять

Навчальний процес у вищих навчальних закладах здійснюється у таких формах:

навчальні заняття;
самостійна робота;
практична підготовка;
контрольні заходи.

Основними видами навчальних занять у вищих навчальних закладах є:

лекція;
лабораторне, практичне, семінарське, індивідуальне заняття;
консультація.

Вищий навчальний заклад може встановлювати інші види навчальних занять.

Стаття 43. Умови прийому на навчання до вищого навчального закладу

1. Прийом на навчання до вищих навчальних закладів незалежно від форми власності та підпорядкування навчального закладу при вступі на навчання за державним замовленням здійснюється на конкурсній основі за результатами зовнішнього незалежного оцінювання знань та умінь вступників та їхніх здібностей у випадках, передбачених Умовами прийому на навчання до вищих навчальних закладів України, з урахуванням середнього бала державного документа про повну загальну середню освіту та бала вищого навчального закладу.

2. Умови конкурсу мають забезпечувати дотримання прав громадян у галузі освіти.

3. Поза конкурсом до вищих навчальних закладів державної та комунальної форм власності особи зараховуються у випадках, передбачених законодавством України.

4. Прийом на навчання до вищих навчальних закладів здійснюється відповідно до Умов прийому на навчання до вищих навчальних закладів, затверджених спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Правила прийому на навчання до вищого навчального закладу, розроблені відповідно до Умов прийому на навчання до вищих навчальних закладів, затверджує його керівник.

Стаття 44. Зовнішнє незалежне оцінювання

1. Зовнішнє незалежне оцінювання – система оцінювання рівня знань та умінь осіб, які бажають здобувати вищу освіту на основі повної загальної середньої освіти.

Проходження зовнішнього незалежного оцінювання є необхідною умовою для допуску особи до здобуття вищої освіти.

Порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти встановлюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

2. Перелік навчальних предметів та строки проведення зовнішнього незалежного оцінювання визначаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки не пізніше як 1 жовтня року, що передує рокові вступу до вищого навчального закладу.

3. Завдання для проведення зовнішнього незалежного оцінювання (банк завдань) розробляється педагогічними, науковими, науково-педагогічними працівниками на основі програм зовнішнього незалежного оцінювання відповідно до Державного стандарту загальної середньої освіти.

Порядок формування та використання банку завдань зовнішнього незалежного оцінювання, доступу до відомостей такого банку визначається спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

4. Відкритість зовнішнього незалежного оцінювання забезпечується повним і своєчасним інформуванням осіб, які бажають здобувати вищу освіту, про програми, строки та порядок проведення зовнішнього незалежного оцінювання, а також державним контролем і громадським спостереженням за ходом зовнішнього незалежного оцінювання.

Положення про громадський контроль за проведенням зовнішнього незалежного оцінювання затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

5. Особі, яка пройшла зовнішнє незалежне оцінювання з навчального предмета (предметів), видається сертифікат зовнішнього незалежного оцінювання встановленої форми, який є єдиним документом, що засвідчує результати проходження особою зовнішнього незалежного оцінювання.

6. Зовнішнє незалежне оцінювання проводиться працівниками уповноваженої установи. До проведення зовнішнього незалежного оцінювання залучаються педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники та інші фахівці та умови оплати праці встановлює Кабінет Міністрів України.

Стаття 45. Відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах

1. Підставами для відрахування осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, є:

завершення навчання за відповідною освітньо-професійною (освітньо-науковою) програмою;

власне бажання;

переведення до іншого навчального закладу;

стан здоров'я, на підставі висновку лікарсько-консультативної комісії;
невиконання навчального плану;
порушення правил внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу;
порушення умов контракту;
інші випадки, передбачені законодавством.

2. Особи, які навчаються у вищих навчальних закладах, можуть переривати навчання у зв'язку з обставинами, які унеможливають виконання навчального плану (за станом здоров'я, призовом на строкову військову службу у разі втрати права на відстрочку від неї, навчанням чи стажуванням в освітніх і наукових установах України або іноземних держав тощо). Особам, які перервали навчання у вищих навчальних закладах, надається академічна відпустка.

3. Особи, які відраховані з вищих навчальних закладів, мають право на поновлення на навчання в межах ліцензованого обсягу вищого навчального закладу.

4. Особи, які навчаються у вищих навчальних закладах, можуть бути переведені з одного вищого навчального закладу до іншого вищого навчального закладу в межах відповідної спеціальності.

5. Поновлення до числа студентів осіб, які були відраховані з вищих навчальних закладів, а також переведення осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, здійснюється під час канікул в межах ліцензованого обсягу.

Порядок відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, регулюється нормативно-правовими актами спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки.

РОЗДІЛ VIII СУБ'ЄКТИ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Стаття 46. Суб'єкти навчального процесу

Суб'єктами навчального процесу у вищих навчальних закладах є: педагогічні, науково-педагогічні працівники; особи, які навчаються у вищих навчальних закладах; інші працівники вищих навчальних закладів.

Стаття 47. Педагогічні і науково-педагогічні працівники

Педагогічні працівники – особи, які за основним місцем роботи у професійних коледжах займаються навчальною, методичною, організаційною діяльністю. Науково-педагогічні працівники – особи, які за основним місцем роботи в університетах, академіях, коледжах займаються навчальною, методичною, науковою (науково-технічною, мистецькою) та організаційною діяльністю.

Наукова та науково-технічна діяльність науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів регулюється законодавством України про наукову і науково-технічну діяльність.

Стаття 48. Основні посади педагогічних і науково-педагогічних працівників та порядок їх заміщення

1. Основними посадами педагогічних працівників є:
директор (начальник);
заступник директора (начальника), діяльність якого безпосередньо пов'язана з навчально-виховним, методичним, виробничим процесом;
завідувач відділення (начальник);
голова циклової комісії;

завідувач бібліотеки;
старший викладач;
викладач;
методист;
інші.

2. Основними посадами науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів є:

керівник (ректор, президент, начальник, директор тощо);
заступник керівника (проректор, віце-президент, заступник начальника, заступник директора, заступник завідувача), діяльність якого безпосередньо пов'язана з навчально-виховним або науковим процесом;

директор (начальник) інституту, його заступники, діяльність яких безпосередньо пов'язана з навчально-виховним або науковим процесом;

декан (начальник) факультету, його заступники, діяльність яких безпосередньо пов'язана з навчально-виховним або науковим процесом;

завідувач бібліотеки;
науковий працівник бібліотеки;
завідувач (начальник) кафедри;
професор;
доцент;
старший викладач, викладач, асистент, викладач-стажист;
інші.

Повний перелік посад педагогічних, науково-педагогічних працівників встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Кількість посад педагогічних, науково-педагогічних працівників визначається відповідними нормативами чисельності осіб, які навчаються, на одну посаду педагогічного, науково-педагогічного працівника, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

3. Посади педагогічних працівників можуть обіймати особи з вищою освітою освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за відповідною спеціальністю.

Статутом вищого навчального закладу може бути встановлено додаткові вимоги до осіб, які можуть обіймати посади педагогічних працівників.

Педагогічні працівники призначаються на посаду керівником вищого навчального закладу. Педагогічні працівники кожні п'ять років проходять атестацію. За результатами атестації визначається відповідність працівників займаній посаді, присвоюються категорії, педагогічні звання.

Позитивне рішення атестаційної комісії може бути підставою для підвищення за посадою, а негативне – підставою для звільнення педагогічного працівника з посади у порядку, встановленому законодавством України.

Порядок атестації педагогічних працівників встановлюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Перелік кваліфікаційних категорій і педагогічних звань педагогічних працівників, порядок їх присвоєння визначаються Кабінетом Міністрів України.

4. Посади науково-педагогічних працівників можуть обіймати особи, які мають наукові ступені або вчені звання, а також особи, які мають вищу освіту освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за відповідною спеціальністю.

Статутом вищого навчального закладу може бути встановлено додаткові вимоги до осіб, які можуть обіймати посади науково-педагогічних працівників.

При заміщенні вакантних посад науково-педагогічних працівників (завідувачів (начальників) кафедр, професорів, доцентів, старших викладачів, викладачів, асистентів) укладенню трудового договору (контракту) передуює конкурсний відбір.

Порядок проведення конкурсного відбору затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Порядок заміщення вакантних посад командування і науково-педагогічних працівників у вищих військових навчальних закладах (вищих навчальних закладів з особливими умовами навчання, військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів) та вимоги до них встановлюються нормативно-правовими актами центральних органів виконавчої влади, у підпорядкуванні яких вони перебувають, та спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

У виключних випадках вакантні посади науково-педагогічних працівників можуть заміщуватись за трудовим договором до проведення конкурсного заміщення цих посад у поточному навчальному році.

Стаття 49. Робочий час педагогічних і науково-педагогічних працівників

1. Робочий час педагогічних і науково-педагогічних працівників визначається законодавством про працю України і становить 36 годин на тиждень (скорочена тривалість робочого часу).

Робочий час педагогічного працівника включає виконання ним навчальних, методичних, організаційних та інших трудових обов'язків, науково-педагогічного працівника – навчальних, методичних, наукових, організаційних та інших трудових обов'язків у поточному навчальному році.

Виконання навчальних обов'язків педагогічним і науково-педагогічним працівником становить його навчальне навантаження. Мінімальний та максимальний обсяг навчального навантаження педагогічного і науково-педагогічного працівника визначається вищим навчальним закладом в межах його річного робочого часу, виходячи із нормативів кількості посад відповідно до частини першої та другої статті 48 цього Закону.

2. Види навчальної роботи, що входять до навчального навантаження педагогічного та науково-педагогічного працівника відповідно до його посади, встановлюються вищим навчальним закладом в індивідуальному робочому плані працівника.

Норми часу навчальної роботи визначаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки за погодженням із заінтересованими центральними органами виконавчої влади.

3. Відволікання педагогічних і науково-педагогічних працівників від виконання професійних обов'язків не допускається, за винятком випадків, передбачених законодавством України.

Стаття 50. Права педагогічних і науково-педагогічних працівників

Педагогічні та науково-педагогічні працівники вищого навчального закладу мають право:

- на захист професійної честі та гідності;

- брати участь в обговоренні та вирішенні питань, що стосуються діяльності вищого навчального закладу;

- у встановленому порядку обирати та бути обраним до Вченої (Педагогічної) ради вищого навчального закладу, вченої ради інституту, факультету;

- обирати методи та засоби навчання, що найбільш повно відповідають їх індивідуальним особливостям і забезпечують високу якість навчального процесу;

- користуватися безоплатно послугами бібліотек, інформаційних фондів, навчальних та наукових підрозділів; одержувати службове житло в установленому законодавством України порядку;

отримувати пільгові довготермінові кредити на будівництво (реконструкцію) і придбання житла в установленому порядку;
одержувати державні стипендії;
брати участь в об'єднаннях громадян.

Педагогічні та науково-педагогічні працівники мають й інші права, передбачені законодавством України та статутом вищого навчального закладу.

Особливі права педагогічних, науково-педагогічних працівників вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу з особливими умовами навчання, військового навчального підрозділу вищого навчального закладу) визначаються центральним органом виконавчої влади, у підпорядкуванні якого знаходиться вищий військовий навчальний заклад (вищий навчальний заклад з особливими умовами навчання, військовий навчальний підрозділ вищого навчального закладу), та спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Стаття 51. Обов'язки педагогічних і науково-педагогічних працівників

Педагогічні та науково-педагогічні працівники зобов'язані:

додержуватися статуту вищого навчального закладу, законів, інших нормативно-правових актів;

постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, наукову кваліфікацію (для науково-педагогічних працівників);

забезпечувати високий науково-теоретичний і методичний рівень викладання навчальних дисциплін освітньої-професійної (освітньо-наукової) програми відповідної спеціальності;

додержуватися норм педагогічної етики, моралі, поважати гідність осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, прививати їм любов до України, виховувати їх в дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України та державних символів України;

розвивати в осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, самостійність, ініціативу, творчі здібності.

Особливі обов'язки педагогічних і науково-педагогічних працівників вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу з особливими умовами навчання, військового навчального підрозділу вищого навчального закладу) визначаються центральним органом виконавчої влади, у підпорядкуванні якого знаходиться вищий військовий навчальний заклад (вищий навчальний заклад з особливими умовами навчання, військовий навчальний підрозділ вищого навчального закладу), та спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Стаття 52. Підвищення кваліфікації та стажування педагогічних і науково-педагогічних працівників

1. Педагогічні та науково-педагогічні працівники підвищують кваліфікацію та проходять стажування у відповідних наукових і навчально-наукових установах, вищих навчальних закладах, а також на підприємствах, в установах, організаціях, органах державної влади і місцевого самоврядування як в Україні, так і за її межами.

Вищий навчальний заклад забезпечує підвищення кваліфікації та стажування педагогічних, науково-педагогічних працівників не менш як один раз на п'ять років із збереженням середньої заробітної плати.

Результати підвищення кваліфікації та проходження стажування враховуються при проведенні чергової атестації педагогічних працівників;

при обранні на посаду за конкурсом чи укладанні трудового договору науково-педагогічних працівників.

Проходження стажування може здійснюватися з метою підготовки дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук.

2. Посади педагогічних і науково-педагогічних працівників, які підвищують кваліфікацію або проходять стажування з відривом від виробництва, на цей період можуть замінюватись іншими особами без конкурсу на умовах строкового трудового договору (контракту).

3. Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки, інші центральні органи виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання) можуть визначати базові вищі навчальні заклади та кафедри для підвищення кваліфікації педагогічних та науково-педагогічних кадрів, положення про які затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки.

Стаття 53. Особи, які навчаються у вищих навчальних закладах

Особами, які навчаються у вищих навчальних закладах, є студенти, слухачі, курсанти, екстерни, асистенти-стажисти, інтерни, лікарі-резиденти, клінічні ординатори, аспіранти.

Студент – особа, яка у встановленому порядку зарахована до вищого навчального закладу і навчається за денною, вечірньою або заочною (дистанційною) формами навчання з метою здобуття вищої освіти певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Слухач – особа, яка навчається у вищому навчальному закладі за програмами післядипломної освіти та на підготовчому відділенні, факультеті тощо та підрозділах підвищення кваліфікації.

Курсант – особа, яка в установленому порядку зарахована до військового вищого навчального закладу (вищого навчального закладу з особливими умовами навчання, військового навчального підрозділу вищого навчального закладу), і навчається з метою здобуття вищої освіти певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Екстерн – особа, яка у встановленому порядку зарахована до вищого навчального закладу, і навчається за екстернатною формою навчання з метою здобуття вищої освіти певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Асистент-стажист – особа, яка має вищу освіту освітньо-кваліфікаційного рівня магістра, навчається в асистентурі-стажуванні вищих навчальних закладів за мистецькими спеціальностями, з метою удосконалення творчої майстерності.

Інтерн – особа, яка має вищу освіту освітньо-кваліфікаційного рівня магістра медичного або фармацевтичного спрямування, навчається з метою отримання кваліфікації лікаря або провізора певної спеціальності відповідно до переліку лікарських або провізорських посад.

Лікар-резидент – особа, яка має вищу освіту освітньо-кваліфікаційного рівня магістра медичного спрямування, навчається виключно на відповідних клінічних кафедрах з метою отримання кваліфікації лікаря – спеціаліста певної спеціальності відповідно до переліку спеціальностей.

Клінічний ординатор – особа, яка має вищу освіту освітньо-кваліфікаційного рівня магістра медичного спрямування та кваліфікацію лікаря певної спеціальності відповідно до переліку лікарських посад, навчається з метою поглиблення професійних знань, підвищення рівнів умінь та навичок лікаря-спеціаліста.

Аспірант – особа, яка зарахована до вищого навчального закладу (наукової установи) для здобуття вищої освіти освітньо-наукового рівня доктора філософії.

Докторант – особа, яка зарахована до вищого навчального закладу (наукової установи) для здобуття вищої освіти освітньо-наукового рівня доктора наук.

Стаття 54. Права осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах

1. Особи, які навчаються у вищих навчальних закладах, мають право на:
вибір форми навчання;

безпечні і нешкідливі умови навчання, праці та побуту;

трудова діяльність у позанавчальний час;

додаткову оплачувану відпустку у зв'язку з навчанням за основним місцем роботи, скорочений робочий час та інші пільги, передбачені законодавством України для осіб, які поєднують роботу з навчанням;

користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою вищого навчального закладу;

забезпечення гуртожитком відповідно до законодавства України;

участь у науково-дослідних, дослідно-конструкторських роботах, конференціях, симпозіумах, виставках, конкурсах, представлення своїх робіт для публікацій;

на відрядження для участі у заходах, що проводяться поза місцем знаходження вищого навчального закладу, у порядку, передбаченому законодавством України;

участь в обговоренні та вирішенні питань удосконалення навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи, призначення стипендій, організації дозвілля, побуту, оздоровлення;

надання пропозицій щодо умов і розмірів плати за навчання;

участь у об'єднаннях громадян;

участь у діяльності органів громадського самоврядування вищого навчального закладу та факультетів, Вченої ради вищого навчального закладу та інститутів, факультетів, органів студентського самоврядування;

обрання навчальних дисциплін за спеціальністю в межах, передбачених освітньо-професійною (освітньо-науковою) програмою підготовки та робочим навчальним планом;

участь у формуванні індивідуального навчального плану;

моральне та (або) матеріальне заохочення за успіхи у навчанні, науково-дослідній і громадській роботі та спортивні досягнення тощо;

захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства;

безоплатне користування у вищих навчальних закладах бібліотеками, інформаційними фондами, послугами навчальних, наукових, медичних та інших підрозділів вищого навчального закладу;

канікулярну відпустку тривалістю не менш як вісім календарних тижнів на навчальний рік;

оскарження дій органів управління вищого навчального закладу та їх посадових осіб, педагогічних і науково-педагогічних працівників.

2. Особи, які навчаються у вищих навчальних закладах за денною формою навчання за кошти державного або місцевого бюджетів мають право на отримання соціальної або академічної стипендії. Розміри стипендій, порядок їх призначення і виплати встановлюється Кабінетом Міністрів України.

3. Студенти вищих навчальних закладів, які навчаються за денною формою навчання, мають право на пільговий проїзд у міському й приміському пасажирському транспорті та міжміському автомобільному і залізничному транспорті територією України у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Студенти вищих навчальних закладів незалежно від форми власності вищого навчального закладу мають право на отримання студентського квитка, відповідно до зразка, встановленого спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі освіти і науки.

4. Права осіб, які навчаються у вищих військових навчальних закладах (вищих навчальних закладах з особливими умовами навчання, військових підрозділах вищих навчальних закладів), встановлюються центральним органом виконавчої влади, у

підпорядкуванні якого вони перебувають, та спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти та науки.

Стаття 55. Обов'язки осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах

1. Особи, які навчаються у вищих навчальних закладах, зобов'язані:
  - додержуватися законодавства України, статуту та правил внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу;
  - виконувати вимоги з охорони праці, техніки безпеки, виробничої санітарії, протипожежної безпеки, передбачені відповідними правилами та інструкціями;
  - виконувати графік навчального процесу та вимоги навчального плану.
2. Обов'язки осіб, які навчаються у вищих військових навчальних закладах (вищих навчальних закладах з особливими умовами навчання, військових підрозділах вищих навчальних закладів) встановлюються центральним органом виконавчої влади, у підпорядкуванні якого вони перебувають, та спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти та науки.

Стаття 56. Працевлаштування випускників вищих навчальних закладів

Держава створює умови для реалізації випускниками вищих навчальних закладів права на працю, забезпечує гарантії рівних можливостей щодо вибору місця роботи, виду трудової діяльності з урахуванням здобутої вищої освіти, відповідно до суспільних потреб.

Випускнику вищого навчального закладу, який навчався за державним замовленням і здобув вищу освіту певного освітньо-кваліфікаційного (освітньо-наукового) рівня, гарантується працевлаштування на підставі направлення на роботу відповідно до угоди, укладеної між роботодавцем, вищим навчальним закладом та випускником.

Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, а також Типова угода про підготовку і працевлаштування випускників затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Випускники вищих військових навчальних закладів (вищих навчальних закладів з особливими умовами навчання, військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів) з числа військовослужбовців (осіб начальницького складу) направляються для подальшого проходження служби відповідно до законодавства України.

Стаття 57. Гарантії педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників вищих навчальних закладів

1. Педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників вищих навчальних закладів відповідно:

- створюються належні умови праці, підвищення кваліфікації, побуту, відпочинку та медичного обслуговування;

- виплачуються у разі втрати роботи компенсації відповідно до законодавства України;

- забезпечується зарахування до педагогічного, науково-педагогічного стажу робіт за сумісництвом у разі виконання навчального навантаження не менш як 180 годин на рік;

- надаються гарантії та встановлюються заохочення, передбачені статтями 57 і 58 Закону України "Про освіту".

2. Вищий навчальний заклад відповідно до статуту визначає форму і систему доплат, надбавок, премій та інші умови матеріального стимулювання педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників вищих навчальних закладів.

РОЗДІЛ IX НАУКОВІ СТУПЕНІ ТА ВЧЕНІ ЗВАННЯ НАУКОВИХ І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Стаття 58. Наукові ступені

Науковими ступенями є:

доктор філософії;

доктор наук.

Науковий ступінь доктора філософії присуджується в установленому порядку особі, яка здобула вищу освіту освітньо-наукового рівня доктора філософії і публічно захистила дисертацію в спеціалізованій вченій раді. Рішення спеціалізованих вчених рад про присудження наукового ступеня доктора філософії затверджується Вищою атестаційною комісією України.

Науковий ступінь доктора наук присуджується в установленому порядку особі, яка має науковий ступінь доктора філософії і публічно захистила дисертацію в спеціалізованій вченій раді. Рішення спеціалізованих вчених рад про присудження наукового ступеня доктора наук затверджується Вищою атестаційною комісією України.

Порядок присудження наукових ступенів доктора філософії та доктора наук, а також зразки державних документів про наукові ступені затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Стаття 59. Спеціалізовані вчені ради

1. Спеціалізовані вчені ради є основною ланкою в системі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Спеціалізовані вчені ради утворюються за рішенням Вищої атестаційної комісії України в університетах, академіях, у інших установах, які проводять наукові, науково-технічні дослідження, мають високий рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення для підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

2. До складу спеціалізованих вчених рад для захисту дисертацій включаються вчені, які мають науковий ступінь доктора філософії, доктора наук.

3. Порядок створення і діяльності спеціалізованих вчених рад визначається Вищою атестаційною комісією України.

Стаття 60. Вчені звання

Вченими званнями є:

старший дослідник;

доцент;

професор.

Вчене звання старшого дослідника на основі рішення Вченої (наукової, науково-технічної, технічної) ради установи присвоює Вища атестаційна комісія України у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Вчене звання доцента або професора на основі рішення Вченої (наукової, науково-технічної, технічної) ради установи присвоює спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Зразки державних документів про присвоєння вчених звань затверджуються Кабінетом Міністрів України.

РОЗДІЛ X

НАУКОВА, НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ТА ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Стаття 61. Мета і завдання наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності у вищих навчальних закладах

1. Наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність у вищих навчальних закладах є невід'ємною складовою освітньої діяльності і здійснюється з метою інтеграції наукової, навчальної і виробничої діяльності в системі вищої освіти. Здійснення наукової і науково-технічної діяльності університетами, академіями, коледжами є обов'язковим.

Суб'єктами наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів є наукові, науково-педагогічні працівники та аспіранти.

2. Основною метою наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності є отримання нових наукових знань шляхом здійснення наукових досліджень і розробок та їх спрямування на створення і впровадження нових конкурентноздатних технологій, техніки, матеріалів тощо для забезпечення інноваційного розвитку економіки.

3. Основними завданнями наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів є:

- одержання конкурентноздатних наукових і науково-прикладних результатів;
- застосування нових наукових, науково-технічних знань при підготовці фахівців з вищою освітою.

Стаття 62. Інтеграція наукової та науково-технічної діяльності вищих навчальних закладів і наукових установ Національної академії наук України, галузових академій наук

1. Інтеграція наукової та науково-технічної діяльності вищих навчальних закладів і наукових установ Національної академії наук України, галузових академій наук здійснюється з метою розробки пріоритетних наукових програм, наукових досліджень, експериментальних розробок тощо на засадах поєднання кадрових, фінансових та організаційних ресурсів відповідно до чинного законодавства України.

2. Основними напрямками інтеграції наукової та науково-технічної діяльності вищих навчальних закладів і наукових установ Національної академії наук України, галузових академій наук є:

- участь у розробці і реалізації державних цільових програм економічного і соціального розвитку;
- проведення спільних наукових досліджень, експериментальних розробок тощо;
- участь у створенні науково-навчальних, науково-дослідних об'єднань та інших організаційних форм кооперації;
- просування сумісно створених інноваційних продуктів у виробництво, інші галузі економіки тощо;
- забезпечення права інтелектуальної власності на результати наукової та науково-технічної діяльності;
- спільна видавнича діяльність.

Стаття 63. Організація і управління науковою, науково-технічною та інноваційною діяльністю

1. Наукова і науково-технічна та інноваційна діяльність у вищих навчальних закладах проводиться і фінансується відповідно до цього Закону, законів України "Про освіту", "Про наукову і науково-технічну діяльність" та "Про інноваційну діяльність".

2. Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки:

розробляє згідно з законодавством України пропозиції щодо обсягів бюджетного фінансування наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів, інших підприємств, установ і організацій, що діють у системі вищої освіти, а також обсягів капітального будівництва зазначених підприємств, установ і організацій;

здійснює управління у галузі наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, зокрема через державне замовлення та державне завдання, а також організує і забезпечує проведення наукових досліджень і розробок як невід'ємної складової освітньої діяльності у вищих навчальних закладах;

приймає рішення про створення науково-навчальних та науково-виробничих об'єднань, що здійснюють наукову, науково-технічну та інноваційну діяльність спільно з науковими установами Національної академії наук України, галузевих академій, наукових та науково-технологічних парків, бізнес-інкубаторів, мистецьких творчих майстерень тощо;

створює науково-дослідні об'єднання для здійснення наукової науково-технічної та інноваційної діяльності за пріоритетними напрямками науки і техніки;

розробляє цільові державні програми, спрямовані на оснащення вищих навчальних закладів сучасними приладами, навчальними лабораторіями, інформаційно-телекомунікаційними мережами тощо.

3. Наукові дослідження, що проводяться за рахунок коштів державного бюджету, фінансуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки та (або) центральними органами виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні вищі навчальні заклади, незалежно від фінансування освітньої діяльності. В першочерговому порядку фінансуються фундаментальні та пошукові дослідження, а також науково-дослідні роботи, що виконуються в рамках пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки.

До виконання наукових і науково-технічних робіт у вищому навчальному закладі можуть залучатися наукові, педагогічні і науково-педагогічні працівники, інші працівники вищих навчальних закладів, особи, які навчаються у вищому навчальному закладі, а також фахівці інших організацій.

4. Наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність у вищому навчальному закладі може також здійснюватися на підставі договору.

5. Університет, академія, коледж, що проводить наукову діяльність, проходить державну атестацію відповідно до статті 11 Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність".

Стаття 64. Організаційні форми здійснення наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності

Наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність може здійснюватись безпосередньо вищими навчальними закладами або через створені ними юридичні особи, предметом діяльності яких є виключно доведення результатів наукової і науково-технічної діяльності вищого навчального закладу до стану інноваційного продукту та його подальша комерціалізація.

Стаття 65. Права інтелектуальної власності на результати наукової та науково-технічної діяльності та їх захист

Реалізація та захист прав вищих навчальних закладів щодо результатів власної наукової та науково-технічної діяльності здійснюються відповідно до законодавства про інтелектуальну власність, наукову, науково-технічну та інноваційну діяльність.

РОЗДІЛ XI ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Стаття 66. Матеріально-технічна база і правовий режим майна вищих навчальних закладів

1. Матеріально-технічна база вищих навчальних закладів включає будівлі, споруди, землю, комунікації, обладнання, транспортні засоби, службове житло та інші цінності. За вищим навчальним закладом з метою забезпечення його статутної діяльності, і відповідно до законодавства України та організаційно-правової форми вищого навчального закладу власником (власниками) закріплюються на правах оперативного управління або передаються у власність будівлі, споруди, майнові комплекси, обладнання, а також інше майно. Землекористування та реалізація прав власника земельних ділянок, у тому числі набуття відповідних прав на землю, здійснюється вищим навчальним закладом відповідно до законодавства України.

2. Майно, що закріплене за вищим навчальним закладом державної або комунальної форми власності, а також доходи від використання цього майна належать вищому навчальному закладу на правах оперативного управління.

Державним і комунальним вищим навчальним закладам передаються у постійне користування земельні ділянки в порядку, передбаченому Земельним кодексом України.

Майно, що знаходиться у державній і комунальній власності і передане в оперативне управління вищим навчальним закладам державної і комунальної форм власності, не підлягає вилученню або передачі у власність будь-яким підприємствам, установам, організаціям, крім випадків, передбачених законодавством.

Майно вищих навчальних закладів державної та комунальної форм власності, що забезпечує їх статутну діяльність, не може бути предметом застави.

Землі, які надані у користування державним і комунальним вищим навчальним закладам, не можуть бути вилучені за рішенням органів державної влади або місцевого самоврядування без згоди на те вищого навчального закладу як землекористувача.

Держава в особі відповідних органів державної влади встановлює пільги в оподаткуванні, сплаті платежів, митних зборів для вищих навчальних закладів.

3. Вищий навчальний заклад державної та комунальної форм власності самостійно розпоряджається доходами та іншими надходженнями, одержаними від надання дозволених законодавством України платних послуг. Таке розпорядження включає в себе право придбання майна та його використання на підставі договорів тощо.

4. Повноваження власника (власників) щодо розпорядження державним майном у системі вищої освіти реалізуються відповідно до законодавства України.

5. Вищий навчальний заклад у межах, визначених законодавством України, та відповідно до статуту має право:

отримувати кошти і матеріальні цінності (будинки, споруди, обладнання, транспортні засоби тощо) від органів державної влади, підприємств, установ, організацій (в тому числі благодійних) та фізичних осіб;

проводити фінансово-господарську діяльність в Україні та за її межами;

використовувати майно, передане в оперативне управління, в тому числі для ведення господарської діяльності, надання майна в оренду та в користування відповідно до законодавства;

створювати власні або використовувати за договором інші матеріально-технічні бази для проведення навчально-виробничої практики осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, а також для власної господарської діяльності;

розвивати власну соціально-побутову базу, мережу спортивно-оздоровчих, лікувально-профілактичних та культурних закладів;

здійснювати капітальне будівництво, реконструкцію, капітальний і поточний ремонти основних фондів на умовах підряду або господарським способом;

спрямовувати кошти на будівництво або благоустрій соціально-побутових об'єктів, а також на соціальну підтримку педагогічних, науково-педагогічних та інших категорій працівників вищих навчальних закладів та осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах;

використовувати окремі особисті немайнові права та майнові права на об'єкти інтелектуальної власності, створені в межах вищого навчального закладу як результат здійснення наукової, науково-технічної та іншої діяльності, і зареєстровані у порядку, визначеному законодавством;

відкривати рахунки, в тому числі депозитні, у національній та іноземній валюті відповідно до законодавства України, користуватися банківськими кредитами без урахування обмежень на право отримання запозичень, встановлених статтею 21 Бюджетного кодексу України.

кошти, отримані вищим навчальним закладом від дозволених законодавством освітніх послуг (кошти спеціального фонду державного бюджету), не підпадають під законодавчі обмеження і можуть бути використані згідно з Статутом вищого навчального закладу та кошторису доходів і видатків.

6. До придбання (закупівлі) товарів, робіт та послуг за рахунок коштів вищого навчального закладу не застосовуються процедури тендерної закупівлі, передбачені законодавством України.

7. Вищий навчальний заклад відповідно до законодавства України може бути наймачем та (або) наймодавцем майна.

Вищий навчальний заклад не може передавати в оренду майно, що забезпечує виконання ним статутного виду діяльності.

Передача в оренду державними та комунальними вищими навчальними закладами закріплених за ними на правах оперативного управління об'єктів власності, а також земельних ділянок, здійснюється без права їх викупу відповідно до законодавства України.

Кошти, отримані вищими навчальними закладами державної та комунальної форми власності як орендна плата, використовуються ними згідно з законодавством України.

Стаття 67. Фінансування вищих навчальних закладів

1. Фінансування вищих навчальних закладів державної форми власності здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, призначених для фінансування спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки, інших центральних органів виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання). Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних рад можуть фінансувати вищі навчальні заклади державної форми власності відповідно до програм соціально-економічного розвитку регіонів.

Розміри бюджетних призначень на підготовку кадрів з вищою освітою, а також підготовку наукових і науково-педагогічних працівників визначаються у Законі про державний бюджет.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки за участю інших центральних органів виконавчої влади розробляє та погоджує в установленому порядку нормативи матеріально-технічного, фінансового та іншого забезпечення вищих навчальних закладів диференційовано, залежно від типу вищого навчального закладу, спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кадрів з вищою освітою та форми післядипломної освіти.

Фінансування за рахунок видатків Державного бюджету України підготовки кадрів з вищою освітою за спеціальностями відповідних освітньо-кваліфікаційних (освітньо-наукових) рівнів у вищих навчальних закладах державної форми власності здійснюється з урахуванням державного замовлення, визначеного в обсягах, необхідних для забезпечення на кожні десять тисяч населення навчання не менше як ста студентів професійних коледжів та ста вісімдесяти студентів в університетах, академіях, коледжах.

2. Фінансування вищих навчальних закладів комунальної форми власності здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів.

3. Фінансування вищих навчальних закладів приватної форми власності здійснюється їх власниками (засновниками).

4. Для фінансування вищих навчальних закладів можуть залучатися додаткові джерела фінансування, не заборонені законодавством.

Залучені кошти спрямовуються на здійснення статутної діяльності вищого навчального закладу у порядку і на умовах, визначених законодавством та його статутом.

5. Вищі навчальні заклади державної та комунальної форм власності в порядку встановленому законодавством, використовують кошти відповідних бюджетів, а також додаткових джерел фінансування, не заборонених законодавством, на оплату праці та матеріальне стимулювання своїх працівників, будівництво та капітальний ремонт, проведення фундаментальних і прикладних досліджень, прикладних розробок тощо.

6. Державні і комунальні вищі навчальні заклади, що проводять навчально-науково-виробничу сільськогосподарську діяльність на базі навчально-дослідних господарств, станцій тощо, які є структурними підрозділами вищих навчальних закладів, отримують державні дотації, субсидії і компенсації на вироблену ними сільськогосподарську і продовольчу продукцію, на придбання сільськогосподарської техніки і обладнання, агрохімікатів, насіння, племінних тварин тощо, на захист, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, на отримання пільгових кредитів у встановленому для сільськогосподарських товаровиробників порядку.

7. Працівникам вищих навчальних закладів встановлюються доплати за науковий ступінь доктора філософії або доктора наук у розмірах відповідно 15 та 20 відсотків посадового окладу, якщо наявність наукового ступеня не передбачена кваліфікаційними вимогами за посадою, яку обіймає працівник.

8. Законом встановлюються джерела, обсяги та види надходжень, які не є об'єктом оподаткування для вищих навчальних закладів всіх форм власності, а також встановлюються пільги щодо сплати податків і зборів для вищих навчальних закладів та осіб, які надають їм благодійну допомогу.

9. Показники державного замовлення на підготовку кадрів з вищою освітою формуються за освітньо-кваліфікаційними і освітньо-науковими рівнями спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі економіки на підставі узгодженого подання спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки (іншого центрального органу виконавчої влади, який має у своєму підпорядкуванні вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади з особливими умовами навчання) та спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі праці та соціальної політики.

10. Залучення вищими навчальними закладами державної та комунальної форми власності додаткових джерел фінансування від надання дозволених законодавством України платних послуг та з інших джерел не тягне за собою зниження нормативів та розмірів фінансування, передбачених у відповідних бюджетах.

Стаття 68. Платні послуги у галузі вищої освіти та пов'язаних з нею інших галузях діяльності

Вищий навчальний заклад відповідно до свого статуту може надавати фізичним та юридичним особам платні послуги у галузі вищої освіти та пов'язаних з нею інших галузях діяльності за умови забезпечення провадження освітньої діяльності.

Перелік видів платних послуг у галузі вищої освіти та пов'язаних з нею інших галузях діяльності, що можуть надаватися вищими навчальними закладами державної або комунальної форми власності, визначається Кабінетом Міністрів України.

Для надання платних послуг у галузі вищої освіти та пов'язаних з нею інших галузях діяльності вищі навчальні заклади державної та комунальної форм власності можуть створювати структурні підрозділи, які діють на підставі положення, затвердженого відповідно до законодавства та статуту вищого навчального закладу.

Вищий навчальний заклад не може надавати платні послуги у галузі вищої освіти та пов'язаних з нею інших галузях діяльності на заміну освітньої діяльності, що фінансується за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів.

Розмір плати за весь строк навчання або надання додаткових освітніх послуг встановлюється у договорі, що укладається між вищим навчальним закладом та особою, яка навчатиметься, або фізичною (юридичною) особою, що оплачуватиме навчання або надання додаткових освітніх послуг, і може корегуватися протягом усього строку навчання на коефіцієнт інфляції за попередній календарний рік, але не частіше одного разу на рік. Типовий договір затверджується спеціально уповноваженим центральним органом у галузі освіти і науки.

Плата за навчання або за надання додаткових освітніх послуг може вноситися за весь строк навчання або надання додаткових освітніх послуг повністю, одноразово або, за згодою сторін, частками, тобто по місячно, по семестрах та щорічно. Розмір плати за весь строк навчання або за надання додаткових освітніх послуг у разі повної одноразової сплати авансом не може змінюватися протягом усього строку навчання. У разі сплати частками, розмір плати на кожному навчальному курсі перераховується на початок кожного навчального року з урахуванням офіційно визначеного рівня інфляції за попередній календарний рік.

Розмір плати за рік і весь строк навчання або за надання додаткових освітніх послуг публікується у загальнодержавних друкованих засобах масової інформації та інформаційних збірниках спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки та інформаційних джерелах вищих навчальних закладів.

РОЗДІЛ XII МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Стаття 69. Державна політика щодо міжнародного співробітництва у галузі вищої освіти

Держава на виконання статті 9 Конституції України, з метою гармонізації національних законодавчих та інших нормативно-правових актів України у галузі вищої освіти й імплементації найважливіших положень загальновизнаних міжнародних документів на європейському просторі вищої освіти, підтверджує пріоритетність норм міжнародних договорів і угод, які підписуються від імені України.

З метою розвитку міжнародного співробітництва у галузі вищої освіти і науки та інтеграції до світового освітнього простору держава сприяє:

впровадженню механізмів гарантії якості вищої освіти для створення необхідної взаємодовіри, гармонізації систем оцінювання якості вищої освіти України та Європейського простору вищої освіти;

адаптації національної рамки кваліфікацій до Європейської Рамки Кваліфікацій для забезпечення прозорості кваліфікацій, академічної та професійної мобільності в Європейському просторі вищої освіти;

співпраці з Європейською мережею національних центрів інформації про академічні мобільність та визнання;

просуванню на міжнародному ринку результатів наукових, технічних, технологічних та інших розробок вищих навчальних закладів, продажу їх патентів та ліцензій;

залученню коштів міжнародних фондів, установ, громадських організацій тощо для виконання у вищих навчальних закладах наукових, освітніх та інших програм.

Держава здійснює заходи щодо розвитку та зміцнення взаємовигідного міжнародного співробітництва у галузі вищої освіти і науки в рамках двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів і угод.

Держава створює умови для міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів усіх форм власності, наукових, проектних, виробничих, клінічних, медико-профілактичних, культурно-освітніх організації і установ, які забезпечують функціонування та розвиток системи вищої освіти і науки, органів управління вищою освітою, шляхом бюджетного фінансування, надання пільг по сплаті податків та зборів (обов'язкових платежів), пов'язаних із закупівлею та ввезенням на митну територію України навчального, наукового та виробничого обладнання, приладдя та матеріалів для здійснення освітньої, наукової та науково-технічної діяльності.

Стаття 70. Основні напрями міжнародного співробітництва в галузі вищої освіти

1. Вищі навчальні заклади мають право здійснювати міжнародне співробітництво, укладати договори про співробітництво, встановлювати прямі зв'язки з вищими навчальними закладами іноземних держав, міжнародними організаціями, фондами тощо відповідно до законодавства України.

2. Головними напрямами міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів є:

участь у програмах двостороннього та багатостороннього міждержавного і міжуніверситетського обміну студентами, аспірантами, педагогічними, науковими та науково-педагогічними працівниками;

проведення спільних наукових досліджень;

організація міжнародних конференцій, симпозіумів, конгресів та інших заходів;

участь у міжнародних освітніх та наукових програмах;

спільна видавнича діяльність;

надання послуг, пов'язаних із здобуттям вищої та післядипломної освіти, іноземним громадянам в Україні;

створення спільних освітніх і науково-дослідних програм з іноземними вищими навчальними закладами та видачі документів про освіту;

відрядження за кордон педагогічних, наукових та науково-педагогічних працівників для викладацької та наукової роботи відповідно до міжнародних договорів України, а також прямих договорів вищих навчальних закладів з іноземними партнерами;

залучення педагогічних, наукових та науково-педагогічних працівників іноземних вищих навчальних закладів для участі у педагогічній, науковій та науково-педагогічній роботі у вищих навчальних закладах України;

сприяння академічній мобільності студентів, які навчаються за спільними з іноземними вищими навчальними закладами програмами.

3. При здійсненні міжнародного співробітництва у сфері застосування цього закону використовується українська та інші мови.

Стаття 71. Зовнішньоекономічна діяльність у галузі вищої освіти

1. Зовнішньоекономічна діяльність вищого навчального закладу здійснюється відповідно до законодавства шляхом укладення договорів з іноземними юридичними та фізичними особами.

2. Основними напрямками зовнішньоекономічної діяльності вищого навчального закладу є:

організація підготовки осіб з числа іноземних громадян до вступу у вищі навчальні заклади України та осіб з числа громадян України до навчання за кордоном;

проведення освітньої діяльності, пов'язаної з навчанням іноземних студентів, а також підготовка наукових кадрів для іноземних держав;

організація навчання за кордоном.

РОЗДІЛ XIII ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВИЩУ ОСВІТУ

Стаття 72. Відповідальність за порушення законодавства про вищу освіту

1. Особи, винні у порушенні законодавства про вищу освіту, несуть відповідальність відповідно до закону.

2. Шкода, заподіяна учасниками навчально-виховного процесу вищому навчальному закладу, а також шкода, заподіяна вищим навчальним закладом учасникам навчально-виховного процесу, відшкодовуються відповідно до законодавства.

3. Невиконання вищим навчальним закладом головних завдань діяльності, вимог стандартів вищої освіти є підставою для позбавлення його ліцензій.

РОЗДІЛ XIV ПРИКІНЦЕВІ ТА ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Визнати таким, що втратив чинність Закон України “Про вищу освіту” (Відомості Верховної Ради України, 2002, № 20, ст. 134; 2003, № 10-11, ст. 86; 2004, № 2, ст. 9; 2004, № 8, ст. 67; 2004, № 17-18, ст. 250; 2005, № 4, ст. 103; 2005, № 17, № 18-19, ст. 267; 2006, № 5-6, ст. 72; 2007, № 7-8, ст. 66; 2007, № 10, ст. 83; 2008, № 5-6, № 7-8, ст. 78; 2009, № 27, ст. 352; 2010, № 9, ст. 89).

3. До приведення законів та інших нормативно-правових актів у відповідність із цим Законом вони застосовуються у частині, що не суперечить цьому Закону.

4. Освітня діяльність за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, що здійснюється вищими навчальними закладами і яка започаткована до набрання чинності цим Законом, продовжується в межах строку навчання за певною освітньо-професійною програмою з видачею державного документа про вищу освіту встановленого зразка – диплома спеціаліста.

5. Установити, що вища освіта освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста та повна вища освіта до запровадження освітньо-кваліфікаційних рівнів після набрання

чинності цим Законом прирівнюється до вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня магістра.

6. Підготовка кандидатів та докторів наук, що здійснюється вищими навчальними закладами та науковими установами і започаткована до набрання чинності цим Законом, продовжується в межах передбаченого строку підготовки. За результатами захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук та наукового ступеня кандидата наук здобувачам наукових ступенів присуджується науковий ступінь доктора або кандидата наук та видаються дипломи доктора або кандидата наук.

7. Установити, що науковий ступінь кандидата наук після набрання чинності цим Законом прирівнюється до наукового ступеня доктора філософії.

8. Установити, що умови оплати праці, пенсійного забезпечення педагогічних та науково-педагогічних працівників, стипендіальне забезпечення студентів зберігається:

для університетів, академій, коледжів на рівні вищих навчальних закладів третього-четвертого рівнів акредитації.

для професійних коледжів та професійних коледжів, що створені як структурні підрозділи інших вищих навчальних закладів, на рівні вищих навчальних закладів першого та другого рівнів акредитації.

9. Кабінету Міністрів України:

у шестимісячний термін з дня набрання чинності цим Законом підготувати та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законів України у відповідність із цим Законом;

у шестимісячний термін з дня набрання чинності цим Законом привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом, а також забезпечити приведення нормативно-правових актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади у відповідність із цим Законом;

у дворічний термін з дня набрання чинності цим Законом привести типи вищих навчальних закладів у відповідність із цим Законом та затвердити їх мережу.

**Голова Верховної Ради
України**

В. ЛИТВИН

Наукове видання

Дерев'янко Богдан Володимирович

**НАДАННЯ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ:
ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ**

Монографія

Підписано до друку 14.12.2011 р.

Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Друк лазерний. Умов. друк. арк. 18,37. Обл.-вид. арк. 18,42.

Наклад 300 прим. Вид. № 160. Зам. № 112.

Ціна договірна.

Донецький юридичний інститут МВС України
83054, м. Донецьк, вул. Засядька, 13. Тел. (062) 257-45-58

Видавничий дім «Кальміус»

м. Донецьк, вул. Разенкова, 4

Тел.: (062) 387-49-71